I S N A M T A L J I Ć

KUĆA NA DRINI

PRIPOVIJETKE

S A D R Ž A J

Mustafa Ejubija, šejh Jujo:
Kad ne bi bilo
ljubavi za domovinu,
naši bi zavičaji ostali pusti.

Derviš Sušić:
A pošto je Husein-kapetan otrovan
i sahranjen, njegova vojska uništena,
naše nade u slobodu odgođene su
na daleku neizvjesnost...

Ovo je zemlja osuđena na nepravdu

Meni se kapije mraka sklapaju na očima. Teška kanata padaju po mojim zjenicama. I na prisan mi dolazi davni san Mehmeda Fatiha. Sanjam kako sanja san u polju na kome će izniknuti Sarajevo. Saray ovasi. Dvorac ispred polja. I kako pred jutro, u ovo isto doba dana u kakvom mene ophrvava san njegova sna, skače u sultanskom čadoru i kretnjom ruke, bez riječi, naviknutim šaranjem prsta po zraku, daje na znanje straži da mu se iz istih stopa, iz mehkih dušeka, imaju pred oči dovesti najučeniji među njegovim učenjacima. I kako njima, snenima, probuđenim njegovim naređenjem umjesto mujezinovim pozivom na sabahski namaz, nervozno pokušava ispripovijedati svoj san i zatražiti njihovo tumačenje. I kako se kisele još neumivena lica velikih alima. Sanjam. I da se jedan usuđuje podignuti ruku. Da ne bi podignuo glas. Sultanu uzdignutom rukom hoće reći da stane, da dalje ne govori, da prvo valja abdestom sprati poganluk noći pa čist stati u saf i pristati za imamom u prvoj dnevnoj dovi Silnom i Samilosnom, pa tek poslije pričati san i iskati njegovo značenje. I kako se na dignutu ruku staroga derviša, ne mogavši je nikako vidjeti, s drugoga kraja tabora oglašava mujezin. Ezan Kerim! I sanjam kako sultan Mehmed-han, sa silnom svitom, poslije klanjanog sabah-namaza, poziva onoga derviša sa zadignutom rukom. Zapazio je. Nije mu promaknulo. I kaže da mu on ima rastumačiti san.

- Sanjao sam hazreti Ebu Bekra...

- Čestiti Sultane, lijep si san usnio. Lijep. Hazreti Ebu Bekr bio je, iznad svih vrlina koje ga čine uzorom vjernima, bogat i spreman na odricanje od sveg bogatstva. Lahko je protumačiti tvoj san. Došao si u bogatu zemlju, u zemlju koja će i biti bogata i koja će se odricati svojih bogatstava.

- Sanjao sam i hazreti Osmana...

- Čestiti Sultane, upotpunila se ljepota Tvoga sna. Hazreti Osman bio je - iznad svih svojih vrlina na kojima se uče vjerni - istrajan u pobožnosti. Lahko mi je protumačiti i ovaj dio sna. Došao si u zemlju u kojoj će zasjati svjetlost islama i odanijih vjernika neće biti nigdje na Dunjaluku.

- I sanjao sam hazreti Aliju.

- Čestiti Sultane, Tvoj san se primiče vrhuncu lijepoga. Hazreti Alija, uza sve vrline koje će nadahnjivati generacije vjernih do Kijametskoga dana, bio je veliki gazija. Nimalo nije teško rastumačiti ni ovaj dio tvoga sna. Allahovi podanici u zemlji u koju smo došli bit će među najvećim ratnicima na Ovome svijetu.

- I nisam sanjao hazreti Omera.

- Čestiti sultane, sunovraćuje se tvoj san o ovoj zemlji. Hazreti Omer, uza sve osobine koje su ga učinile halifom i činit će ga uzorom muminima dok je Svijeta i vremena, iznad svega je bio pravedan insan. Bosna će biti i bogata zemlja, i zemlja najodanijih vjernika, i zemlja velikih gazija, ali u njoj nikad nije bilo niti će ikad biti pravde. Ovo je zemlja osuđena na nepravdu.

Iz *Romana o Srebrenici*

LJUBAV NA VJETRU ISPOD CRNOG DUDA

POBUNA

- Kahar. Teški kahar... - škripi istrošenim prsima Abdulrezak Siruk dok do njega, kao iz nedokučive daljine, dopiru zvukovi.
Jasno mu je da se larma primiče, da je već sasvim blizu i da se, i kad bi mogao razabirati, više ne bi mogli razdvojiti piska zurli, zveket defova, jek ćemaneta i sitno kucanje saza. Ali njemu, i od samog osjećaja da su preblizu, tutnji u mozgu i rastače mu vezove na lubanji.
- Kahar. Teški kahar. Opet...
A u sljepoočnicama mu tutnji i svakoga trena pomišlja da će mu se glava rasprsnuti.
Svi njegovi tjelesni organi i čula više nisu sposobni nizašta. Noge, ruke, uši, oči, srce... sve izdalo. Osim puste želje. Nepokretan, leži treću godinu uzamanjke. I kad već ne može progledati, zna - ako bi se mogao primaknuti prozoru, makar se i popridignuti s šilteta na sekiji - da bi i ogluhljele uši načule da se larma sasvim primakla i prethodnica samo što nije kročila u avliju.
To više i ne treba bilježiti čulima. Osjeća kao ustaljenu svakogodišnju naviku i vremensku promjenu. A potvrđuje mu se sinovom uzvrhpoljenošću. Nastupila je sezona pašinog bivkovanja.

- Ashafe, sine moj, treperi li to zrak ispod crnoga duda pri naletima one, kaurke one... - ali se zakašlja.
Ashaf mrko odšućuje, čvrsto zaklonjen mušepcima, demirima i džambezom pred prizorom vanjske halabuke.
- Lijepa je, Ashafe, sine moj, lijepa. Lijepa! Ne boj se, zna babo šta je ženskinje. I zato što znam, znam. Lijepa...
Ashaf postaje gluhlji od gluhoga oca. Nije da ne poštuje roditelja. Ali, napamet zna svaku narednu riječ. Zna kad će babo predahnuti. Kako će zaškripiti svehlim staračkim prsima. I kad će zijevnuti da bi se oteo navali kašlja. I da će s naglim usrkljajem zraka poteći nova bujica govora. I da će završiti s ocjenom da i Jašar-paša Tufo zna šta je ženskinje.
- Ashafe, sine moj, meni su znane potankosti pašinih odlika. Ne može biti nikakve slučajnosti što je lijepa kaurka opet u njegovoj pratnji...
Koliko je puta Ashaf slušao istu poduku! I iza stisnutih usana, nikad ne ispustivši riječi, u sebi ponavljao svoju odbranu pred očevom optužbom.
Odbranu?
Zar mlad čovjek i da pomisli da je branjenje u sigurnosti da nejma mjesta sumnji?
Ni govora!
Kaurka jest iz godine u godinu u pašinoj pratnji. Zato što joj paša plaća. Ali, ako je ovo što dolazi imalo u njezinoj moći, onda solazi i radi njega. I radi Ashafa. I to mu još dolazi pod pašinom pratnjom.

A i da je mlađi, šta bi paša? Šta, kad mu Rejhan-hanuma ne da oka otvoriti inašta što bi moglo navesti na mušku pohotu? Da se i ne govori o njezinom obračunavanju sa svakom koja bi se ičim mogla umiliti paši. Stambolka je ona!
I da je samo Stambolka, pa hajde de, ali je i osmanskog roda!
Kakva je, bi ukinula vođenje ikakva ženskinja u Bosnu. Ali, kako bi joj, uz toliku pratnju, mogla proteknuri tri mjeseca liječenja grudobolje i bez žena koje su od raznih poslova? I da skuhaju. I operu. I pometu. I... I da zaigraju. Valja makar igrom zadovoljiti pomamu vojničke razdvojenosti od žena.
I nju bi čamotinja izjela da kradom, odbijajući učestvovanje u terevenkama, zaklonjena pendžerskim nevidom, iz dubine sobe ne usmjeri uho ka svirci ispod crnoga duda.
Samo dok je sama svirka. Kad je praćena igrom ili pjesmom, ode u suprotne čardačke odaje.
Opore su joj ove pjesme. Kao da su sastavljene od samoga jecanja i ječanja, a još se i potciknu. Bože mili i dragi!
A igru, te prolete zrakom tijela mlade žene i uvijanje njezinoga tijela, to još teže podnosi. Pašinicu tada raspomami vlastita pakost.
Ali, svirka! Svirka im je umilna.
Ama, ne ide svirka bez igre. Ako i može bez pjesme, bez igre ne može. Bošnjaku je - ako se uz svirku ne rasplače ili ne izdernja - da bulji. Ili u tačku pronađenu u zraku, što može biti opasno jer izaziva mračne misli, ili da očima izgubljeno leti za igračicom. I u mislima joj zaustavlja pokrete i zamišlja je, krotku ili divlju, svejedno, u svojim ručerdama.
- Ashafe, sine moj, ako je Rejhan-hanuma iz Stambola, i ja sam uz Jašar-pašu Tufu bio dokle je god on bio uz sultana. I dok smo Carigrad osvajali. I Novo Brdo. I kad smo Moreju stavili pod noge. I Trapezuntsko carstvo. I Lezbos dok smo pokoravali. I pripajali Bosansku kraljevinu. I dok smo potčinili Ebveju. I Karamaniju. I pokorili krimskog hana. I Vlašku vojvodinu. I Albaniju podveli pod svoje. Ashafe, uz Mehmeda, zvanoga Drugi, zvanoga Fatih, Silni, zvanoga Osvajač, uz njega je svugdje bio i s njime sjedio Jašar-paša Tufo. Hej, uz Mehmeda! Hej!!! Šta ih je u Carevini koji bi zasjeli uz sultana, i još takvoga sultana, a ne sjednu?! Ni na dvoru. Pogotovo ne zadobiju mjesto pod njegovim čadorom na bojnom polju. Dotle dospiju najodaniji između stotina hiljada i stotina hiljada onih koji bi tu čast mogli samo priželjkivati... Ovoga pašu u sultanski čador dovela je ratnička vještina. Šta je njemu bojeva, šta zamaha sabljom, koliko opreza, šta mudrosti, koliko hrabrosti, muklosti i podmuklosti, šta mu je svakakve odanosti trebalo da prokrči sebi put, osvoji pa odbrani mjesto pod sultanskim čadorom?! A da, pri tome, nije veliki vezir. Ni ikakav vezir... Sve je sultanovo preživio. Čak je i Mahmud-pašu, Bošnjaka - kao što smo i moj Jašar-paša i ja Bošnjaci - ali po mnogo čemu i sebi ravnoga - što moj paša i ja skupa nismo ni izbliza - i takvoga je smaknuo... Ratnička vještina je i u pokornosti. Jest... Sve je sultanovo odživio. Sve. Ja, Jašar-pašino. Svojim tijelom ga čuvao. I svojim očima gledao. Naučio da znam šta će reći, a šta učiniti. Uvukao sam mu se pod kožu. U samo srce. Znao šta misli, a šta će smisliti. Da nisam, ne bih uz njega stigao pod Carigrad, u Moreju, na Lezbos, ne bih opet Bosne očima vidio, ni ikad Ebveje, Karamanije i Arbanaške. On, sve uz sultana, a ja se od njega nisam odvajao. On je znao sve šta ja trebam znati i šta znam, i vjerovao mi je. Ti nećeš da znaš šta ja znam o njemu. Znao njega, on držao do toga. Znam tebe, ti nećeš da znaš... I ne trebaš! Šta sam ja? Ko sam? Ništa. I niko. Starac. Stari starac koji bi možda sad i znao kako bi kad bih imao tvoje godine... Ali te jedno pitam: Šta je jedna žena,

čengija, lijepa kaurkinja, ta tvoja, šta je ona jedna naspram svih žena i pašinih jada, šta? Ništa, eto šta je...
Hripa starac, a Ashaf zna o čemu mu govori iako ga uopće ne sluša. Zna i kad otac mora predahnuti. I kako će prstima desne ruke protrljati oči i dlanom svući niz bradu. I da će se kao zakašljati, ne bi li uhvatio zamaha i izbjegao pravi kašalj, pa produljiti s govorenjem. Zato i preču šta će starac doreknuti skrećući iz uobičajenoga toka misli:
- Ashafe, sine moj, izdat će te. Ona!
- Njemu ništa neće nauditi vaša buna... Ti misliš da ja ne znam... Urota s hamzevijama iz Orlovića... A ja sam sjedio pred sultanovim čadorom dok je Jašar-paša Tufo u čadoru sa Silnim sučelice sjedio. I znao za mnogo veće urote od ove vaše na jednoga pašu... I na sultana su, i na njega, ne boj se. Zavjere su i protiv njega krojene i kovane. Pa se razaznavalo. Znao i ja, koliko se god krilo. Uvijek se sve uzna... A ti misliš, starac sam, gluh, slijep, nepokretan. Ali, nos mi je ostao. Čim uđeš u moju sobu, ja namirišem šta je s tobom i u kakvom je stanju svijet uokolo tebe. Da i za tebe nisam izvještio, ne bih ti ni pametovao...

Ashaf skučenim vidokrugom svoje pendžerske skrivenosti, više uhom nego okom, upija avlijski prostor odakle dopire zveckanje daira, upinjući se i da vidi i da se ne prokaže. Misli mu čas šaraju za očima, čas bježe ka Orlovićima, odakle su sinoć trebale krenuti bundžije na konjima. Dosad bi mogli biti u Tabhani. Ni na sahat hoda od ovoga čardaka s kulom, gdje se tek dobahuljala silna Jašar-pašina pratnja - da uz njeg odorgija od današnjeg Jurjeva, ili Hrzuldana, pa sve do Aliđuna. Ali, ako Bog da i sreća bundžijska, neće ni dana iza Hrzuldana. Narodu dogorjelo do nokata. Došlo do guše. Muškinje im dižu u ratove. Sve ih se manje vraća... I još davati i za pašina dernečenja. Što nije pošteno, nije. Ubire harač i od vjernih. Ne vrijedi ni što ih se diže na vojsku. I što su u svakom pogledu odani Carstvu. I što je sam Fatih, tvoritelj zakonskih normi, zabranio namete na one koji su ratnici. A ovaj paša nameće i vekil-harač. Da mogne ljeti plandovati kako mu se hoće.

- Ashafe, sine moj! Kolika je guja, kakav kurjak, kakva lisica, koliki ahmak, koja li je sve zvjerka ovaj paša morao biti da bi dogurao dotle dokle je?! Zato, ne hiti. Moje se svelo kraju. Paša će tebi prenijeti vekilat. Samo što nije potpisao punomoćstvo. Sada je došao i da bi na tebe prepisao. I, gotovo. Veselam! I sam zna da si mu ti domaćin. Da ga ti zastupaš na ovome imetku. Da si se uveo u posao i prije nego što sam ja pao u postelju. Samo te još mjerkao koliko si postojan. Ovlastit će tebe da se brineš o svemu što je njegovo na četiri džemata. To je miran, siguran, državni život. Što će ti da budeš delibaša? Od čega ti je trošiti život junačeći se uludo? Država je država. pašinu Možeš i odsjeći glavu, državi nogom zavrat ne stade. Samo može ona tebi. I, šta si radio? Ništa! Gdje si bio? Nigdje! Umjesto da budeš državni čovjek, ti joj postao urotnik. Pusti se pustih pobuna! Šta je ovaj kadiluk u Bosni? Ništa. Šaka jada. Šta je ejalet Bosna u Carevini? Samo veće ništa i veći jad. I, ti hoćeš s dervišima u bunu? Na Carstvo da udariš? Zatrt će vam sjeme. Niko neće ostati iza vas da bi zapamtio dobrobit vaše bune. Svaka pobuna nosi i dobro, ali prvo donese odmazdu. Nastupe promjene tek kad se s lica zemlje zbrišu svi tragovi onih koji su htjeli silom. Neće uprava žive svjedoke svojih slabosti. Samo uludo glavu gubiš... I ti i tvoji derviši. Pusti ih se. Hamzevije su sami sebi takav život zadali. Dižu bune i u njima ginu za pravdu Božiju... Neko mora i tako...

A Ashaf muči svoju muku. Hamzevije bi već mogle stići. Samo što nisu. Ako se ne odmaraju. Ili okružuju Vlasenicu. Jedino će ostaviti nezaštićen klanac prema Rogosiji. Tuda se ne bjieži ni po danu. Ako paša i njegova pratnja i imadnu kad misliti o bjekstvu, nikom neće ni naumpasti da se tuda zaputi po noći
Sačekat će se na prvi mrak i navaliti po usnulim i iznurenim putnicima iz Stambola. Posljednje im je odmorište bilo na petnaest sahata jahanja odavde. Toliko bez zastajanja pređu zadnjega dana. Drukčije bi se, svraćanjem u han, putovanje otegnulo još za jedan dan. Ovako, pri kraju se s putovanjem i imat će se vremena za odmor. A i paša je po dolasku razmetljiv. Svima pušta na volju, a posije pritegne dizgine i zavede red.

- Ashafe, sin moj, mene ne žali. Meni je svakako umirati. Za godinu, za dvije. Za dan, za dva. Isto je. Moje je prošlo. I, to što si naumio, neka si. Neka bude. Neka i bune. I idi s hamzevijama! Ali, drži se Rejhan-hanume. Nju spasavaj. To će ti glavu spasiti. Sultanskoga je roda. Sve pašine zasluge i sjedenje pod sultanovim čadorom na bojnome polju, sve njegovo ništa je spram njezinoga porijekla. Njoj će uvijek naći boljega pašu. Njemu nikada više prvu ženu... Paša je drznuo previše. Pretjerao preko svake mjere... Ni ovo nije obično mjesto. Do ovoga mjesta posebno je stalo sultanu Mehmedu. Prvo gdje je u Bosni zastao, ovdje je zastao. Je li ova divljina Džennet na zemlji, nije li? Ja ne znam. Ali, sultan se naosvajao zemalja kao nijedan vojskovođa što nije. Niti će ijedan. Svačega se nagledao. Bi li mu baš Vlasenica prirasla za srce, ne bi li, da mu, gore, gdje će se čaršija širiti, na brdu koje se zove Brdo i s kojim se gledamo iz ovoga našega mutvaka, da nije bilo šta mu je bilo? Grom sastavio. Pravo u lipu. Sultan se pod lipu sakrio od pljuska. Nebo se iznenada prolomilo. Imao toliko vremena da probere pod koju će od dviju lipa u blizini. Kako je svjetlica sijevnula, tako se lipa rascijepila. Kao kad se u šumi, od siline studeni, raspukne smrznuta bukva... Sila s neba pade: otkide se pola krošnje i tresnu na zemlju. Ali, s druge lipe i s onu stranu debla koje ne bi prema sultanu! Sultan to primi kao Božiju volju i Božiji znak. Zato je ovdje naselio svoje najodabranije islužene akindžije iz Bosne. Na ovaj i još tri džemata uokolo. A Jašar-pašu Tufu udostojio kule s čardakom u Vlasenici. Za njegove zasluge, a još više da bi se ovom havom liječila Rejhana, pašina žena i Fatihihova rodica. Nju satire grudobolja... A gore, na Brdu, ima se podignuti njegova džamija. Sultan-Fatihova... Ali, paša kao paša. Daleko mu sultan od očiju. Predaleko. Umjesto da brine o gradnji, provodi se. Pravovjernima nametnuo glavarinu. Kao da se ovi ljudi Carevini i dalje ne odužuju slanjem svoje djece u askerluk... I još ovamo vojnu pratnju dovodi. I svirače. I da se osjeća domaćinski, i da je siguran, i da mu bude na veselje... Toliki provod ne može bez nameta. Ni toliki namet bez bune... A sve kad prođe, kad vama buna uspije, ili ne uspije, i kad dođu katili da kazne bundžije, reci da sam ja sve podmetnuo. Potvori na mene. Povjerovat će ti. Ne može biti uvjerljivije. Prihvatit će zato što oca izdaješ, a i bit će razumljivo da ja paši radim o glavi... Star sam i nejmam šta izgubiti, a i bilo je vrijeme da svedemo račune... Takvih računa uvijek imaju potčinjeni naspram pretpostavljenih... Bio ja živ, ne bio, potvori na mene. Moje je i predugo trajalo... Vlast će te omrznuti što oca prokazuješ, ali će, zato, u tebe steći neograničeno povjerenje. Misleći da si zauvijek dušu prodao, uzvraćat će ti kako bi te imali uza se... Učini tako, spasavaj ludu glavu... Znam ja, nećeš ti. Ti si i potaknuo bunu. I stavit ćeš joj se na čelo. I kaurku ćeš

spasavati, makar i hudovica za tobom ostala... I neka ćeš. Kad je ginuti, nek je ginuti. I ti, i ja. Ja, znajući da i paša gine. Ti, radi ljepote; i ženske i bundžijske ljepote...

Ashafa rastržu misli. Hamzevije su dosad morale zauzeti busiju. Samo se čeka da omrkne i da Ashaf sa svojima krene iznutra. Pa će se i spolja udariti na kulu i čardak.
Nije još dugo. Mrak se ne hvata brzo, ali ni polahko. Samo što nije pukla buna. I bit će sve što njegov stari roditelj Abdulrezak Siruk govori. Pobijedit će, ali neće do kraja. Ubit će pašu. Zatim će biti zatišje. I narod će pomisliti da traje pravda. Potom će stići odmazda iz Stambola... Poslije će ljudi koji budu naseljeni na ova četiri džemata uživati u njihovoj pobjedi. Bit će im bolje zato što im mora biti bolje. I sultanovo će se ispuniti: bit će izgrađena džamija između dviju lipa na Brdu. Nisu ljudi, lipe su spasile Mehmeda Osvajača. Glavarina će biti ukinuta. I ne smije biti glavarine na pravovjerne. I, njega, Ashafa, neće biti. Ni njegove čengije.

- Babo! - viknu, pa se dosjeti da treba starcu stati pred oči, ne bi li, kroz sumaglicu preostaloga vida, pohvatao micanje njegovih usana: - Babo, odoh ja.
- Ne idi! - ote se starcu poklič. - Nije vrijedno tvoje glave.
- Da se pokušam nagoditi s pašom.
- A buna!?! - zadrhta starac. - A buna?!
- Idem... Niko ništa ne može izgubiti. Samo možemo dobiti. I on... A ni za bunu se ne brini. Kasno je da bi se zaustavila!
- Ashafe, sine moj, ti nejmaš šta izgubiti, ali on može dobiti. Kurjak je. Kad je pao Carigrad, a kad Arbanaška?! Dvadeset i pet godina je između. A on je toliko opstajao u vučijem brlogu sultanskoga čadora...
Ashaf ne sasluša starca rastrojena između pomisli da u mladićevu glavu usadi konačne istine o životu i misli da usijanu glavu ne treba puniti ograničenjima kojima je izatkao svoju mladost.
Sin je širokim kretnjama prelijetao avliju i već stajao pred Jašar-pašom.
- Presvijetli pašo, ja došao!
- Tako i treba, sine Abdulrezakov, tako... - paša poturi ruku pred mladićeve usne.
Ashaf, dok se priginjao da poljubi pridignutu ruku, s preneraženjem shvati da u paši prvi put vidi čovjeka. Izgledao mu je iznurenijim i od rođenog oca. Ali, ocu je, barem, sve otkazalo. Sva duša mu je stala u nos. A ovaj drugi, strašni paša, kojega je poznavao samo iz hitrih preleta avlijom dok ne zasjedne pod crni dud i pljesne dlanovima da otpočne svirka s igrom i pjesmom, ovaj je u gorem stanju. I vidi. I čuje. I hoda. I hoće. Samo, uzalud. U svemu istrošen. Satire ga bezdan između volje i mogućnosti. On je najobičniji starac čija je sudbina da umre kao da je zdrav i čitav.
- Ja sam došao da tražim... Da se na Brdu izgradi obećana džamija! Da se u ovome i tri susjedna džemata ukine glavarina na vjernike! I da mi dozvoliš da tvoja čengija bude moja žena!
Paša živnu. Ili se samo potrudi da načini takav dojam. Tek, Ashafu je opet izgledao onakvim kakav je bio dok ga je zagledao iz daljine: važan, zamišljen, odsutan, siguran u svoju nadmoć.

- Ashafe, dijete, trebao si oca saslušati dok si kretao ovamo. Drukčije te morao nasavjetovati. On se nikad nije usudio sa mnom ovako progovoriti. I da jest, znao bi da više nikad ne bi...
- Otac za sebe, ja za sebe. Svako za sebe. Ja sam došao da reknem svoje. Da tražim.
- Neću te razdvajati od oca. Zato i mogu pristati na ovakav razgovor. Njemu sam morao ostati dužnik. Od sveg Dunjaluka koji je tvoj otac ostavio iza sebe, sada ima samo tebe. Samo radi njega... Za džamiju ćemo još vidjeti. Bit će. Rečeno je da će biti. Data je carska riječ. Carska se ne gazi. Ne znam čemu hića... Nejma ni govora o ukidanju glavarine. To je moje pravo. Ovo je moje imanje... A čengija?! - podvrisnu paša, ali zastade mjerkajući zaškiljenim očicama mladićev trepet, pa stiša započetu galamu:
- Eno ti nje. Razvidi s njom...
Doreče da izgleda kao da je kazao pomirljivo. I već istoga časa odbaci prijetvornost i osorno pljesnu dlanom. Kao kad ispod duda izdaje komande.
Na poziv, priskoči momak, zelen i visok kao borić. Paša mu izmrmlja brze rečenice. Riječi su se nerazgovijetno sustizale i prestizale. Onda mu, odsječno, sve na turskom, zapovijedi i ispruženom rukom pokaza Ashafu da slijedi momka.
Pred vratima u prizemlju, na drugom kraju čardaka, momak mimikom objasni da će on ući, a da Ashaf popričeka.
Pred vratima se samo moglo razabrati da se nerazgovijetan razgovor vodi na turskom jeziku. Potom se začu ljutit ženski glas. Opet na turskom. Pa se opet ču mladić dok odsječno spominje pašino ime. Zatim momak iziđe ostavljajući širom otvorena vrata. Tako se Ashaf zateče sučelice sa djevojkom kojoj je već dva ljeta izmamljivao poglede i činilo mu se da i ona krade njegove.
Samo se oslanjajući na igrariju očiju, dvije duge zime koje je ona provodila u stambolskoj toplini, daleko od bosanske studeni, zamišljao je bliski susret. I smislio je da joj - pojavi li se i trećega ljeta - napokon pristupi. Bezbroj puta je, ne izgovarajući naglas, u sebi, utvrđivao riječi s kojima će joj prići. I kako će nastaviti s udvaranjem. Polahko. Natenane. Bez hiće. Dugo je ljeto. Ispleo je, u mašti, čitavu mrežu u koju će je saplesti i ona će, sama od sebe, izraziti namjeru da se ne vrati u Stambol. Ali, ispostavilo se da se nejma vremena. Iako ljeto tek započinje.
I, šta sad? Kako sad? Kako sve prekratiti, a da bude i onako kako je sa njom naumio?
Stajao je kao da je ukupan u prag na otvorenim vratima...
Djevojka doleprša iz dubine sobe. I, ne zastajući, prihvati ga za ruku. Kao da je bio samo perka, uvuče ga unutra. Jednako žurno, zamandali vrata.

ODMAZDA

Prvi predznak zla bi bjekstvo Ashafove žene, ubrzo se razazna da je viđena u blizini. Na puškomet od nekadašnjeg čardaka Jašar-paše Tufe. Na Brdu. U blizini dviju velikih lipa, gdje je naveliko građena džamija.
Uokolo se podigla velika halabuka. Dobro plaćajući, zlatom i unaprijed, odvajajući ih od već započetih poslova, Stambolije sakupiše i čuvene dunđere iz Osata, u kadiluku Srebrenica. Koji nisu htjeli milom, ne želeći pogaziti obećanje ili već primljenu kaparu, privedeni su silom.
Carsko je u pitanju i ne može biti prečega posla na Dunjaluku!

Neimarima su pridodane stotine prostih radnika. Dignuti su s redovnih poslova u polju i po šumi. Najviše onih vičnih sjekiri i konjima.
Pripadoše sjeći šumu, izvlačiti i guliti oborena stabla i tesati balvane. Na Brdu je izrastalo brdo greda i direka. Do tada su majstori ozidali kamenu osnovicu.

Mještani nisu bili prikučeni radnicima na Brdu. Gore im je bio uskraćen pristup. Ali, nisu ni dirani.
Sazna se da je i paša među Stambolijama i da rukovodi poslovima. Ali, bilo je važno da se iz Stambola ne pojavljuje crna konjica.
Vladao je čudan privid ni mira ni nemira, ali se narod poče uljuljkivati u pobjedi. Čak se umišljalo da je izvršavana Božija volja, koja nije protivna ni sultanovoj. Derviši iz Orlovića upozoravali su na oprez. Prekinuto je s dervišima. Smatrano je neuputnim i dalje surađivati s vječitim bundžijama. Svoj dio pravde sebi je prigrabljen, a i dervišima čast i hvala.
I nepotpuni uspjeh bune, bjekstvo Jašar-paše Tufe, preokrenut je u svoju korist. Mora da je prikrio bruku kako je pred Bošnjacima morao pobjeći u gaće-košulji, na golom konju i po mrklom mraku, klancem kroz Rogosiju, kuda se ne hodi ni s vojskom u po bijela dana, pa se, pokunjen, vratio i pristupio gradnji kao da ništa nije ni bilo. Ili je do dvora, hamzevijskim vezama, dojavljen uzrok pobune, pa se sultan smilovao? Ili je nešto o čemu bi se tek moglo nagađati? Ili se još ne može ni naslutiti...
Tek, živjelo se kao da se ništa nije zbilo.

Kako mu nestade žene, s Ashafom bi kao da je gromom pogođen. Obeznani se. Uprijeko se halali s razumom.
Ostalima bi draže da im ni to saznanje ili ikakav drukčiji srklet ne poljuljaju klimave razloge spokojstva. Radije su živjeli s uvjerenjem da je na najvišem mjestu svedena računica o njima time što je sve zabaljušeno.
Strijepnja je potiskivana jedrenjem utjehe u onome u čemu nisu uspjeli. Da je pašino ponašanje i trebalo kazniti, ali da je i preživio. Da nije dobro na carsko udariti, ali i da je napadnuta jedna jedina kula sa čardakom. Da je dignuta buna, ali nije i proširena. Da je...
Od misli su odgonjene i nove poruke iz Orlovića o opreznosti, pogotovo što je smatrano da ni derviši ne bi mogli dojaviti išta jasnije što se ne bi moglo dokučiti zdravim razumom.
Čak i da se kazna ne može izbjeći, ljepše je i ne misliti o tome.
Zato je, pokraj sluđenoga predvodnika Ashafa, olahko prevladalo mišljenje da je najbolje prekinuti s hamzevijama. Makar nakratko. Samo su im vraćali glasnike. Jednog. Pa drugog. Trećeg. Četvrti nije ni stigao. I računalo se s tim. Derviši su preponosni. Nam im ne dozvoljava da se nameću. A i lahko će im preboljeti. Dokučili su tajnu ljudske podlosti... Kasnije, kad se sve zaista primiri, oni će njima, u Orloviće, uputiti svoje glasnike. Jednog. Drugog. Trećeg! Uzastopno. Četvrtoga im, zar, neće vratiti. Derviši su dokučili tajnu ljudske lahkomosti. Proboljet će im i to.
Nije pošteno, ali je najuputnije.

Već prvi vraćeni glasnik trebao im je dojaviti o nagodbi iz Stambola da se dalje ne odgađa odmazda.
Drugi glasnik nosio je poruku da bi ključ utjehe mogao donijeti umjetnik El-Fahud i preporuke kako s njime postupiti.
Treći glasnik iz Orlovića objasnio bi im da je Jašar-paša, svojim vezama, još u Stambolu doznao da će mu biti poturen taj El-Fahud i da mu je preporučeno da mu doskoči kako god zna, te da je s time povezan i nestanak Ashafove žene.
Događanja su zaredala uporedo s nedolaskom četvrtoga glasnika.

Narodu satjeranom pod crni dud bi saopćeno da pobunjenici neće biti pogubljeni. Sljeduje im surgun. U njihove kuće niko neće biti naseljavan. I tako će prestati da postoji dosadašnja Vlasenica. Gore, na brdu, uz džamiju, izrast će nova kasaba... I da se derviše, zaštićene ranijim sultan-Fatihovim ukazom, neće dirati. Nije jasno utvrđeno njihovo neposredno učestvovanje u pobuni. Za Ashafa bi obznanjeno da se njemu oprašata zato što je spasio Rejhan-hanumu i Jašar-pašu.
To ga i dokrajči. Naskroz smaknu s uma.
Zagledanje prema Brdu, gdje su se hitro odvijajali poslovi na čudnoj građevini, još je gore uskovitlavalo košmar. Teret je bio pretežak. Silovit. Zato se i događalo da mu se, s vremena na vrijeme, izbistri razum. Ali, opet, nikako nije mogao dokučiti šta bi mogla značiti pitanja koja mu se vrzmaju mislima: Kako se paša mogao spasiti i zašto je žena pobjegla? Iza toga bi nahrupile nove misli: Kakav paša, ko je paša, kakva žena, ko je žena?
I, može li biti istinit glas koji je čuo dok je još sve razabirao: da je među ljudima na Brdu viđena i njegova žena? I je li joj bilo javljeno da ode, a ona prihvatila još dok je - prije stambolskih suđaja - tek bila pristigla skupina koja je uzrokovala frtutmu na Brdu?
Kako bi mu prosinula suvislija misao, tako su nova pitanja navlačila samo veću mrklinu. Dok mu i ne duhnu da krene na Brdo.
- *Jašar-paša se pojavio kao sultanov nadzornik u gradnji džamije na Brdu. Gore ti je i žena. S njime...* - bučalo je i dozivalo ga pameti, pa mu nestajalo bistrine, kao da je vlasenički vjetar raznese.
Birajući, u prosjevima dozvanosti, između mogućnosti da odbaci sumnju u ženinu prijevaru ili da je, prvo, prihvati pa, poslije, ili odbaci ili ozvaniči sumnju, zaglibi se u smutnji. Dok i ne odabra sumnju u ženinu nevjernost. Poslije, kad bi mu se opet javljao razbor, sve je povezivao s pošteđivanjem od stambolske odmazde.
Ako je tačno da je pomilovan i zato što je spasio pašin život, on ga nije spasio. Jedino je mogla Habib.
Budaletina, prepustio joj se neopoganjena tijela i sa čistim mislima o ljubavi kad je trebao prasnuti završni čin bune čiji je bio glavni sudionik. I mora da joj je, u slabosti, svašta izbrbljao. I o buni. Otkrio joj i tajni izlaz. I zatražio da ona izvede pašinicu. I rekao joj gdje ćę ga pričekati.
Morao je ako ję želio spasiti. Morala je saznati šta se sprema! Izgorjela bi u čardaku, s pašinom familijom, ili bila drukčije usmrćena, skupa s pratnjom... Bi! Hamzevije ne odstupaju od naumljenog. Jedva su mu popustili da izdvoji Rejhan-hanumu i tu igračicu koja mu je obećala da će mu biti žena. Nevoljno, ali su se opravdali time da je u pitanju časna sitnica. Teška srca, ali su popustili za te dvije žene, i to tek kad su saznali da su se one, u posljednji čas, već i izvukle iz čardaka.

Pašinica ga je izdala paši? Ili i nije... Nije! Bila mu je najiskrenije zahvalna što je spasio. Još više zato što ję, misleći da paša neće izbjeći pogibiju, oslobodio muža. Rejhan-hanuma je, sutradan, otputovala s uvjerenjem da je hudovica. Tek popodne, kad je vjetar rastjerao dim s dogorjelih ugaraka, uviđeno je da je paša umakao.
Ali, kako ikako može misliti ružno o svojoj ženi? Zašto nije pogazila obećanje o udaji i pobjegla s pašom? Zašto nije ni pokušala krenuti s pašinicom u Stambol? Zašto, poslije, nije pobjegla? Mogla je. Mogla! Čim je sad pobjegla i nejma je.
Podala mu se pokorno i strasno. I, koliko se god upinjao, razmišljajući o njezinom ponašanju mjesecima poslije bune, nije mogao izdvojiti išta protivno. Ona je, i kad bi je šta priupitao o paši, samo šutila...
Prvo je dojavila paši, pa otišla po Rejhanu?
Dotad je paša imao samo toliko vremena da u gaće-košulji skoči na gologa konja i pobjegne prokazanim izlazom ka Rogosiji.
Jedino je čengija znala za tajni izlaz. On joj je odao da bi mogla izvesti pašinicu. Paša nije mogao znati. Raniji izlaz je zazidan, a ispod zemlje prokopan novi.
Ali, zašto i sama nije pobjegla s pašom, a ništa ne javilla Rejhani? Ako igračica ima išta s pašom, a ima, Rejhana im je smrtna protivnica. To je morala znati.
Zašto, skupa s pašinicom, nije otišla?
Zašto nije pobjegla samo s pašom?
Ostala je jer je znala da će se paša po nju vratiti?
Rospija! Pašina muškost je takva da se može probuditi jednom, dvaput u godini, pa ostala u Vlasenici da bi se nagustirala mladoga tijela?
- E, moj blentavi Ashafe! Izdao si! Sve redom si izdao! Derviše, oca, pašinicu, bunu, narod iz četiri džemata. Sebe si izdao nekoliko puta! Izdaja do izdaje i sve plaćene tuđim životima! I sve radi samo jedne žene...
- Jesam! Izdao sam sve što se moglo! Jesam, njoj sam za ljubav!
- Ali je i ona izdala.
- Ona? Da izda? Ni govora!
- Ili lažu da je na Brdu?
- Lažu! Kao psi. Potureno mi. Nije na Brdu. Nije!
- Otkud da paša dođe na Brdo?
- Paša se vratio zato što je morao. Da spere bruku pred sultanom Fatihom zato što ranije nije izgradio džamiju...
Pa je, opet, iz pameti smetao i ženu i pašu i bunu, i samo mu se još Brdo vrzmalo po glavi.

Bila je na Brdu.
Uz pašu.
Već mu se i bila popela na glavu s tim sinom Abdulrezaka Siruka. Te da misli da mu se sviđa. Te da se on njoj sviđa. Te, bi li imao šta protiv... Te bi joj on ionako - koliko je god odbijao - popustio. Opet je poveo na ljetovanje u Vlasenicu zato što se nije mogao odvojiti od nje, ali je poveo i zato što je znao da će mu ona, ne povede li je, grdno zamjeriti.
Navaljivala je još prvoga ljeta, čim ga je ugledala. Lijep je. Takvoga da je tražila lutajući i skrivajući se po Dunjaluku. I provjeren je. Otac mu je bio pašin najpovjerljiviji čovjek. Čak, s obzirom na njezin položaj, odgovara i porijeklom. Time se ni on ne bi

trebao dalje prenemagati i zamišljati kako će je udomiti na sultanskom dvoru. Tamo bi se lahko razaznalo za nju i za pašu, pa bi oboje imali belaja. Ako i ne bi, živjeli bi, oboje, u strijepnji da će biti razotkriveni. Čak i da nije takvog osjećaja, šta će njoj stambolski dvor?! On je takav život preskupo plaćao da bi i ona bila obilježena istim prokletstvom.
Paša u početku nije pridavao značaj njezinom navaljivanju. Mislio je da je mlada i da će je proći. Prvi put je nagazila na vreo kamen, pa joj se iščašila pamet. Ali, ponovilo se i dogodine. Još žešće. I postojanije. I opet je, i treći put uzamanjke, poveo. I, dao bi mu je i da nije predosjetio mladićev nemir. Ali, osjetivši da se nešta događa, okoristio se ispruženom rukom sudbine. Poručio joj je po mladom Turčinu iz posluge da je isprošena. Ali, stari kurjak, usput je slagao i da je Ashaf pristao da mu ona dojavi šta se priprema i šta mu je činiti.
Tako mu je i javila o pobuni. Svojim životom je mogla platiti spasavajući njegov.
I sada mu treba spasiti život. Zato je u tajnosti izbavio od muža. Neće je izlagati opasnosti. Činit će ono što najbolje umije. Zaigrati. Igrom omamiti. Stambolski pjesnik i crtač El-Fahud mora imati neku slabost. Umjetnik je.
Da mu već nije pomogla i prokazala kuda će uteći, već bi pašu, i bez svilenog stambolskog gajtana, strefila kob sultan-Fatihovih riječi.
Upamti, Jašare...
Tako mu je sultan ukivao u mozak.
Upamti, Jašare...
I sad tutnji pašinim mozgom i rastače mu šavove na lobanji. I početne dvije, i preostale riječi, koje je, svaku, bezbroj puta ponavljao i u sebi razlamao.
Upamti, Jašare...
Upamti...
...Jašare!
Jašare, upamti...
Ne!
Nije ga prvo oslovio. Bila bi to nježnost. Računanje s dobročinstvom unaprijed. Prvo je izrečena zapovijest. Zakovao mu je u mozak čim je otvorio usta:
Upamti!
Baš tako:
Upamti!
Tek potom ga je dozvao. Nazvao ga imenom. Da se zna. Da ne ostane mogućnost nejasnoće. Iako su bili nasamo i ni na koga drugoga nije se moglo odnositi. Ali, dorekao je njegovo ime:
...Jašare!
Upamti, Jašare! Jednom zanavijek! Čovjek je samo trun u oku vremena i stvoren je da se upravlja prema Bogu. Moje je da ljudima upravljam kako se ne bi osilili i postali trun u Božijem oku. Takav trun bi i mene žuljao! Moje je da do kraja svoga života i na prostorima ove imperije upravljam u ime Sveopćeg Dobročinitelja Milostivog i namirujem računicu ljudskoga ponašanja prema Bogu. Drukčije, zar bih bio Božija sjena na Zemlji!?
Pravda se ima izvršiti i u slučaju s džamijom u nahiji Birač, ejaletu Bosna. Ja sam tamo sebe zadužio pred Bogom i obećao gradnju džamije. Sami Bog je mene time zadužio. Na tome mjestu produžio mi je život i iskazao Svoje daljnje povjerenje u moje poslove.
Ja sam tebi, čim sam te umirovio i oslobodio drugih obaveza prema Carstvu, naložio da sve pripremiš, započneš gradnju i dovršiš džamiju koja neće biti nimalo drukčija od one

u Edirnama. Jedino što će ova između lipa biti od zelenoga kamena. Zato što je Božije davanje da su u bošnjačkoj nahiji Birač majdani zelenoga kamena. Da takvoga kamena ima u Edirnama, tada bi obje džamije bile potpuno iste.
Džamija ima biti naspram lipa. I dužinom i visinom.
Zato sam ti tamo dodijelio posjed. I dao da se, zarad udobnosti carskoga službenika, podignu kula i čardak.
Ti, provjereno je, nisi podizao zlato iz carskih hazni namijenjeno gradnji džamije. Niti si unajmljivao neimare. Niti si išta učinio da se džamija podigne. Samo si tamo terevenčio i nametao glavarinu na pravovjerne. To je protivno mojim zakonima.
Kriv si.
Zato se ta džamija ima tamo podići pod tvojim nadzorom u najkraćem roku. Od početka proljeća do sredine ljeta. I ti si se, ljenčareći, po Bosni koristio tim rasponom vremena. Dvije godine uzamanjke. I treću si bio naumio na isti način plandovati.
Džamiju odmah započeti!
A ti Bošnjaci tamo, krivi su i oni. Iako su učinili kao da je baš po mojoj volji, nisu smjeli mimo moga odobrenja i zakona ove Carevine. Digli su narod na bunu. Zato će za tobom tamo odjahati konjanici i izvršiti odmazdu: raseliti narod. Narod će biti i kažnjen i zadovoljan što je ostavljen u životu. A na brdu, uz džamiju, svakako će izniknuti nova čaršija. I ljepša od sadašnje Vlasenice. Ljudi vole da im je džamija uz kuću. Naći će ih se koji će se naseljavati. Pogotovo što je to moja džamija. I što je na odabranome mjestu.
Moje je da bude pošteđen surguna pobunjenik koji je sačuvao život mojoj najdražoj rodici, tvojoj ženi Rejhani. Ne smije se dirnuti ni u derviše iz Orlovića. Ja sam im uvakufio zemlju oko Orlovića i dao da se izgradi musafirhana. Neka njih. Oni imaju moje odobrenje. U stanju su da prozriju i prezru ljudsku pohotnost.
I, upamti, Jašare, jednom zanavijek, ono o Bogu, sultanu, vremenu i trunu u oku!

Sada je paša daleko od sultanovih i Rejhaninih očiju. I moglo mu se, dok su se obavljali poslovi s džamijom između lipa, da se do mile volje nagleda svoje Habib. A i da mu bude od koristi. Ako mu ona neće pomoći, ko će? Ako je to okorištavanje, neka je! Sve je i uvijek na međusobnom interesu. Ne postoji ništa izvan toga. I kad se radi na svoju štetu, i to je interes. Sve ljudsko na tome se zasniva. I uvijek se može objasniti i sasvim suprotnim od onoga kako to sebi razjašnjavamo ili mislimo da je zaista tako. Vazda su po srijedi upotrebe. Koliko god se radilo o dobrim namjerama, sve se, i uvijek, može objasniti zloupotrebama. Ovisno o pristupu i položaju zainteresiranih. Ne izgleda li urađeno s najboljim povodom, ali učinjeno isponova u drukčijim okolnostima, sasvim drukčije? Najčešće i potpuno suprotno. Interesi su izmiješani. Prezamršeno isprepleteni da bi se olahko ili ikako mogli rasplesti.
Zato, zašto i da ne kazni Habib? I ona je njega, najnemilosrdnije, unizila udajom za krvnika, za Ashafa, sina njegovoga pratioca Abdulrezaka Siruka. I nije li i to između njih troga isprepleteno i zamršeno da bi se moglo tumačiti i kako jest i kako nije?

El-Fahud se približavao neumitnije od smrti. Nesvjestan da može razobličiti pašinu prijevaru. A od toga do mogućnosti da uzna, premalehno je rastojanje od same smrti. Ni

koliko za debljinu svilenoga gajtana. Zadavljen paša, mrtav paša. Neće stići nasladiti se osvete. S njime će biti gore nego i s Ashafom. Kao što se sin njegova potčinjenog htio osvetiti njemu, tako se i paša naumio osveti svome natčinjenome, Mehmedu Fatihu. Njemu, lično!
Koliko je razloga za to stekao?! Nejma broja kojim bi se izrekli! Tolike godine zajedno. I uvijek uz njega kao zadnje paščе. Pa i na samome kraju, kad su napokon odvojeni, nije mu dao da se razrahati, nego mu starost zagorčava određujući gdje će imati ljetnikovac. Ni to mu nije dosta, nego mora nadgledati i gradnju džamije. A Fatihu naumpala još i boljka najumilnije rodice Rejhane. Da se ona, usput, ovdje liječi zrakom!
Džamiji svaka čast. Ali, šta ih je u Carevini koji se razumiju u takve poslove i kojima je najveća čast da budu nadzornici?! Zato, pokušao je izbjeći. Misleći da će sultan ili zaboraviti na džamiju u bosanskoj zabiti ili da će se dosjetiti da za nadzornika odredi nekoga kome to priliči...
E, i paša je smislio šta je smislio.
Ama, i sultan je svoje. Šalje El-Fahuda.
Zato i Habib ima učiniti svoje. Ali, samo dotle dok ga ne obenđija i da on, u zabunluku, nacrta džamiju kakvu žele i sultan i paša. Dalje je neće zadržavati. Zar da na njegove oči bude još veća kahpija nego što je to već postala pristajanjem za sinom Abdulrezaka Siruka? Mada bi i ovo bilo bolje: El-Fahud kao njezin izabranik! Ali, to joj neće učiniti. Vratit će je Ashafu. Njegov naumljeni krvnik, njezin blagoslovljeni maženik. Bože moj mili i dragi! Ili tako i biva? Kao i s njim i sa sultanom...

- Nije na dobro! - jeknu u mnoštvu neimara i njihovih pomoćnika koji su raskivali skele kad ugledaše da pokraj građevine, u prikrajku, sjedi odrpanac i, zagledan u džamiju, šara po čagetu.
- Nije na dobro! - jeknu pašinom utrobom kad mu javiše, zavaljenom u sjenci džamije, ko je stigao i da se odmah dao na svoj dio posla.
Upamti, Jašare!
Zato li mu ga i šalje. I poručeno mu je da će ga poslati. Kao, da mu bude na pomoći. Tarih da sačini. I nacrta džamiju.
Za tarih, dobro. A i tarih se mogao napisati i u Stambolu. Ali, neka. Za tarih, uredu. Ali, zašto i crtež? Da se sultan divi svojoj zadužbini?! Mehmed Fatih nije zanesen insan. On se ne divi. On je Osvajač. On je Silni. Navikao je da se njemu izražava divljenje. A i zna kakva je džamija u Edirnama.
Fatih ne bi bio Fatih da nije uvijek na oprezi. Hoće da provjeri. Da se uvjeri i je li ga Jašar prevario. To hoće!
Džamija ima biti naspram onih dviju lipa. I dužinom i visinom...

Paša nije obraćao pažnju na sastavljanje tariha. El-Fahud brzo sroči stihove. Bio je vičan bošnjačkom jeziku. Vjerovatno i vješt pjesnik. Ili ga je nešto ponijelo. Ali je završio bez muke. I opredijelio se da iz prve ruke napisano ostane uklesano u kamenu nadvratniku:
Divote Rijetkoga Viđenja Evo Narodu - Allahova Džamija, Allahinemrile, Mehmedov Ihram, Jarabi, Amin!

Jašar je samo pogledao po papiru. I proslijedio ga klesarima. Nije moglo da mu za oči ne zapne da svaka riječ počinje velikim slovom. I, to pridade pjesničkoj slobodi. Ni inače se nije petljao u pravila kojima se rukovode pjesnici. Smatrao je da je to područje i u samom Kur'anu propraćeno sa sumnjom: *A zavedeni slijede pjesnike. Zar ne znaš da oni svakom dolinom blude i da govore ono što ne rade?* Da bi od toga bili izuzeti *samo oni koji vjeruju i dobra djela čine i koji često Allaha spominju*. A to je već, zaključivao je Jašar-paša, Božije i ni nakraj pameti mu nije bilo da se još i u to miješa. Doduše, ponešto je znao i o tahirskoj vrijednosti riječi u brojevima, ali se ni time nije opterećivao. Jedino je pomislio da se, možda, mogao sastaviti i ljepši tarih. Ali, isto tako, mogao bi biti i slabiji. Za ovaj mu se činilo da i nije hrđav.
Čim se postavi kameni nadvratnik s riječima ispisanim bošnjačkim slovima, okončat će se pašine obaveze. U međuvremenu će majstori dovršiti postavljenje rezbarije na mimberu i ćursu i biti uređen harem uokolo džamije. I sve će biti gotovo. Zato nije nalazio za shodno da El-Fahudu zamjeri zašto se nije opredijelio za zapis na arapskom. Niti je provjeravao je li dopušteno da se tarih ispisuje bošnjačkim pismom. Uostalom, već je pred džamijama nailazio na nadvratnike ispisane slovima koja nisu arapska.
Ali, crtež!
Pašu je mučio crtež. I zato nije trebalo mamiti mladićevu podozrivost izražavanjem sumnje u tarih.
El-Fahud je učen. Završio je škole u Konyi. Takvih se uvijek treba pribojavati.
Ama je i paša školovan. Manjom naukom iz knjige i većom iz života. Kroz Konyu je samo projahao kad se kretalo na Konstantinopolj. Drukčijim, višim školama bavio se u životu. Valjalo mu je tolike godine biti uz Mehmeda Fatiha! A da bi se uz takvoga bilo, šta je škola trebalo izučiti!? Gdje je on sve bivao sa sultanom? Hej!

Izgledalo je da će, ipak, izići na dobro. Da će ispasti najbolje. Mladić je vukao široke poteze guščijim perom umakanim u mastilo spravljeno gnječenjem zofinih bobica. Nije obraćao pažnju na sitnice. Zanimali su ga obrisi.
- *Kud će bolje!* - sabirao se paša.
Jedan. Drugi. Treći crtež. Nezadovoljan, gužvao je i bacao oko sebe papire. Ali je i svaki novi bio samo poput skice. Bez pojedinosti. Ne može se ni naslutiti od čega je napravljena džamija.
- *Ne može biti bolje!*
Ali, perspektivu prenosi do kraja. Kao i u stvarnosti, građevina je uža od prostora između lipa. Na crtežu zjapi i praznina između krova i krošnji.
- *To ne valja! Nimalo...*
Džamija je na vrhu brda i El-Fahudu treba namjestiti da sjedne na mjesto odakle će mu izgledati kao da je ispunila sav prostor među lipama! Samo valja izmaći mladićevu stoličicu nizbrdo. I ukoso spram džamijskoga lica. Tako ga nazgodati da pred crtačem ostane ukošen pogled odozdo.

Paša je našao mjesto. Odatle je onako kako treba biti: *Džamija ima biti naspram onih dviju lipa. I dužinom i visinom.*

Ali, mladić kao da se gradi nevještim. Pomjera tronožac. Nosa ga. Sam sebi traži mjesto odakle će skicirati. Ni približno pašinoj želji.
Uz to, nepodmitljiv je. Prezire i razgovor o zlatu.
Ali, Hebib! Njezinoj igri neće odoljeti. Koga ne bi raspametio njezin ples?!
Iako najbrižljivije pripremano, čak i to pade u vodu.
El-Fahud ne pokaza zanimanje za razigranost ženskog tijela.
Eto ti sada!
Ali, ni paša ne bi bio što jest da se ikad pomislio predati. Doznao je da se mladić raspituje o dervišima. Ima li ih u blizini? Koliko je do Orlovića? S tamošnjim dervišem Hamzom učio je znanosti u Konyi.
Dobra uputa Jašar-paši.
Ima derviša koji slave Omera Hayama i vino. Možda je ovaj navikao na mlaka istočna pića. Po Bosni su, s islamom, iskorijenjeni vinogradi. Ostalo je ponegdje tek toliko grožđa da se loza može uplesti i načiniti svod koji čini hlad za sjedenje. Usput, i da se pojede pokoji grozd. Niti u Bosni ima veće potrebe za grožđem. To nije voće koje može stajati uzbrano. Najbrže se kvari. Ako se uzgaja u vinogradima, može se upotrijebiti samo za spravljanje vina. A vino je haram.
Ali, ostale su šljive! Zato što se mogu i jesti pretvoriti u pekmez, bestilj i džem, a i sušiti se. Kaurima je pušteno da od nje peku rakiju. El-Fahuda treba ponuditi rakijom! Zamirisat će mu. Nenaviknut, pit će je kao vodu.

Stranac ispljunu s najvećim gađenjem. Kad je, počašćen iz maštrafe, pomislio da je voda ili šerbe, pa, s povjerenjem, srknuo dobar gutljaj rakije.
Kad mu je ponovo podmetnuta, nalivena u bardak namjesto vode, podsjetio je da je pod sultanovom zaštitom i potom se požalio i samom paši.

Samo što nije i Aliđun. Polovica ljeta. Dotad su poslovi na džamiji privedeni kraju. I ostalo je samo da se pošalje glasnik u Stambol. S crtežom džamije. I da se odatle odobri da džamija sultana Mehmeda Fatiha može proklanjati.
Paša je svoje završio. Nije njegovo što El-Fahud kasni. Ako kasni. Njemu se, očito je, ne žuri. Mora da se i on ravna po roku koji je njemu dat. A ako već ne hiti, neće biti štete da se zajedno zapute hamzevijama. Neće mnogo izdangubiti. Naobdan će.
Pašu su pozvale hamzevije. Znaju da i on zna da su oni pod sultanovom zaštitom. Hoće ga poniziti, računajući da im neće pregorjeti zavjeru i da se neće odazvati. Ali, baš će otići.
Prvim ponedjeljkom po Aliđunu, na Kušlatu, na zaravni, povrh stotinjak metara visoke stijene, uz džamiju se okupi mnoštvo svijeta. Derviši čine veliki zikr.
Mladić, vidljivo zadovoljan, prihvati poziv...

Poslije zikra, derviši su se prihvatili nargila.

Jašar-paša je prezirao pušenje. Ali, na navaljivanje, prihvati čibuk. Zanebesa mu se već od prvoga povlačenja. Čuo je da je to tako s nepušačima. Pogotovo što derviši ne drže do vrste duhana. Vjerovatno su nargile napunili najjeftinjom krdžom.
Kad do njega ponovo dođe čibuk i kad opet potegnu dim, shvati da nije duhan.
Bili su visoko. Među oblacima. Odozdo, iz velike dubine, nije se čula huka brze planinske rijeke Jadra dok se uliva u Drinjaču. Gledana odozgo, s visine, i Drinjača uvećana Jadrom izgledala je kao zmijica koja bešumno mili u skori susret velikoj Drini.
Dok se paša ne dosjeti da se oko njega, na zaravni navrh stijene, iz nargila dimi konoplja.
Znao je da Bošnjaci ne puše marihuanu. Kao što uzgajaju tek pokoji trs grožđa - da bi im pravio hladovinu nad hastalom i da pojedu pokoji bobak, a ne radi vina - i konoplja im služi samo za tkanje. Počupane biljke kisele u protočnoj vodi, pa, upornim udaranjem prakljačom, načine vlakna i od njih pletu kanafu i prepliću je u konopce. Tkaju i platno. Izbijele ga, te je, iako grubo, mekše od sukna. Pristaje i na golo tijelo. U gaće-košulji od ove tkanine paša je i pobjegao iz svoga čardaka.
Listove suše i mrve samo Turci koji su u Bosni. I neki derviši. Kad to puše, samo ili izmiješano s duhanom, onda to zovu marihuanom. Znaju spravljati i hašiš. I primitivnim načinom dobijen, hašiš djeluje deset puta jače od marihuane.
El-Fahud je punim plućima udisao iz nargile. I zacakljenim, nasmiješenim očicama zahvalno gledao prema paši.
Ačkosum!

Ni El-Fahudu nije bio dat rok duži od Aliđuna.
Konjanici stigoše iz Stambola sutradan po zikru na Kušlatu. I ne sjahaše, a kazaše da ne mogu čekati. Ionako kasne. U putu su zaustavljani po hanovima, s porukama da se vrate u Stambol, ali su nastavljali putovanje. I oni koji su ih ustavljali složili su se da je sultanski muhur s kojim su krenuli na putovanje stariji od naređenja koja su u međuvremenu usmeno izdavana brzim konjanicima da ih odvrate od putovanja.
Ipak, može biti da nešto nije uredu. Zato istoga dana moraju natrag? Ne mogu čekati ni da se ispeče prvi sloj mesa na volu koji se okreće na ražnju. Mogu popričekati samo koliko da im se konji malko odmore.
Paša se uspaniči, ali ga dočeka smirući El-Fahudov pogled. Zadovoljni crtač, u čiji je čador donijeto čitavo breme sasušenih listova konoplje, dade riječ Jašar-paši da se ne treba brinuti. Crtež će biti sačinjen pred izaslanicima iz Stambola. Za sebe kaza da bolje crta nego što ispisuje tarihe. Podsjeti da je ovaj tarih sastavio iz prve. I crtež bi. Ali, nije odmah mogao dokučiti smisao. Nešto mu je falilo. Ne zna šta, ali je uporno tragao za mjestom odakle će crtati, misleći da će mu to donijeti rješenje. Zato se uporno premještao. Ne može nacrtati kako bilo. Mora biti dostojno onoga koji ga je poslao čak ovamo. Ali, brzo će završiti. Čineći skice, uvježbao je konture.

El-Fahud, obenđijan marihuanom, i ne obrati pažnju da ga je paša posadio na mjesto na kome je svakoga jutra zaticao stoličicu, pa je odatle premicao i tražio gdje će se postaviti. Sada samo sjede. Ne pomače tronožac. Prvi put odsjede na mjestu koje mu je uporno nametano. I u trenu shvati da je to položaj za kojim je tragao.

Koliko ga je malo dijelilo od onoga za čime je tragao!? Samo je trebalo ne izmicati tronožac. Samo sjesti. Zasjesti tu gdje ga je stoličica svakoga jutra čekala!
Vukao je brze pokrete olovkom. Već je i žmireći mogao uspostaviti linije koje dočaravaju izgled džamije.
Na papiru je izranjao prelijep crtež. Zato što se doimala krupnijom nego što jest, džamija mu je izgledala čak raskošno. Sultanski!
To je to! Takvu je već vidio u Edirnama!
To je to! Čim je ugledao, na nešto ga je podsjetila ova džamijica u Bosni. Samo što je od drukčijeg materijala. Nije kamena. I što je manja. Izrazito manja. Zato li je, i nesvjesno, tražio mjesto odakle će postići da i ova na crtežu bude kao ona koju je ugledao Edirnama? To! To je to! Kako se toga nije mogao dosjetiti?! I po sjećanju je mogao nacrtati edirnsku džamiju. Ali, upravo zato, ne dosjetivši se, tragao je za pogledom koji će popuniti praznine između lipa i džamije, a vrh krova izravnati se s krošnjama. Time, prividno izgledajući znatno komotnijom, ova džamija nije drukčija od one u Edirnama.
Sličnost mu je bila bitna samo kao otkriće s kojim je napokon shvatio da će tek tako ostvariti strukturu crteža dostojnu vlastitoga umijeća. I opravdati se u sultanovim očima. Da je nacrtao džamiju onakvu kakva je, ne bi zavrjeđivala ni umjetnikov napor, ni sultanovu brižnost. Zato i postoji umjetnost: nedokučivo široka lepeza iluzije u oponašanju stvarnosti...
Ali, opet, da je El-Fahud brzo dokučio ovo čega je napokon svjestan, ostao bi bez prisnijeg poznanstva sa starim pašom Jašarom, a on ga je doveo u vezu sa zaboravljenim znancem iz mladih dana u Konyi, dervišem iz Orlovića, Hamzom Bošnjakom. Taj susret, opet, omogućio mu je saznanje da se u zemlji Bosni slobodno sade čitava polja konoplje. U Bosni se neće naći u situaciji da mu ikad uzmanjka plavičastoga dima koji krijepi i smiruje dušu. I satire tijelo. Ali, tijelo je, ionako, samo dunjalučki omotač duše...
- Evo crteža, čestiti pašo! - kliknu mladić. - Ljepši je nego da sam crtao džamiju i Edirnama.
- Nije to lijepo! Ja se brinem o tebi, a ti mi se podsmjehuješ! - obrecnu se paša.
- Čestiti, pašo! Samo riječima opisujem ono što moje oči gledaju, što moja duša osjeća i što sam prenio na papir. Samo se tako postigne savršenstvo u crtežu: jedinstvom očiju, duše i ruku!
Nadalje se paša samo mogao pretvarati da je nevješt. Godilo me je da čuje kako i mladić svojim zadovoljstvom potvrđuje da je napokon nastupio trenutak likovanja.
Napokon je gotovo. Sve! Veselam!
Konjanici mogu ka Stambolu.
Ali, umjesto da im preda dobro zaštićeni smotak papira, mladić raspakova crtež i s njim se primače džamijskim vratima. Paša ga preprati u korak. Šta bi El-Fahudu? Šta će, sad, biti?
Nije bilo razloga nezadovoljstvu: mladić zadiže pogled i na poleđini crteža prepisa tekst tariha.
- Još jednom. Nije zgoreg! - kaza sa sjajem u očima.
I to je uredu. Šta fali što je još prije petnaestak dana tekst tariha bio otposlat u Stambol?! Ionako ne piše ništa sumnjivo. Da išta nije uredu, ne bi paši promaklo. A i iz Stambola bi - po konjanicima koji su došli radi crteža - već poručili da se tarih ne uvažava. Uostalom, zar bi sultan slao svakoga da na licu mjesta ispiše tarih? A poslao je vrsnog umjetnika.

El-Fahud ode sa stambolskim konjanicima.
Brzo su se razdvojili.
Oni će svojim putom, na stambolski drum. Njega više nije zanimao Stambol. Žurio je u Orloviće, starom prijatelju, svojim hamzevijama. Darivat će derviše sjajnim dukatima. Njima ga je obilno nagradio Jašar-paša...
- Oni su derviši hamzevijskoga tarikata. Prezreli su novac, ali je bolje da im se nađe. Zlu ne trebalo, u zlu da zatreba. A i da im ne budem samo na teretu... - premišljao je El-Fahud napuštajući brdo s džamijom.
Zanesen, pjesnik i crtač ne pridade pažnju unezvjerenome mladiću pokraj puta. Ali, taj se prepade odrpanca na konju. Izgledao mu je gore i od samoga sebe. Preplaši se konjanika i dade se u suludu trku.

Trkač je bio Ashaf Siruk.
Nije se zaustavljao dok se nije primakao ustalasaloj i bučnoj gomili. Svjetina se veselila. Vo se vrtio na ražnju. Čula se i muzika.
Muzika!
Muzika?
Skladno ponavljanje zvukova podsjeti ga na njegovu čengiju.
Ko je ona? Šta je ona? Gdje je ona?
- Gdje je ona!?! - vrisnu raspomamljeno.
Na to mu neko, kao da je na to jedva čekao, odvrisnu. Za njim potciknu drugi neko. Vriska samo pojača veselost općega žamora.
Ashafova pomagljavija gubila se u zaluđujućoj larmi veselja. Ali, ne dozbuni se. Pridođe mu misao da se više ne treba bojati ljudi. Učini mu se da se nimalo ne razlikuje od gomile uokolo. Iako je, još do maločas, njegovim bolesnim mozgom sijevala misao da više ništa s njim ne može biti u redu. Sve dok ga nije uplašio odrpanac na konju. I to zato što je izgledao gore od njeg. Zato ga se i prepao. Već je o sebi bio umislio da je najgori. A sada i ova razularena svjetina...
Tek, osokoljeni Ashaf nastavi sumahnuto trčati. Više se nije skrivao. Niti se potkradao. Niti puzio. I ne trčkara na prstima. Nije više kao zvijer. Kao sjenka čovjeka koji se konačno rastavio od pameti. Dosta je bilo vucaranja ukolo. Kao zadnje pašče. Jeo gnjile džanarike. I zelene jabuke divljake. Spavao po dumačama prepunim žare. Nadgonio se sa životinjama na koje nabasa. Ili su one natrapavale na njega...
Osjeti da su mu crijeva slijepljena...
To najviše osjeća: crijeva.
Slijepljena crijeva?
Šta su crijeva?
Nekako, promaljujući se i kroz slijepljena crijeva, javi mu se misao da bi najbolje bilo da ne nađe to za čime traga.
Za čime traga?
Za kim?
Šta traži?
Ne zna. Zaboravio. Da zna, ne bi bio lud...

U jednoj od prethodnih noći, u jednom od razapetih čadora, zapazio je sjenu koja mu se učinila poznatom. Ali, nije se mogao prisjetiti. Zavukao se u kupine i rasplakao se. Tiho. Cvilio je kao zvijer.
Naredne noći, ispod istoga čadora, bila je ista sjena.
Svi čadori su isti. Pogotovo su u mraku jednako izgledali. I oni u kojima su bili neimari. I njihovi pomoćnici. I Jašar-paša, ako je istina da je i on tu. I ona? I ona! I ona... I ona! Ona?
Mili i dragi Bože, ona!
Žena radi koje je izdao bunu. Koja je izdala njega. Pobjegla. Nejma je. Nejma. Nejmaaaaaaaaaaaaaaaaaa! Ali, sjeti se da je bila. Žena. Njegova. Habib. Drukčija od svih ostalih žena u Bosni. Sve u Bosni imaju *a* na kraju imena. Po svemu drukčija. A sad mu je jasno da je bila drukčija samo po krnjavom imenu.
I, sada, dok u vrevi svjetine, usred dana, trči onuda kuda se noćima i noćima šuljao poput sjenke, sjeća se samo nedostajućeg *a* sa kraja imena. I ono ga, jer nije stajalo na mjestu gdje bi trebalo, jer toga *a* nije ni bilo, a kad ga nije ni bilo - onda ga i nejma, ni na šta ne podsjeća. Samo sjena nepostojećeg *a*.
Sjenka!
Sjenka?
Sjenka! Jest, sjenka...
Sjetio se čadora sa sjenkom! Zato promijeni pravac bezglavoga trčanja i usmjeri se prema mjestu gdje je po noći bila sjena na koju, paleći se i gaseći, s vremena na vrijeme, njegovim mozgom prosine jasno sjećanje.
I, evo ga: u čadoru sjedi Jašar-paša Tufo. Zadovoljan. Prezadovoljan. Izdvojen od rulje koja se, ne znajući da to čini, veseli i njegovoj radosti. Neimari su isplaćeni. Plaćeni su dobro i njihovi pomoćnici. I svi preostali pomoćnici raznih pomoćnika. Sad se svi vesele. Popodne će se razići. Svako svojoj kući. I on će. Otići će odavde i Jašar-paša. I on će danas. Mada mu nije hiće. Glasnici su tek otišli. Ako bi se šta i posumnjalo, do u Stambol im je, koliko god podbadali konje u slabine ili ih mijenjali po hanovima, petnaestak dana. I još najmanje toliko dana treba da bi ovamo stigli katili sa svilenim gajtanom. Sve u svemu, mjesec dana. Duže od polovice mjeseca mogao bi ovdje plandovati. Ali, neće. I on će danas otići. Samo što neće svojoj kući. Moći će da bira kuću. Gdje mu se god prohtije. Ali, po Evropi izvan Bosne i izvan Rumelije. Među kršćanima. Nejma mu više mjesta u granicama Osmanskoga carstva. Izvan njega bit će suguran. S tovarom dukata može sebi priuštiti da živi gdje mu se hoće. Nejma vladara koji neće prihvatiti na peškeš deset oka zlata i pružiti mu utočiše. Ali, primit će ga i poradi pašinoga otpadništva od sultana Fatiha. Ama, kad bi im došao gole guzice, bilo bi upitno njegovo otpadništvo i vjerovatno bi ga se - za dobar otkup - i vratilo njegovima. Ali, sa zlatom koje preko svake mjere premašuje visinu moguće otkupnine, i samo otpadništvo će mu biti pripisano kao velika vrlina.
I još kad bi samo ona htjela! S njim! Pa, zajedno u Evropu. Gdje bi im bio kraj!?!
Nakupio se dukata obmanom pri gradnji džamije u Vlasenici. Sa njim su, kad je posljednji put prispio na ljetno bivkovanje, i prvi put bio izvan čardaka, došla tri tovara zlata za isplatu radova. Toliko je, tačno, odmjereno prema troškovima izgradnje džamije u Edirnama, i još pridodato na otežanost uvjeta za rad u Bosni i na kratkoću roka. A šta je on od toga potrošio? Šta? Ništa! Ništa spram dobijenoga i spram troška koliki bi bio kad bi plaćao da je građeno zelenim kamenom. Trebalo bi dvadeset puta više majstora... Trebalo bi pedeset, i stotinu puta, i više od stotinu puta više majstora da bi se na vrijeme isklesali i ozidali zeleni kamenovi iz vlaseničkoga majdana. I nejma šta sve ne bi trebalo

kad je odobreno toliko zlata da se plati što se treba platiti kako bi se brzo načinila džamija kakva je i u Edirnama. Samo što ova nije trebala biti od bijeloga, već od zelenoga kamena!
Mogli bi živjeti kako im se hoće. On ima zlato. Ona, mladost. Kud bi više na Ovome svijetu!
A i dosta mu je prijetvornosti. Za sva vremena Ovoga svijeta, dosta!
Prikriva je od samoga rođenja na pokorenome Lezbosu. Tajio je od svih. Pogotovo od Rejhane. Nikome se nije smio povjeriti. O njoj ništa nije smio znati ni Abdulrezak Siruk, koji je o paši znao što ni sam paša nije...
Čim je dijete postalo curetak i čim je, učestvujući s vojskom sultana Mehmeda Fatiha još i u pokoravanju Albanije, umirovljen, priključio je sviračima u svojoj pratnji pri dolaženjima na ljetna bivkovanja u Bosni.
Sa sultanom je napokon namirio račun. Ako ga je već mislio nagrađivati za sve što mu je valjao u životu, onda je paša utajom blaga namirio račun. A i za svu snishodljivost tokom odane službe, vratio mu je drvenom namjesto kamenom džamijom.
Sada više nejma ni Rejhane. Napokon mu ne diše u potiljak. Sva bolesna i bez želje za mužem kao muškarcem, svu svoju ženstvenost proćerdala je odvraćajući mu poglede od svake žene na koju je mogao i pomisliti. Sada se i toga odrekla i nije ni pomišljala opet krenuti za njim u Bosnu. Ni spasavanjem zdravlja posebnim zrakom na pitomoj planini, nije htjela još jednom provjeri sudbine izložiti ono života što joj je ostalo. Niti je i pokušala osujetiti njegov odlazak. Krenuo je na dalek put po izričitoj zapovijedi samoga sultana, a takvoj volji ne suprotstavlja se ni najumilnija rođačka povezanost.
I, otkud mu se Rejhana i sada upliće u misli?
On bi da s njim, ipak, krene - ako je kakogod privoli na put - ova druga žena. Ali, ona neće. Neće!
- Obećao si mi da ćeš me vratiti Ashafu!
- Jesam. Rekao, rekao. Porekao...
- I nije samo sirotinja. I bogat je. Ima dušu. Dušu ima. Dušu...
- Ma, kakva duša!? - odvraća joj.
Uzaludno je razuvjerava. Ona hoće da postoji duša i na Ovome svijetu.
- Duša nastaje tek kad tijelo prestane. Da i duša postoji na Ovome svijetu, umrla bi s tijelom. Ne umire pola čovjeka. Uvijek umre čitav čovjek da bi se rodila duša i da bi se imalo sa čime živjeti na Onome svijetu! - govori joj paša, makar da bi je podučio osnovnoj zakonitosti jedinoga života na Dunjaluku - neophodnosti posjedovanja bogatstva.
- Zlato, ono treba! Sirotinja je izmislila ljubav! - ukucava joj u pamet.
- A ja? Šta sam ja tebi? Šta!? - pita Habib.
- Ti si drugo. Drukčije. Ti si drukčija. Ti si meni na prvome mjestu.
- Eto, vidiš!? - kaže ona.
- Nije to. Ništa ne vidim. I nemoj me tjerati da poradi tebe pristanem na ono što nije, niti može biti. Svašta sam vidio u životu, a nisam se uvjerio u mogućnost ljubavi koja nije roditeljska.
Pa šute. Zaogrnuti svojim naumima za koje traže posljednja uporišta u riječima.
- Svilena mu je duša, babo! - zajeca Habib.
- Samo je svilen gajtan, šćeri! - kaza, ali ga oprži njezina suza na dlanu.
- Ja ću ostati s njim... - kaza svoje.
Stari kurjak Jašar-paša Tufo prigrli svoju dragu i voljenu Habib. I dao joj je i ime s takvim značenjem. I uvijek mu je bila i Draga i Voljena. I čitav život je ispunio misleći

da će mu jednom uspjeti da, svojim odnosom naspram nje, dostigne značenje njezina imena. I da ona bude toga svjesna.
Nježno. Umilno. Kako nikad nije milovao ženu, suznim dlanom gladi joj ramena. Niti se tako može milovati tuđa krv. Tuđa može i nježnije. I umilnije. Samo ne može ovako.

Prizorom u pašinom čadoru, pred kojim u trenu zastade, ne čuvši razgovora, Ashaf Siruk bi doujeden za srce. Ne otrpje vlastitom pogledu. Samo muklo kriknu. Da ga niko ne ču. I taj muk potonu u njemu kao da se utopi u Drini.
Tako ga i nestade. Samo ga nestade. Kao da ga dan - umjesto noći ili Drine - proguta.
Niti ga više ikad iko i igdje vidje.
Uzalud ga je tražila i njegova žena.
Habib se, na kraju, priključila putujućim sviračima po Bosni.
Zbog majčinoga porijekla, bila je crnka i drukčija od ostaloga svijeta, pa se mislilo da je i sama Ciganka.
U čergi je i završila. Našla u skitnji konačni smisao. Ne gubeći nadu da će negdje, na nekome teferiču, kraj puta, na nečijem veselju, da će igdje ugledati Ashafa.
Tako je i živjela. Sretna u nadanju. Mrtvi otac joj nije naumpadao.

Otac je umro na njezine oči.
Kad je, rastajući se s Habib pod čadorom ispred drvene džamije, zadigao teški dlan da mahne pratnji za pokret, ugleda razoružane askere iz svoje pratnje. Pod sabljama su ih držali konjanici iz Stambola. Oni isti što nisu imali vremena sačekati ni da zarumeni prvi sloj mesa na volu nad žarom. I, nisu bili sami. Usput su susreli skupinu do zuba naoružanih crnih stambolskih konjanika, koji su, čim je donijet tarih sultan-Fatihove džemije u Vlasenici, otpućeni u žurbi iz Stambola i zato se u putu i pokušalo zaustaviti prvootposlate.
Donosioci katil-fermana!
Primicali su se paši okružujući njegov čador.
Samo se jedan još držao na konju. Nije sjahivao. Iz njedara izvuče smotak papira, razmota ga i, odozgo, s konja, poče čitati:
Jašare, nisi upamtio. Nisi, jednom zanavijek, upamtio da je čovjek samo trun u oku vremena...
Paša dalje nije ni trebao slušati. Ostalo je znao napamet, ali ga je morila silna znatiželja hoće li se moći suzdržati pred blizinom smrti i uspjeti ostati pribran da mogne saslušati razlog smrtne presude:
Ne znam hoćeš li uspjeti pokolebati smjernog El-Fahuda kao crtača, ali ga nisi uspio slomiti kao pjesnika. Trebao si bolje pročitati tarih. Pročitati samo početna slova svake riječi. Tebi nikako nije moglo promaći da su sve napisane velikim početnim slovom. Ali, čudim se da se tebi moglo omaći da ih ne pročitaš i zasebno. Bošnjačko pismo nije kao arapsko, u kome su sva slova ista i nejma posebno manjih i većih. Vi u Bosni pišete i velika i mala. Eto, zaboravio si se! Samo si trebao pročitati početna slova tahirskih riječi. Zar te nisu morala bosti u oči? Bila su istaknuta velikim slovom. Ili si to, u svojoj priprostoj određenosti prema svemu i svačemu, pripisao vlastitom odnosu prema pjesnicima?

Jednostavno, da ne može biti jednostavnije! Jašare, Dunjaluk je sazdan na jednostavnosti. Samo ljudi, sudeći po sebi, sve zamrse.
Čovjek je samo trun u oku vremena. Kovitlamo se se kroz život. Vrijeme se poigrava s nama. Sve je igra u kojoj je sve zapisano. Samo što nije propisno da se svako sa svakim poigrava. Ne može miš sa mačkom. Niti je ičije na Dunjaluku da to sa sultanom čini.
Ali, pošto nejmaš više vremena ni toliko da ti bude dopušteno da još jednom sam pročitaš džamijski tarih, moj glasnik će ti, čitajući ovu moju poruku, ponoviti naglašavajući svako prvo slovo svake riječi. Sam razaberi:
Divote Rijetkoga Viđenja Evo Narodu - Allahova Džamija, Allahinemrile, Mehmedov Ihram, Jarabi, Amin.
- D-R-V-E-N-A DŽ-A-M-I-J-A.
Paša i klonu, pa, klečeći, zarida. Ali, dok su ga uspravljali, namećući mu oko vrata svileni uzao, zasmija se.
- Bila je i druga tajna! Bila je!!! - galamio je zacehnut smijehom i plačem, s mislima o sačuvanoj tajni ploda svoje davne ljubavi na Lezbosu.
Utom i ispusti dušu. Prije nego što mu se omča i zategnu oko vrata.

BIJELA KAMENA JAJA

Kao da sjenka hodi uspravljeno.
A i to što je preostalo od hoda podsjeća na blago, jedva primjetno lelujanje paučine na bezvjetrici.
Takvom se doimlje prilika staroga hadžije muderrisa Rahmana Feriza dok se, stopicu za stopicom, kao paučak, primiče Kula-Gradu.
Vjetar je, ne dokončavši svoje, do u predakšamski vakat po nebu vitlao ostatke oblaka, pa preostala paperjasta bjelanca upijaju iz daljine posljednje ostatke dnevne svjetlosti rasplinute u purpuru crvenila. Razbucani pramičci podsjećaju na uvećane zagasite žiške nakon velike vatre koju teferičlije nisu pogasile pa one, pokrivene tamom noći, polahko gasnu same od sebe.
Bio je visoko. Duboko ispod njega ostali su, na jednoj strani, Zvornik, Drina, na drugoj, i na trećoj - Divič. Bilo je predjacijsko doba. Nije bilo mjesečine i nisu se vidjele zvijezde. I da iznemoćale staračke noge nisu pokušavale činiti odlučne kretnje u mrklini, da nije poznavao svaku stopicu uspravite hođe uz Kula-Grad, pa je dobro znao da je - izuzimaćujući komadićak preostaloga puta do turbeta šejha Kaimije - okružen samosamim nebom, bi i pomislio da iz zemlje izbijaju nur-vatre i da to dobri razgone tminu. Ali, samo što nije jacija pa će se i posljednji titraji nestaloga dana hitro utrnuti i nastupit će samo noć.
Starcu su sjećanjem prosijavale misli o Kaimi-babi, Allah ga nagradio, i jednoj od njegovih šetnji uz Drinu. To mu se vrzmalo po pameti čim bi zastao s učenjem dova.
Insanu u godinama najčešće dođu na misli događaji iz mladosti, iz najranijeg djetinjstva, i u najsitnijim pojedinostima. Kao da je bilo jučer. Samo što se on jučerašnjega nikako ne bi mogao prisjetiti. Niti šta je bilo prije pet dana, prije dva mjeseca, unazad šest, šesnaest, trideset i šest, pa i šezdeset i šest godina, ali se svega davnijega sjećao kao da je - što mlađi reknu za sebe - bilo jučer. Samo mu je trebao naumpasti neki bitniji događaj. Ili ga se samo podsjetiti na nešto što mu se moralo urezati u pamćenje. Kao kad je, prije devedeset i nešto ljeta, pao s kruške. Ili kad ga je, dok je bio austrougarski vojnik u ruskom ropstvu, udario voz. Da mu se javi bilo kakvo poređenje s imalo bitnijim događajima kojima je bio svjedok ili je morao čuti o njima. Ili da ga samo naspomene ko od onih koji su otprilike znali šta je prošao. Kao o otkačenoj skeli sa svatovima, pa će mu i sve sitnice pokuljati na površinu sjećanja: i ko se s kime bio oženio, i od kakvoga su roda bili, i ko je bio u svatovima, i ko je i zašto izostao, i kolika je dženaza bila - da se u miru ne pamti toliko mezarova odjednom, i da bijelo kamenje na zaravni uz Drinu kraj velike stijene nije samo onako bijelo kamenje, niti izmišljena predaja o okamenjenim svatovima, nego se mladu nije htjelo razdvojiti od mladoženje i htjelo ih se skupa pokopati, a kako je mlada bila s maškom djevičanske netaknutosti i nije joj - po običaju stare bošnjačke vjere - pripadalo kabursko mjesto među mehrumima u mezarju, nego je takvoj namijenjen počinak uz rijeku, ni mladoženju, a ni svate nisu htjeli razdvajati, pa su i kamena uzglavlja morala biti drukčija. Namjesto nišana, pobodene su gromade kamenja. One sad podsjećaju na okamenjeno stado bijelih ovaca. Ili na okamenjene svatove. Kroz dugi čas kamenove su ubijeljeli vjetar, sunce, kiša i snijeg.

Niko drugi na Diviču ne pamti to kad se skela sa svatovima otkačila od sajle. Teško je ustvrditi i je li se zbilo za muderrisovoga života. On i nije znao navesti godinu. Jest pamćeno da se skela na Diviču znala otkidati i da su jednom nastradali i svatovi. Ali se, opet, o razbacanom bijelom kamenju na uzdignutoj ledini uza samu Drinu više govorilo kao o izmišljenoj nego li stvarnoj predaji.
Hadžija Rahman Feriz znao je da se ovo što mu se plete u mislima dok se primiče turbetu šejha Kaimije nije dogodilo za njegovoga vakta. Znao je samo iz prepričavanja. Prvi put je čuo u najranijem djetinjstvu. Već tad je od događaja niz Drinu bilo proteklo podosta vremena. Ali, ako se sagleda iz sadašnjega muderrisovog odnosa spram vlastitih godina, priča još i nije bila zabajatila. Pogotovo što je, prečestim spominjanjem u njegovoj kući, zanavljana i čuvana kao obiteljska dragocjenost. U međuvremenu ih se nakupilo, mašallah, stotinu i koja. Lijepih stotinu i nešto njegovih godina! Lijepih?! Ma, kako lijepih, kakvo li što! Jadnih, gadnih, gladnih. Svakakvih. Svakakvih pa i lijepih! Boga mi, i lijepih! Još kako da je bilo i lijepih. Ih, ih! Samo ih se muderris-efendija treba prisjetiti! Da ga neko potakne... Bilo je i lijepih! Kako da u tolikom zbroju godina ne bude i onih koje su godinice?!
Naumpadalo mu je baš to kućno pripovijedanje. Najčešće spominjano s jeseni na zimu, kad dani okraćaju i noći se odulje, i kad se, uz komljenje kukuruznih klipova ili raščešljavanje šćebljene vune iz šilteta i jorgana, pričanjem prekraćivalo dugo uvođenje u noć i razgonilo prerani san s podbuhlih kanata na očima.
Priča se među divičkim Ferizima prenosila s koljena na koljeno. Otac sinu. Sin svome sinu... I njemu je njegov otac. Ocu je njegov otac. A ocu njegovog oca, opet, otac... Hoće li biti da je tako bilo? On, Rahman Feriz. Njegov otac, Teufik Feriz. Djed, Rahman Feriz. I, pradjed, Teufik Feriz. Tačno tako: očev imenjak i djed, kao što je i sam imenjak svoga djeda, živio je kad i šejh Kaimija.
A ova priča što mu se ispliće iz misli i jest o Hasanu Kaimiji, neka mu se Uzvišeni Allah smiluje.

Bilo je da je dični šejh hodio uz Drinu. Onako. Bez zora. Iz čista mira. Da protegne noge. I jer mu je, zar, godila i blizina rijeke.
I bilo je da mu je u hodnji, jednoj od mnogih njegovih hodnji uz Drinu ili niz Drinu, skeledžija Hasan saopćio o ubojstvu na Diviču.
I taj događaj je mogao, kao i ostale šejhove hodnje kraj Drine, proći bez posebne zapamćenosti. Mejtu je bila dženaza kakva i bude onome čije se iznenadno pojavljivanje i naprasna smrt dogode u ovakvim kasabama. Doduše, njegovo pojavljivanje jest neobično. Kao da je iz same zemlje izniknuo. Ali je svašta i pričao. I izazivao je da bude ubijen. Pa je i ubijen. To i jest neobično, a i ne mora biti. Pa se i ubijenome koji je i neobičan treba klanjati dženaza. Malo se možda i zbrza. Bude i malo manje svijeta. Ili samo bude manje svijeta. Malo se i začudilo. Jer, taj što je bahnuo na Divič bahnuo je tvrdeći da je sa Diviča. Ali nije bio sa Diviča. Nije mogao biti sa Diviča. Na Diviču ga niko nije znao. Niti poznavao ikoga njegovog. Niti je na Diviču bilo ikoga - mrtvog ili živog - da ima ime kako se kaurska prezimena završavaju. Ama, kad bi se odbacilo njegovo *ić*, onda bi i bilo da se na Diviču slično zovu. Čak im i čehrom ličio. Ali, i ne samo oni njega, nego ni on nikoga među Divičanima nije poznavao.

To je utvrđeno i naknadnom opsežnom zaptijskom istragom kojom je rukovodio sam zvornički muselim Fidahija. Čudna pripovijest stigla je do Sarajeva. Prijećeno je, i sa Diviča i sa Kušlata, Stambolom ako se sve valjano ne ispita.
Jest ispitano. I ništa nije utvrđeno. Garantirao je časnošću vlastitoga autoriteta sam beg Fidahija.
Tako je bilo i s ubijenim. I s njegovom pričom. Kazivao je dok je kazivao tako da bi to i moglo biti divičko, i jest divičko, ali bi, više, moglo biti da je i divičko, a, opet, ni malo ne može biti divičko.
To je sve tako. Nešto nije bilo potamam. Kao i što bi sve moglo biti da je potamam.
Sve je, na kraju krajeva, dušu dalo da se zaboravi.
Divič je na prolazištu. Kasaba na putu. Usputica. Svašta prođe kao i da nije prošlo. Ne može se reći ni: Bio i prošao. Samo: Prošao! A i to je previše za svakoga koji prođe.
Ono, ovaj nije prošao. Ovaj je samo došao. Ili nije ni to. Samo se pojavio.
Ali, i takvoga bi se brzo zaboravilo. I samo bi ga se možda, a i to nekad tenekad, za neko vrijeme, spominjalo po mezaru koji nije u džamijskom haremu, a nije ni u čaršijskom, ni u starome mezarju, nego je na osami. Tako i dolikuje takvome rahmetliji. Zato su ga pokopali pod velikom stijenom, za koju bi rekli - ako bi je ikako zvali, jer se uobičajilo govoriti samo: Pod *onom* stijenom, *ona* stijena, *anamona* - da je, neuzubillah, Šejtanova, Đavolova, Vražija. To je takva stijena. Izbija iz same Drine i dobro se raskomotila na obali. Ima je, i visinom i širinom, za pet najvećih kuća. I ništa dobro nije donijela. S nje su završavali oni koje je teški jad snalazio. Bacali su se odozgo. A skončavali su i oni koje nikakav jad nije pritiskivao. Njih je, kao i one koje je muka raspamećivala, Šejtan, neuzubillah, mamio gore. Da se odozgo bacaju i gaziluk dokazuju. Malo je koji i isplivao kad se s strmoglavio u Drinu. Jedino je Mehmed, sin kanafdžije Zihnije Buševca, radio šta je htio. Skakao naglavačke, postrance, sjedećki, na noge. I ovako i onako. Svakako. Kad se vraćao s njive. Kad je u polju s govedima pa se napasu i stanu u hladovini preživati, doleti i - buć! Ama, nikakvo *buć*. Nije to da se u baru baci kamenom pa da bućne. Ili kao da insan skoči u plićak. Nego se i ne čuje kad ga nestane u vodi. Tolika je visina. Očima koje ga gledaju treba polijepo dok ga preprate u skoku. Tolika je visina.
Ovoga o kome je riječ, a nije sin kanafdžije Zihnije Buševca, i pokopalo je kraj *one* stijene. Uza stijenu je bilo dobre ravnice koju niko nije prisvajao. Ali su ga ovdje pokopali kako se ne bi moralo misliti o njegovu mezaru, što nije i nepošteno. I kad bi se pustilo da mu kabur bude u džamijskom haremu ili u nekom od preostala dva mezarja, ko bi mu biljeg uspravio? Prebrzo bi se, kad je bez nišana i u tjeskobi mezarluka, zaboravilo da je i ukopan, pa bi se lahko moglo dogoditi da se, estagfirullah, na istome mjestu iskopa novi kabur.
Ali, i na mejta bi se, kao što će biti s njegovim kaburom, potpuno zaboravilo, a i griješnome robu Božijem Hasanu Kaimiji promakla ta dženaza, da se nije zarana toga dana - vrlo rano, kad je sklanjao rani sabah - s Kula-Grada spustio do na Drinu. Pridošlo mu. Duhnulo. Onako ili ovako. Ako *onako* duhne kad duhne? A da mu je duhnulo, duhnulo mu je. Došlo mu. I uobičajio je silaziti na Drinu. Prahne mu i - siđe. Ali mu je u ovoj prilici moralo biti i nešto baška. Kako bi drukčije i bilo kad nije samo hodio kraj Drine, nego mu je naumpalo da skuplja posebne bjelutke. Kamenčiće malko veće od običnih riječnih kamenčića, ali da nisu nimalo veći od kokošijeg jajeta. Veće od golubijeg i manje od tučijeg. Bijele, oble, glatke, izumivane čas blagim, čas mahnitim proticanjem Drine. I da nalikuju kokošijem jajetu. Svaki da je, jedan na drugoga, kao jaje jajetu. Ali, ni to nije sve što se ima reći o tim šejhovim drinskim jajima...

Sporo se, kao i sam muderris Rahman Feriz uz Kula-Grad, kretao po pijesku i oblim kamenčićima. Stalno je zagledao preda se i saginjao se. Baš se bio zadubio. Rekao bi neko ko ne zna umnoga šejha - da se zablehnuo, kad ga selamom prizva skeledžija Hasan Šahbaz. Poziv na Božiji mir doista ga prenu. Zadiže pogled i shvati da je dobro odmakao uz rijeku i da se primakao i samome Diviču. A i ovog adaša, skeledžiju Hasana, volio je, pa mu i ne bi žao dobrog dijela dana provedenog u gledanju ispred vlastitoga nosa i prečestom posezanju za oblim bijelim grumenovima drinskoga šljunka. Bilo ih je da nalikuju kao jaje jajetu. Ali je mnoge, i to u većini, nakon što su ga stiskanjem u jumruku zadovoljili veličinom, ispružene na dlanu - da bi im odmjerio težinu - opet vraćao na obalu. Uglavnom su bili teži, dobro teži od jajeta kakvo je kokošije.
Tek, u šejhovim džepovima moglo je ostati samo nekoliko bijelih glatkih kamenova za koje je procijenio da se ni težinom ne razlikuju od kokošijeg jajeta.
A skeledžiju je volio. Koliko je god izbjegavao prema sebi mjeriti ljude, volio ga je i zato što su adaši. Jest da je pun Dunjaluk Hasana, i bit će ih, inšallah, dokle god bude i imena Omer, pčele, crnih ovnova i Sunčeva nura. Ali je ovoga Hasana malko više volio i bilo mu je drago da su adaši. Skeleddžija je bio onako nekakav; jednostavna dobrčina.
- Esselamu alejkum!
- Alejkumu selam ve rahmetullah ve berekatuhu! - vrati šejh i pozastade.
- Poranio, šejh-efendijo!?
- Fala Allahu, dželle šanuhu, dobro sam. Kako si ti?
- Šućur Allahu na današnjem danu. A i nije mi gore nego onome što ga jutros sabljom sasjekoše.
- Jah, šta ćeš, de...
- A ti? Zaputio se malo uz Drinu, šejh-efendijo?
- Zaputio...
- Nejma mušterija pa živce smirujem gledajući tebe. Gledam te satima kako mi se primičeš. Gledam, gledaš... zagledaš preko nosa, poginješ se, prevrćeš i obrćeš oblutke.
- Prevrćem, obrćem...
- Ima li išta novo na Kula-Gradu?
- I ima i nejma...
- Isto kao i uvijek?
- Slično...
- Neka si ti nama sišao na Drinu. Gore su ti, na Kula-Gradu, dobri šejh-efendijo, dani nalik kao jaje jajetu. Samo nebo. Sve je daleko i pogledu. Nejmaš gore Drine, da teče i da je svakoga trena drukčija. Jest, ono, i nebo se mijenja. Ali nije kao Drina!
- A onoga sasjeklo?
- Koga? - izbeči se skeledžija Hasan.
- Sabljom ga sasjeklo, veliš?
- Koga? - kaže skeledžija.
- Toga, nekoga. Toga za koga ti veliš da ga je sasjeklo... - odgovara šejh pribrano, uporan u zakasnjelom pitanju, pa i ne pomišlja ljutnuti se na adaša.
- Jah, šta ćeš, de... - odgovara skeledžija Hasan jednako kao što je derviš Hasan njemu govorio kad je od njeg čuo o ubojstvu, ne pomišljajući da time naljuti šejha.
- Hajde, allahimanet, dobri moj Hasane!
- Allahimanet, dobri šejh-efendijo!

Do jacije, kad su se uobičajile dženaze na Diviču, bilo je još dana. Sunce je blizu zenita. Još se nije oglasio podnevni ezan divičkoga mujezina. Ljetni je, dug dan. Ima da se načeka do iza ikindije i da mu još ostane. Ali i nije, ako se uračuna koliko bi šejhu trebalo da se uspne na Kula-Grad, pa da gore bude, pa opet da siđe. Makar i ne išao od Zvornika, odakle i jest put na Kula-Grad, nego se pentrao kurjačijom stazom kuli uz bedeme i pa se, odozgo, još usporeniji strminom, spuštao. I još bi ga čekalo ovo koliko ima uz Drinu do Diviča. To je odjutra prešao. Istina, prepolagahnom, puževom kretnjom. Ali se ima nahodati i kad se hitro hodi. A rahmetliju, ko god i kakav god da je, red je ispratiti kad se uzna da je preselio na Ahiret. To, u jednu ruku, a u drugu - sevap je i naći se pri ruci starome imamu Teufiku Ferizu. Pogotovo što su se hodže po Zvorniku uzjogunile. Samo što još nisu obznanile da jedva čekaju kad će i Teufik-efendija otići s Ovoga svijeta, pa da njima bude komotnije.
Podugo je kako šejh zapaža hodžinsko trvenje. Još je dulje otkako je jednaku hrđavu navadu zapazio među Bošnjacima. Da je Bošnjak na Bošnjaka zavidan. Samo nisu kad je u pitanju došljo ili kaurin. S takvima su umilni da ne mogu biti umilniji. Ali, je li svoj po srijedi, e to im već nikako ne paše. Zato polahko, izokola, da se, ne dao Bog, ne osjete povrijeđenima, savjetuje sabur imamima mladcima. Teufik je odavno ođuturumio, ali je u zadnje vrijeme i grohnuo. Noge mu se vuku nad vlastitim kaburom. Neće još dugo. Grehota im je što mu se ne nađu pri ruci. Šta će im faliti? Ništa. Samo bi sevapa zadobili i uzdigli svoj ugled u narodu.
Ama, mladi vuci, zar, pa im nije pravo ni što se šejh miješa. Malo bi im, haman, bilo da je u svakoga džemat odavle do Stambola. A ne, kao što jest, sveden na po jednu zvorničku mahalu. I nijedna nije posebno veća od Diviča, ako nije i manja. I zato li su, sokolići, pikirali na Teufik-efendijin džemat. Pa im se, belćim, otegnulo što se njemu život oduljio. Ali im je, bezbeli, još veća hića dok mu se sin nije vratio iz Kaira, gdje ga je babo spremio da douči nauk i izuči za muderrisa. Takvome se, onda, ni pera ne odbi. Ovako, ako bi se starac riješio Dunjaluka, sinu bi bilo šupljo pod nebom i Ovaj svijet mu bio tijesan. Niti bi ga šta obavezivalo da se vrati u Bosnu, a kamoli da s tolikim školama dopadne na Divič i na njemu zapadne, kako mu je pisano za očeva života njegovom hatru nagoditi.
A to što im Hasan Kaimija izokola upućuje prijekore zarad sikterisanja divičkog imama, neka se i sam zafali Bogu što ga je sama vlast iz Sarajeva namjestila u Zvornik. Samo da nije tako, i drukčije bi oni mogli s njime. Lijepo-fino, opremiti glasnika i otpremiti haber u Sarajevo. Da se uzna kako se protjerani bundžija nije dozvao pameti. Da se nije primirio. I još se uzoholio. Ono, ne podbada narod na pobunu i sav se dao na ahiretske poslove. Ali, zar nije klica pobuni što se govorka kako on govori da se zvorničke hodže ne podnose s divičkim imamom? A hodža u Zvorniku ima koliko i mahala: na Fetiji, u Zamlazu, na Namahdžahu, u Beksuji, na Hridu, na Bajru, u Vakufu, i još je glavna čaršijska, Riječka džamija. Pa neka se sve, lijepo, sabere. To je, ravno, osam. Osam mahala i osam džamija. Toliko i hodža. Nije mala brojka. A na Diviču je jedan jedini. Taj jedan, i neka i Kaimija bude na tome broju, to su dva. Jedva dvojica na njih osmericu. Zar može ne biti preče osam džamija od jedne jedine? Ono na Kula-Gradu da se i ne računa. I nije džamija. Tekiji neka je čast, ali tekija nije džamija. Džamija je džamija. Zna se šta je džamija...
Možda i ne bi bilo zgorega da Sarajevo malko i sebe preispita, pa se odluči ispitati ovo ovamo i utvrditi šta je šta!

Kaimija iskuplja one svoje hukače po tekiji, pa i dan i noć hukću. Sve dok se ne obalijeste. Priča se da se, kad zapadnu u svoje stanje, i probadaju. Jest, ono, nije to nikakvo hukanje. To je prizivanje Samoga Stvoriteljeva imena. Ali, zar se to i u džamiji ne čini? I zar se u džamijama protiv tewhida? Cilja li Kaimija dotle?! Hajde ga znaj šta jest, a šta nije. A i to što se probadaju i ništa im ne bude! Ne ostane ni kaplja krvi kad isuču sablju iz sebe. Ni na tijelu, ni na sablji; ni traga od uboda. Pa ti reci šta ćeš reći, ali ni čista posla nisu...
Ali je hodžama i straška. Ne bi ga se, je li, džabe pustilo nakon što je digao onoliki narod u samome Sarajevu. Je li podigao rulju ili joj se samo stavio na čelo, što je - ako i nije jedno - isto, ali je golem jad Sarajevu zadao. I čitavoj Carevini jer je od Sarajeva došlo do Stambola. I zar poslije onolike gungule, skike, vriske, cike, prekinutih života i onolike vatre, kad izgorje Sarajeva koliko nikad nije, kad buna bi ugušena i odletiše mnoge bundžijske glave, da kolovođi ni dlaka iz glave ne usfali? Nejma druge: o takvim glavama se u samome Stambolu odlučuje. Da se Sarajevo pitalo, bi ga prvoga pogubilo. Ali je na sultanskom diwanu moralo biti drukčije određeno. I bi samo prognan u Zvornik. I još mu - da ga, kao, izdvoje - podigoše tekiju na Kula-Gradu. To, nikako, ne može biti kazna. Na onakvom vidikovcu i u milini, a da je u progonstvu! Niti je vlastima na očima, nego je na skrovitu mjestu, pa može, koliko mu je god drago, svoje činiti! Gdje to ima? Gdje to može biti na Ovome svijetu? Nigdje! Ali se jest s Kaimijom dogodilo u Zvorniku! Hej, ne može to biti slučajnost! Smaknulo bi njega da im ga je majka rodila. Kao što je bilo, i bit će, koliko hoćeš koji su smaknuli i one koje im je ista majka rađala. Nije jedan sultan koji je dao brata pogubiti. A da se ne dopusti da mandrkne nakšibendijski šejh u Sarajevu?
Nikako nisu čista posla. Jok!
Mora da se i najviša vlast takvih boji. Ili samo od njih zazire?
Bit će da je malo glava palo u Sarajevu poslije Kaimijine bune koliko bi ih moralo pasti po svekolikoj Bosni da je i Kaimiju sasjeklo. Digao bi se narod. Narod prepoznaje takve. Naš Pejgamber, salallahu alejhi ve selem, nije džabe hadis ostavio da svako vrijeme ima svoje insane. To je sahih-hadis... Pronosi se da je na Diwanu u Stambolu, kad je vijećano o kažnjavanju urote u Sarajevu pod Kaimijinim vođenjem, sam šejhu-l-islam dao tumačenje da bi takav čovjek u ovome vremenu mogao biti Hasan Kaimi Bosnewi. Izučio je najviše nauke u Carevini. Stekao znanja i zvanja iz medicine, logike, filozofije, stilistike i nekoliko magijskih vještina, učeći u Istanbulu, Sofiji i Edirnama. I da mu je nuđeno da bira. Ako hoće i prvi do velikog vezira. Ako neće, a neće, gdje hoće i šta hoće da bude u Carevini. Ali je odbio i vratio se u ovu ovamo Bosnu. I, kad mu je već odabir omogućen, nikako ne bi valjalo za njim u Bosnu poslati svileni gajtan. Pročulo bi se. Raščulo se Bosnom. Zaljuljalo bi se do Stambola. I Stambol, neka ga Svemogući Allah uz Mekku uzvisi nad dunjalučkim gradovima, ali bi se i Stambol zaljuljao. Ovako, mirna Bosna, mirna i granica prema Unđorovini. Miran i Stambol! Narodu i bude drago kad stigne katil-ferman onima koji su na vlasti. Koliko god nekoga na vlasti i podržavali, narodu bude drago kad se takav obezglavi. To je dio dunjalučke pravde. Ko se u kolo hvata, u noge se uzda. Ko se u vlast petlja, gajtan oko vrata - tuđeg ili vlastitog - uvijek je bliži od ovratnika na košulji! A šejh nije od vlasti. Njega ne zanima državna uprava. Moglo mu se halaliti to što se jednom upetljao. A i narodu će biti milo na vlast što ga je ostavila u životu. Kud će bolje na Ovome svijetu: miran narod u Bosni, mirna i Bosna, s Bosnom - Carevina!
S šejhom u Zvorniku je tako da mu, koliko se god on ne nameće, dolaze sve više oni koji jesu i oni koji nisu u nevolji. Nikoga ne priziva, ali i ne odbija. I za svakog nađe

lijeka. I lijepu riječ. A ne dozvoljava da mu se ičim plati. I još stiže pogledati u ćitabe. I bilježiti kalemom. I u zikru biti prvi. Zato ga je i bolje pustiti na miru. Neka čini svoje.
Ama bi mu dobro bilo i da ne zavodi red među zvorničkim hodžama. On neka ostane šejh u svojoj tekiji. Oni i jesu imami svaki u svojoj džamiji. Dosta je i predosta što im se džematlije odbijaju njemu, pa neka im barem u džamije ne zabada nosa.
Nije to sa Teufik-efendijom Ferizom ni prosto koliko Kaimija misli. Šejhovo petljanje je kao kad se soba ne pomete onako kako treba, nego se, malo-malo, pa pod ćilim podmeće.
Nije ni šejhovo maslo za ramazana. I u njegovoj tekiji, kad bi se zadiglo krajeve ćilima, imalo bi se šta izmesti.
I još se i probadaju, hej! A ni traga rani.
I pjesme ispisuje!
A kome dolazi Šejtan?
Dolazi svakome lašcu, griješniku. Oni prisluškuju i većinom oni lažu. A zavedeni slijede pjesnike. Zar ne znaš da oni svakom dolinom blude i da govore ono što ne rade.

Mlade hodže kao i mladi kurjaci. Zubima bi se klali sa svakim, sve misleći da im niko nije ravan. Smetnuli s pameti da Hasan Kaimija, neka mu Allah, dželle šanuhu, podari što bliže mjesto Sebi, nikako ne može podmesti pod ćilim. Pod njegove tekije nije zastrt...
A ako se derviši i probadaju i ne ostane im traga, to je samo da pokažu kolika je sve i kakva je Božija nagrada za prizivanje Njegovoga imena.
I da im se dalje ne reda, kad im je najbolje da se prihvate ibadeta. Kao što to svjedoče i ajeti Knjige Časne, iz sure *Pjesnici*. Jest, ajeti navode isto što i zvorničke hodže tvrde:
A zavedeni slijede pjesnike.
Zar ne znaš da oni svakom dolinom blude
I da govore ono što ne rade.
Ama, hodže ovdje stanu i ne dodaju ono što Kur'an dodaje i čime se završava sura *Pjesnici*:
A tako ne govore samo oni koji vjeruju i dobra djela čine, i koji često Allaha spominju, pa budu pomognuti nakon što im je učinjena nepravda. I Bog će znati one koji su činili nepravdu, kuda god se oni okrenuli.

Teufik-efendija, izlazeći iz gasulhane, sinu smirenjem kad ugleda šejha Kaimiju. Na njegovom kao bijela krpa iscijeđenom i izvehdjelom licu zatitra ohrabrenje iskanoga razumijevanja. Otpuhnu, othuknu, sjede na škemliju. Ne smetnu s uma da nikad - pri čemu su ga od staračkog zaboravljanja branile navike lijepoga odgoja u djetinjstvu - ne bi prvi sjeo pred starijim. Ma koliko je sam stariji od Kaimi-babe po godinama i sam okončao visoke škole u Konyi, koje daju veliko znanje i visoko muderisko zvanje, šejha s Kula-Grada bespogovorno je smatrao učenijim. Čak je bio prenebregnuo i da je ispod džamijske lipe samo jedna škelmlija i da neće moći ni ponuditi šejhu da sjedne. Ali, Hasan Kaimija ga ne dozbuni. Hitro se spusti na travu i presavi noge.
- De, reci... - prizva ga šejh.

Teufik-efendija kaza da je previše svjedoka da bi moglo biti ikakve sumnje u to što se zbilo. Mnogo ljudi da je vidjelo čudnog musafira čije se tijelo, eno, hladi u gasulhani. Svega ga je isjekao kavgadžija s Kušlata, neki momak iz Pahljevine. Čudna priča i gungula sa strancem privukla je i Pahljevićane. A taj im je, čuvši koji su i odakle su, odlučno rekao kako je svojim očima, sa drugoga brda, gledao kako gori njihova džamija. I da je do temelja izgorjela. A i temelji da su raznijeti... Njih je to za srce ujelo. Nisu mu mogli otrpjeti. Niti prihvatiti navaljivanje Divičana da ne uzimaju za zlo neobičnom došljaku, koji je neprilično odjeven, i čudnim bošnjačkim jezikom zbori, i izgovara najcrnja predskazanja kao da su se već dogodila. Eto, tvrdi i da je s Diviča. Kaže da je taj i taj. Da zna da oni njega ne znaju... Govorio je, prije nego što su ovi iz Pahljevine naišli, da se našao i jedan Bošnjak iz ovih krajeva koji je u Kaimijinom turbetu, ispod mezar-taša, izvukao šejhovu sablju. Rekao je da je, tu sablju, i sam, svojim očima, vidio... Time je vojska koja će zapaliti i kušlatsku džamiju i koja nije slična ni jednoj vojsci osim narodu čija je, mogla navaliti na Bosnu, i na Zvornik i na Divič, oslobođene evlijske zaštite Hasana Kaimije. Taj narod da je i prije toga rata ružno vladao s narodima koje je potčinio. Posebno se koristeći novim svjetskim ratom, drugim po redu, da iskorijeni Bošnjake. A kad je došlo vrijeme da se narodi koji su blizu i daleko od Bosne oslobode vlasti koja je ukinula vjeru i bila zavela bezvjerništvo, to je bez prolijevanja krvi uspjelo Poljaku, Čehu, Mađaru, Slovaku, Ukrajincu... Samo je taj narod - sa vojskom koju su svi narodi iz države pod upravom toga naroda morali naoružavati - poveo novi rat i navalio na sebi potčinjene narode, a najviše na Bošnjake, ne bi li im se osvetio za sve dobro iz davnine, kad su bošnjački preci bili u mogućnosti da nad njim vlast imaju. I, učinio je sve što tom narodu nije učinjeno: popalio i srušio sve bogomolje, od Bijeljine i Zvornika pa do Bosanske Krupe. I pobijeno je, Bošnjaka, da im ni broja nije... Sve dok se Bošnjaci nisu počeli dozivati pameti da im se to nije prisnilo i da se to s njima događa na očigled čitavoga Svijeta, pa se počeli braniti... Ali ga je najgrlatiji među kavgadžijama iz Pahljevine sasjekao sabljom. Nije dao na svoju džamiju. Kazao je da je ona prva koja je na Bosni nastala. I da je bila i prije nego što je sultan Fatih ovamo došao. Da su je muslimani zvani Kalisije - u još ranijoj davnini nazivani Kazarima ili Hazarima - sagradili još dok je po Bosni rijetko bilo muslimana i nikakve druge vjere nije bilo osim stare bošnjačke. Kroz Bosnu su poštu nosili, raznoseći je od Pešte do Carigrada, iz čije su okolice i potekli i gdje su i primili islam, znatno prije nego što je nastalo silno Osmansko carstvo i na bedeme Carigrda došao sultan Fatih. Sebi su džamiju uzdurisali na najvrletnijoj stijeni, pod kojom se Jadar u Drinjaču ulijeva i s koje se vidi utok Drinjačin u Drinu. Na vrh vrha visoke špicaste stijene, pet puta uže i toliko puta visočije od *one* stijene na Diviču. Nebu pod oblacima. Da je bliže Bogu i daleko od poganih ljudi. I nazvali je imenom pticinog gnijezda, Kušlat. Na mjestu gdje je, na zaravni koja se nikako ne očekuje na vrhu ovakve stijene, niti tu zaravan i naslućuje pogled odozdo ili sa strane, bilo dovište i Jedinom Bogu se molilo. Eno i sada mihraba stare bošnjačke vjere uklesanoga u kamenu. Zato, kazale kavgadžije za sebe, da barem mogu - sami i ne bili muslimani kakvi bi trebali biti pokraj takve džamije jer su se kavgi odali - čast Kušlata braniti i sasjeći svakoga ko im, makar i na riječima, spaljuje džamiju. I još ih označuje izdajnicima tajne iz Hasan-Kaimijinog turbeta, iako svi znaju da je šejh, hvala Stvoritelju svjetova, u dobrome zdravlju i da su oni oko Kušlata s njime u najboljim odnosima...

- Sasjekli su došljaka. Ljudima na očima. Svega ga sasjekao taj što se za sablju mašio. Eno ga, mejta, u gasulhani. Hladi se. Tijelo mu mrtvo i netaknuto. Nigdje ni brazgotine. Ni najmanje posjekotine. Mišćem miriše... Da nas Dragi Allah sačuva, dobri moj šejh-

efendijo. Daj nam, Dragi Bože, da bude na dobro. A nije na dobro. Daj nam, Dragi Bože, da ikako na dobro iziđe...
Kaimija ga upita:
- Je li išta stigao reći sasječeni?
- Ništa. Samo je izdreljio oči ugledavši sablju. Kao sleđen...
- Sleđen?
- Jest, sleđen pogledom na sablju. I samo si još ti, šejh-efendijo, mislim se tako, mogao, da si se zatekao, preokrenuti sudbinu. Ti jedini od insanskoga poroda možeš, vele da su te gledali, pogledom ukočiti ruku koja zamahne sabljom da bi ubila... Tako, zar, bilo zapisano. Da se zbije u tvojoj blizini, a da tebe ne bude kad je bilo... Da se sudbina ne bi izmijenila... Računam da je tako zapisano da se ima dogoditi. Nikako drukčije. Čim se dalo da ne budeš prisutan ti koji očima zaustavljaš ruku koja zamahne da bi ubila...

To je davna priča koju promišlja stari muderris Rahman Feriz, praunuk birvaktilskog divičkog imama Teufika Feriza, dok, na uzvisini koja podsjeća na nebeski otok nad mrklinom Zvornika, Diviča i Drine, odbrojava posljednje iskoračajčiće do turbeta šejha Hasana Kaimije na Kula-Gradu.
Namjerio se ovdje klanjati jaciju.
Mora da je prisjećanjem još više utromio svoju krhku kretnju. Pa se prenu i pokuša ubrzati, bojeći se da ne okasni. Ali bi mu samo to duša htjela. Grohnulo tijelo ne prati zapovijesti iz mozga. Osjeti da je još tromiji, dok su mu u podsvijesti sijevale dvije potankosti o davnom događaju kojih se nije stigao dotaknuti u mislima:
Šejh je, saslušavši njegovoga pretka na sofi ispred džamijske lipe, obišao sve koji su na Diviču išta čuli o događaju ili samo i vidjeli ubijenoga neznanca.
I da je, a to je druga pojedinost, šejh došao do sablje kojom je nepoznati sasječen i uzeo je sebi.
Nije bilo vremena da se hadžija Rahman Feriz usredsredi na preostatak prisjećanja o davnoj pripovijesti. Ako je još šta i znao? Već je stajao pred samim turbetom. Svu pažnju usmjeri da pročisti grlo bez iskašljavanja. Da bude što utihnutiji. Tako i odškrinu vrata na kućici s šejhovim mezarom. Polahko. Još polagahnije. Stupi unutra poput sjenke. Nazva selam i prepusti oči navikavanju na treperave odbljeske svijeće. Pa usmjeri uoštren pogled na legen. Opažaj da je legen prazan proprati stresanje čitavoga slabašnog muderrisovog tijela.
Muderrisova sjena dobahulja do pendžerčića. Na demirima opipa peškire. Jedan bi mokar.
- Opet ja odocnio, šejh-efendijo - kaza i prouči fatihu spram kamenog uzglavlja. Potom zanijeti jaciju. Više mu nije bilo hiće. Ionako je najduže vrijeme za jacijski namaz. Kad je već zakasnio da stigne u početni jacijski vakat.

ŠEJH I SMRT U STAMBOLU

Neka je hvaljeno njegovo ime na Oba Svijeta, početkom osamnaestoga stoljeća po Isa pejgamberu preseli se na Ahiret sultan Sabit-han. Naprečac nestade s Dunjaluka. Onako, sjedeći za sofrom. Nije bolovao. Niti se znalo da ima ikakve boljke. Nije stigao ni dušmane steći. A niti bi se iko usudio poturiti mu otrov u hranu.
Sultanu kao da kradom bi došapnuto. I samo je on mogao čuti. Tako i prihvati - bez i pokušaja opiranja i bez i najmanjega grča na licu - da je njegovo jedino da posluša. Ni ne zakovrnu očima. Samo ispusti dušu.
Kako je umro za sofrom, mada je bilo pouzdanih svjedoka da nije stigao ni vode otpiti iz maštrafe i ni prvoga zalogaja ustima prinijeti, ipak bi do tančina obavljena istraga u kuhinji. I medicinska pretraga. Hirurzi iz Smirne, Konye i Izmira, priključeni dvorskim liječnicima, složiše se da u padišahovim tjelesnim organima nejma traga otrova. Ujedno, izraziše čuđenje nad smrću. Nijedan unutarnji organ mladoga sultana nije bio pod mahanom. Svaki je bio potpuno zdrav i izgledao kao da će tijelo oživjeti. Samo se još trebalo dogoditi da se duša vrati u doskorašnje stanište.

Sultan-Sabitovo napuštanje Dunjaluka bilo je u svakom pogledu neočekivano. Kako nije pobolijevao i bio je u punom zamahu snage, daleko i od primisli o starenju, a i vladao je tako da nije mogao imati protivnika koji bi ga zaskočili, dotad se nije pridavalo značaja čak ni tome što nejma djece. Mislilo se da i za to ima vremena nepretek.
Stambolski dvor, uspavan sultan-Sabitovim općim držanjem, dobrim zdravljem i postojanošću njegove uprave, iznebuha zapade u golemu nevolju. Krug nasljednika više se nije granao po muškoj liniji. Njegova majka Umihan-hanuma, bdijući nad jedincem, odavno je, podmićivanjima i spletkama, uspjela da se dohaka njegovoj polubraći i rođacima. Da nije, bi se njemu namjestila prerana smrt. Osim ako nije bilo drukčije zapisano u Kismet-kitabu. A, evo, jest.

Upražnjeno glavno dunjalučko prijestolje otvaralo je svakakve mogućnosti i prijetilo da se zaljulja sigurnost vrhovne vlasti. Time bi se zatresla polovica Dunjaluka. Sve od Mašrika do Magriba.
Dvor se i zabavi o svome jadu. Nije se smjelo znati, ni osjetiti da u vrhu Carstva ima i malih, a kamoli najvećih problema.
Ali, čovjek, ipak, samo snuje: iznenadna nesreća, kako i najčešće bude, ne nastupi sama. Ne minu ni nekoliko dana od dženaze, odgađane koliko se god moglo i o kojoj se mislilo da je obavljena u potpunoj tajnosti, a puče glas da Carstvo ne treba strahovati. Ima ko zasjesti na prijestolje. I to s bespogovornim pravom. Mladi princ Hamid! Može preuzeti upravu još koliko danas. Punoljetan je, a njegovo krvno srodstvo je u prvom koljenu s rahmetlijom. Sin! Dovela ga je majka. S njom su, iz Rumelije, pristigli i svjedoci koji potvrđuju da je umrli sultan mladićev otac. Ali, kako se, iz razumljivog razloga mogućih odnosa najintimnije prirode između doskorašnjeg sultana i njegove navodne ljubavnice iz rane mladosti, s četiri pouzdana svjedoka, nije u stanju potvrditi

trenutak tjelesnoga općenja i da se sultanovo sjeme zametnulo u trbuhu rumelijske ljepotice, svjedoci očevidom i glasom potvrđuju da se princ Sabit kao prijestolonasljednik sastajao s Hamidovom majkom tamam u vremenu koje je potrebno da bi prethodilo potomkovom dolasku na Ovaj svijet. Isto tako, zaklinju se da je Njegova Svjetlost redovno slao Hamidovoj majci novac za izdržavanje. Navode da se to da utvrditi i u carskoj blagajni. A i druge dvorske službe lahko će potvrditi da je mladi Sabit u svojstvu budućega suverena provodio to vrijeme u tome gradu.
Grad je na najvećoj vodi u Rumeliji koja je, pri njezinom prelaženju, ovome carstvu zadavala velike nevolje. Na širokoj rijeci. I sada stvara najveće probleme; i Beč je na toj vodi!
Hej, Dunavo, što sam na te žedan...
Ovaj grad daleko je od Beča. Nizvodno. Nije posebno čuven. I njegovo ime je kratko. Kad bi bilo imalo duže, dojmilo bi se sasvim istočnjački. Ovako, naziv mu je uvredljivo uprošten. Samo: Arad.
Najtvrđi branitelji čistote familije Osmanovića isturiše tefsirlije koji niječu mogućnost vanbračne zajednice u islamu. Prema tome, bi rastumačeno, riječ je o teškoj potvori. Ako ne može biti takvoga braka, ne može se ni roditi dijete koje, uza sav grijeh izvanbračnoga začeća i lažnoga predstavljanja, treba postati još i vladar najvećega carstva na Dunjaluku. Zato, treba u zindanu zadaviti majku i njezinoga sina iz Rumelije. Ili ih, na jednome od gradskih trgova, svezane između četiri konja, raščejrečiti na sve četiri strane svijeta. Time će se samo učvrstiti ugled Stambola. I to u najodsudnijem času.
Nepodmitljiviji tumači šerijata, koliko god takva veza bila pokuđena, mirili su se s istinom da - i vanbračno - dijete postoji. Tim nepobitnije ukoliko je stvarni sultanski potomak.
Stroga istraga, provedena u najvećoj tajnosti, potvrdi sve navode pridošlica iz Rumelije. I kradimice odaslani mufetiši ne vratiše se iz Arada s drukčijim saznanjima.
Tek se javiše muke. Mada se podudaralo sve što se moglo dokazivati i po tome se nikako nije moglo tvrditi suprotno - da Hamid nije sultanov vanbračni sin, nejma potvrde, ni u nagovještaju, da je sultan slao novac majci svoga sina. Jest da ję darivao i dok nije rodila, jest iz njegove hazne slato i toj ženi koja ima sina Hamida. Ali, nejma ni nepouzdanoga traga da je Sabit-han potpomagao ženu zato što je majka njegovoga sina, time i nimalo pouzdanoga dokaza da je Hamid sultanov sin.
A šta ako i nije?
Ali, šta ako jest? Šta?!
Medicina treba presuditi!

Ni znameniti liječnici ne doniješe sud.
S mladićevom krvlju podudarale su se osnovne osobine skorene krvi uzete iz sultanovoga tijela još pri pretragama nakon same smrti. Ne računajući s ovakvim razvojem situacije, liječnici su pri prvotnoj obdukciji obradili samo ono što ih je tada zanimalo - ima li tragova otrova. Svježe izvađena krv, zato što i nije bilo razloga, nije pohranjena po propisima. Sada bi bilo nepouzdano utvrđivanje ostalih bitnih sastojaka.
I iz ostalih dijelova Carevine koje je Sabit posjećivao kao princ dok ga je Umihan-hanuma u potaji sklanjala zavjerenicima s očiju i često mijenjala mjesta boravka kako bi mogućim uhodama zabacivala trag, moglo bi se - i s jednakim odlikama - javiti na

stotine pretendenata na njegovo prijestolje. Našlo bi se i barem nekoliko vanbračnih mladića za koje se u glavnoj carskoj blagajni mogu naći dokazi da je darežljivi sultan, iz različitih povoda, slao njihovim majkama novčanu pomoć.
Bio je takav stvor. Gdje god je bio i čim bi se načulo ko je među njima, obraćali su mu se da pomogne znajući da neće biti odbijeni. Sasvim je razumljivo da, u mnoštvu onih koji su je tražili i kojima je odobrena pomoć, bude i ženâ s vanbračnom djecom.
Ali, šta ako Hamid jest sultanov sin, a s budućim sultanom zbijaju se čudna provjeravanja? Kako će se provesti oni koji sada podgrijavaju sumnju?!
A šta ako nije? Ne može Carstvo spasti dotle da dovitljiva žena, iza čijeg nauma i ko zna ko može stajati, proglasi svoga sina sultanskim sinom a da je se sultan nije ni dotaknuo. Ni rukom. Čak ni pogledom. Mogao je samo, primajući redovno u svojim odajama ojađene - i ne pogledavši je - saslušati. Ili je, što je još doličnije, nije ni slušao. Da, čak, uopće ni osluhnuo njezinu priču o teškoj sudbini, nego samo polupokretom prsta stavio do znanja pisaru da se i njeno ime ukajti na uobičajeni spisak za slanje pomoći.

Šta god insan umišljao, Dragi Bog morao je sazdati Ovaj svijet prema pravilima koja onemogućavaju da se događaju ovakvi propusti. Svijet je uređen po jednostavnim zakonitostima i treba se ravnati prema njima. Samo što ljudski soj, nemoćan u svojoj umišljenosti, sve zakomplicira, nalazeći u takvome pristupu umnost svoga poslanja.
O svemu mora postojati prosto rješenje! I da se utvrdi je li Hamid ili nije Hamid sultanske krvi.
Oboje ne može biti. Jedno jest. Ili jest ili nije sin sultana Sabita.
Kakvo god bilo, rješenje mora postojati i u ovome slučaju. Mora da ga ima. Samo ga treba naći.

Tjerani nevoljom, najugledniji alimi dugo su mozgali. Na kraju, na ulema-medžlisu, zaključiše da rješenje može znati Mustafa Ejubija, zvani šejh Jujo. Ali, kad se, okupljeni u glavnoj diwanhani, zagledaše između sebe, shvatiše da je odsutan stari šejh.
- Gdje je?
- U Bosni.
- Otkud on u Bosni?
- Iz Bosne je.
- Bošnjak?
- Kakav može biti drukčiji u Bosni, Bošnjak.
- Šta tamo radi?
- Odavde je postavljen za muftiju u Mostaru.
- Otkud on u Mostaru?
- Vratio se.
- Vratio?
- Vratio.
- Što se vratio?
- Njegovi su stihovi: *Kad ne bi bilo ljubavi za domovinu, naši bi zavičaji ostali pusti.*
- Pjesma je pjesma! A on, baš se vratio?

- Vratio se na svoje. Nije ga se moglo odgovoriti. I, htio se vratiti samo kao derviš. Ovdje se nije pristalo da se takav čovjek tamo vrati pod tim uvjetima. Ali, kako se i on zainadio i po svaku cijenu htio nazad, morao je prihvatiti makar da bude muftija u Mostaru.
- Kad je otišao?
Ispostavi se da je prošlo mnogo vremena, duže i od deset godina, otkako je otišao. Još 1692. godine postavljen je za kadiju u Mostaru... Čak je minulo punih petnaest godina!
- Nije moguće da ga toliko nejma među nama.
- Samo se čini da nije davno otišao. Ostalo je njegovo znanje. Prisutan je svojim znanjem, pa se namačini kao da nije ni odlazio.
- A i nije tako. Evo, nejma njega, a mi ne možemo riješiti problem.
- Nije njegova krivica. Sve što je znao, prenosio je drugima. Krivnja je u onima koji nisu pamtili. I što se mislilo da se uvijek može osloniti na njegovo znanje time što će ga se priupitati.
- Kad će se vratiti?
- Vratio se.
- Dobro, vratio se u Bosnu. Ali, kad će se vratiti iz Bosne?
- On je iz Bosne i svojim jedinim povratkom smatra povratak u Bosnu. Iz Bosne se ne misli vraćati u Stambol.
- I sve tolike godine takav učenjak truhne kao muftija u Mostaru?!
- U Mostaru se ne može truhnuti. Mostar je uvijek svijetal, topal, osunčan grad. Ali, više nije ni muftija. Odmuftijao je koliko je najmanje morao, pa jedva pristao da ostane muderris na Karađoz-begovoj medresi. Bio i to koliko se najkraće mogao prihvatiti. Pa se i toga mahnuo. Sklonio se u Blagaj. Šejh je tamošnje tekije.
- Svašta!
- Jašta! Bošnjak je. Svojeglav. Uz to, učenjak...

Nije bilo druge nego se otputiti u Blagaj. Po savjet. Brže je nego poslati po njega pa čekati da pod pratnjom dođe u Stambol. Starac je i treba ga poštedjeti puta. I to ne samo radi njega. Viša sila je u pitanju. Najviši državni interes. Hića je. Najveća koja može biti. S njime bi se samo usporilo putovanje u povratku.
Valja mu otići na noge i izložiti problem. Pa, ako objasni tako da se može riješiti bez njegovoga prisustva, pohititi nazad. Ako i sam moradne doći u Stambol, poduzeti sve da što brže stigne. Ako bude tako, pripaziti da, po svaku cijenu, ostane u životu.

Kad je došlo do odlučivanja ko će krenuti po šejha Juju u Bosnu, brzo se složiše da obavezno pođe i stambolski kajmekam.
- Baš ja?
- Ti!
- Ja da idem na krajnji sjeverozapad Carstva i da tamo, po kamenjaru, ganjam bošnjačkog derviša?!

- Ti! Stvar je važna da ne može biti važnija. U pitanju je najviši državni interes. Prvi u izaslanstvu mora biti od izuzetnog povjerenja i mora biti najviši predstavnik prijestolnoga grada. Ko bi ako ne bi ti? Ti!
- U izaslanstvu? Osim pratnje, još nekoga šaljete sa mnom? Zato što u mene nejmate povjerenja, a šaljete me jer sam od najvećeg povjerenja...
- Baš tako. I nikako drukčije. Ti ideš ispred grada Istanbula. Da bi se isključila sumnja, uz tebe idu oni koji još budu odabrani. Jednoga određuje veliki vezir. Drugoga, šejhu-l-islama. I, treći, kojega odabere majka sultana Sabita. Četverica vas. A vi sebi odredite pratnju kolika vam pristoji.

Kajmekamu se nije išlo. Prije će biti da mu poturaju putovanje. Ko ga imalo bolje zna, zna da ne trpi Bošnjake. Skrivao je tu netrpeljivost samo do one mjere koja mu je omogućavala da ne dovede u pitanje vlastiti život. Pun je dvor Bošnjaka i nikad se ne zna kad će koji zasjesti kao veliki vezir.
Po čitav dan, nađu li se makar dvojica, u kakvoj god i u kolikoj god se skupini zatrefili, iz sveg glasa mrmljaju na svome jeziku. Ni briga ih za ostale. Vele, priznala im Porta pravo. Jezik im ozvaničen u Carevini i na njihovome pismu Stambol vodi diplomatsku prepisku s kršćanskim ostatkom svijeta...
Ama, dopisuj se ti s kim hoćeš i kako god hoćeš. To je mrtvo slovo na papiru. Ali, ne manđrkaj mi tuđinskim govorom u Stambolu. I još i na carskom dvoru...
Ali, hajde-de. Neka i bude. Jezik, inekako. Ama, njihovog bošnjaštva kajmekamu je navrh glave. Svi su u Turskoj samo Turci. Jedino bi ovi da su Bošnjaci. To mu nije po volji. I sam je prispio u prijestolnicu kao tuđinac. Bio je dječačić. Odgajan u duhu zahvalnika, postao i više od očekivanog - odan podanik. Ne podnosi ništa što nije tursko. I sam Turčin, posebnu odbojnost, kao bivši Ermen, uzgaja naspram bošnjačke drčnosti.
Ali, zapalo im. Može im se. Malo-malo, pa neko od njih bude prvi iza sultana. Samo što još i sultani ne mogu biti. Ne da im propis. Nisu čiste turske krvi. A ako bi im uspjelo i to da postanu, nisu Osmanovići. Ali, da se drznu i sultane obarati, drznu se.

Noseći se sa svojim mislima o Bošnjacima i prisjećajući se događaja koji mu pothranjuju mržnju, stambolski kajmekam bi na putovanju zagunđao čim bi se, u daljini, nagovijestila promjena pejzaža. Suputnici, već sviknuti, uljudno su mu stavljali do znanja da Bosna nije ni na vidiku i da im je da se još najašu i najašu.
To je i on znao. Makar je o reljefu Carstva znao toliko da Bosna nije ni blizu Stambola. Time je bio veoma zadovoljan. Ali, samo je nastavljao po svome. Uvijek je Bošnjaka u pratnjama. Gdje god da se krenulo. Pogotovo ih mora biti u ovome izaslanstvu. Zato se kajmekam samo gradi nevještim. I pratiocima izokola stavlja na znanje svoju jed spram Bosne i Bošnjaka koji se u Stambolu ponašaju kao da im je tamo Bosna pod nosom.
Dalje se naglas nije usuđivao.
I sam je strijepio kako će se završiti slučaj s novim sultanom. Može biti da će se i taj koji to postane opredijeliti da mu veliki vezir bude Bošnjak.
Za Bošnjake svi tvrde da su najveće gazije. Prvenstvo im se priznaje na svim stranama Carstva. Svaki sultan želi imati glavni oslonac vlastite moći u vojsci, a to je najlakše ako za prvoga ispod sebe postavi onoga do koga vojska najviše drži. Ne treba biti do te

mjere lahkomislen u sultanskoj silodernosti pa se ne opredijeliti da za Bošnjaka kao velikoga vezira. To je tako! Ili tako samo možda treba biti.
Možda se u tome slažu svi ostali kajmekami Carevine, gdje god je Carstvo manje sigurno nego u samome Stambolu i gdje je uvijek poželjna podrška vojske. Ovaj kajmekam, zadužen za prijestolnicu, ni u tome smislu ne osjeća se ovisnim o bošnjačkoj pomoći. Uz Mekku i Medinu, Stambol je najsigurniji grad na Dunjaluku...

- Ima nama do Bosne, uvaženi kajmekame. Ihi-hi! Naveliko smo još u Rumeliji...

Nije kajmekamu ovo putovanje nikako po ćeifu. Ko zna šta se iza brda valja. Pogotovo što je za njima ostajalo sve više i više brda.
Udaljavajući se od Stambola, tješio se nadom da ga, kad se napokon vrati, makar neće dočekati prevrat. Niko, ni izbliza, nije u situaciji sebe proglasiti sultanom. Doista se ima čekati na mišljenje toga šejha.
Ni ne nazire se koga bi se moglo izdvojiti između onih koji u sebi imaju Osmanovića krvi. A samo takav može... To je to! Pravi poredak stvari iz izvježbanoga razuma stambolskoga kajmekama.
A šta ako šejhovo mišljenje bude negativno? Ili ako njegovo upućivanje Stambola u pamet uistinu pokaže da se mladića samo pokušava podmetnuti? Ili ako šejh, što je najmogućnije, i ne zna rješenje?
Šta!?!
S tim se, sasvim je sigurno, računa u Stambolu. I sada se, dok on hodi u zemlju nedođiju, kroji i prekraja koga bi se moglo ustoličiti. Svako će vući vodu na svoju vodenicu i računati kako će i sam najbolje proći. I to svi. Od najnižeg činovnika. Pogotovo oni koji sebe zamišljaju da će biti uz velikog vezira. Ili da to i sami mogu postati. A tako računaju i oni koji su oko sadašnjega velikog vezira. I oni koje je sadašnji veliki vezir udaljio od sebe. I sam sadašnji veliki vezir. On, najviše; najviše se nadajući i najviše strahujući. Mnogi će mnoge podržavati i saplitati, tražeći vlastitu korist. A pri tome je mnogima poželjno i mjesto kajmekama u Istanbulu!
Mora da se njemu, sadašnjem kajmekamu, dok se primiče toj zemlji Bosni, u koju nikad stići, sada radi o glavi. Tako mu je uvijek. Pogotovo sada. Daleko je i nije u stanju iz blizine procijeniti kome se sve prohtjelo da zasjedne na njegovo mjesto, a kamoli da išta može osujetiti iz ovolike daljine. A ne može biti da i to nije posrijedi? Da nije, ne bi njemu zapalo da bude svjedok šta će reći ishlapjeli derviš u Bosni, a da to drugi iz pratnje ne mognu izokrenuti. Našlo njega da ga se udostoji neograničenim povjerenjem; jadna majko svoja!

- Još nismo, uvaženi kajmekame, ni blizu...

Ovo je magarčenje! Ništa drugo, magarčenje. I sa kajmekamskim položajem. I sa Stambolom. I sa Carevinom. Magarčenje! Poslati ovakvoga čovjeka na ovakav put...
Kriva je Umihan-hanuma! Kriva je što je i ona nastavila običaj nezaustavljivih valova umorstva među Osmanovićima. Kriva zato što se otarasila svih nasljednika koje su izrodile njezine inoče iz harema. Sada se više ni u koga ne može uperiti prstom i ukazati mu na njegovo pravo da naslijedi prijestolje. Trebat će vremena i vremena da se dokaže u kom se od potomstva po ženskoj liniji moglo zadržati najviše osmanovićke krvi. Kriva je zato što nije uspjela sačuvati ni toliko od svoje nekadašnje moći da sada, kad joj sina više nema, mogne smaknuti najobičnijega prevaranta u liku lažnog sultana Hamida.

- Nismo se, uvaženi kajmekame, još ni primakli Bosni.

I, šta, općenito uzimajući, šta može reći derviš iz Bosne? Šta uopće taj ima reći? Zar je dotle Carevina pala da se njemu ide na noge da bi se razriješili najbitniji državni poslovi?
Ali, unjihavanje na golemom konju, prostranih sapi i tromoga a sigurnoga hoda, učini da se kajmekamu omaknu da zaspi. Iako se sinoć u čadoru naspavao do mile volje, utonu u san...

- Ima još do Bosne, uvaženi kajmekame.

Dobro. Šejh Jujo je muderris. Izučio je škole u Stambolu. I u Stambolu je bio muderris. Čak mu nuđeno da bude muftija u Stambolu!
Ali, kad je dospio na školovanje u Stambol? Pih! U dvadeset i sedmoj godini! Ima li to igdje? Do tih godina se postane muderris i pozavršavaju i sve ostale škole. Niko u tim godinama ne počinje učiti visoke škole...
Ne potkiva se star magarac.
Dobro. Jest poslije i sam podučavao druge u Stambolu. Ali, u kakvoj školi? I je li iko drugi znao za tu školu dok on nije počeo na njoj držati dersove? Nije! Ama, ono, i jest u tome. I jest u tome da se ta škola tek po njemu pročula. Prije se nije znalo ni za džamiju u kojoj je imamio. I džamija se pročula tek po njegovim džumanskim hutbama...
Opet, neka je i tako. Ali, ne može se biti alim prve vrste i otići na kraj Carstva, pa se i tamo zavući u tekiju. Ipak, to je samo čudak. I tevećelija...

- U ejaletu smo zvanome Bosna, uvaženi kajmekame. Ali, još nam je dan i po do u Mostar.

Samo je još ovo trebalo stambolskom kajmekamu. Da prevali ovoliki put u ovakvome nevaktu! I još u Bosnu! I da ovamo sluša mudrovanja nekakvoga Bošnjaka! I to onoga koji se radi Bosne odbio od Stambola! Hej, šta je Stambol!?! Prvi među gradovima! Sam s više žitelja od tri Bosne, kad bi ih toliko moglo biti i kakogod ih se sastaviti na jednome mjestu! I opet bi bilo manje nego u samome Stambolu.

- U Blagaju smo. Kućica pod stijenom šejhova je tekija. A rupe visoko u stijeni, iz kojih viri granje, to su ili orlovska gnijezda ili kaburi šejh-Jujinih derviša. Gdje ko prije zauzme mjesto, tu se ugnijezdi; ili ptice ili umrli derviši. Jedni s drugima se ne otimaju. Niti ih iko treći ometa. Gore samo što slijeću orlovi i samo što se ispinje mrtve derviše.
- Pustite se toga! - obrecnu se stambolski kajmekam na pokušaje ushita svojih suputnika pred prizorom tekijice prikovane u podnožju ogromne stijene, u čijim su se visinama nazirale rupe orlovskih gnijezda i derviških kabura. - Pustite se toga. Nismo ovamo došli da se ibretimo čudnim sklonostima bošnjačkih derviša. Ovamo smo da bismo obavili važan državni posao. I, neka se ne čeka! Odmah da se dovede šejh Jujo!
- Naša prethodnica utvrdila je da šejh nije u tekiji.
- Neka se pošalje po njeg!
- Već smo pokušali. Njegovi kažu da ga se ne bi lahko našlo. A i kad bi ga se našlo, neće htjeti doći. Trebamo ga popričekati...
- Zna li se gdje je? Ako se zna, poručite mu da smo radi njega došli iz Stambola. Neka krene iz istih stopa. Ili ga privedite. Nismo došli dovle da bismo plandovali!
- Već je raspitano... Ne zna se tačno gdje je. Potrajat će dok ga se nađe.
- Vi ste predstavnici carskoga dvora i ne smijete pristajati na takve riječi!
- Kao što se zna, on je petnaest godina živio u Stambolu. I smatrao da mu je toliko dovoljno. Dalje nije htio. Neće prekinuti svoje obaveze ni radi ikakvih Stambolija. Pogotovo ako bi ga se prisiljavalo. Makar ga ubili. A nama, zapovijeđeno je, treba živ.
- Šta radi?! Kako se ne zna gdje je?!
- Ne voli da ga se remeti kad ode skupljati bilje po planini. Dotad pozavršava tekijske poslove, imenuje ko će ga mijenjati u redovnim obavezama, i ostane koliko je namislio. Obično, petnaestak dana. Tek je treći dan otkako je otišao. Prisilom, sigurno je, neće prekinuti svoju naviku. Niti će mu ikako biti pravo da ga se remeti. Naravno, situacija koja nas je njemu dovela zahtijeva da ne odustanemo u pokušaju. Valja nam za njim. Za tri dana je mogao daleko odmaći pentrajući se po kamenjaru i zavodeći se bespućem. Pa, ako ga nađemo, nađemo. I ako se još htjedne da ne bude previše ljut zato što ga ometamo, pa i sasluša šta mu imamo reći...
- Vi o bošnjačkom dervišu i možete misliti kako je vama po volji. Ali, u ulozi pratnje koja ide uz najviše carsko izaslanstvo misli se onako kako dolikuje vrhu Carevine. Trebate biti svjesni da morate naći i najsitnijega mrava u Bosni. Makar se prevrnulo i svaki kamen!
- Peke, efendija!

Bosna i Bošnjaci u Stambolu, to je stambolskoga kajmekama dovodilo do nervnoga rastrojstva. I samo je još mogao pomišljati kakva li je tek Bosna kad se u njoj boravi. I kakvi li su tek Bošnjaci kad su potpuno svoji i na svome? Evo kakvi su! Nebu pod oblacima pohranjuju svoje mrtve. I baš pohranjuju. Ne pokopavaju. Ostavljaju mrtva tijela u kamenim udubljenjima. Ispinju ih gore spuštajući se s vrha litice niz konopce. A kabur u kamenu, umjesto da iznesu i zemlje pa ga njome zatrpaju, samo prigrnu granjem. I ni orlovi im ga ne diraju.
Samo oni, orlovi i derviši, mogu i razaznati koje je čije stanište. Pih! Čudna mi čuda! Pihi-hi...
A kakvi i da budu derviši pokraj takvoga šejha?! Sami Stambol ostavio da bi se verao po gudurama i po zmijoplazištima brao bilje. I da ga se, dok to čini, ne smije bihuzuriti! Makar ga tražilo i najviše izaslanstvo iz prijestolnoga grada...
Bošnjačka posla.

Nije bilo druge. Ne može se dangubiti. Valja kretati u potragu za starim šejhom.
Izaslanstvo iz Stambola isturi naprijed derviše iz blagajske tekije. Uz svakoga pridodadoše po dvojicu stambolskih momaka. Rasporediše se kao hajkači kad se krene u lov - ne bi li se satjeralo zvjerke u željenom pravcu. Samo što se u ovome Božijem kamenjaru može iz loge istjerati guštere i zmije. Ništa treće ni od zvjerinja ovuda ne hodi. Samo gamižu gušter i guja. I još se, ako se potrefi, može natrapati na šejha, za koga se više nije načisto ni je li insan ili je i sam gmaz ili buba. Ili je nešto između toga. A to što jest, naziva sebe derviškim šejhom u Bosni.

Glavni bivak određen je u Drežnici, pitomom selu ukraj male rijeke Drežanjke.
Htjelo se i podići srditome kajmekamu. Odobrovoljiti ga. Kad je već dovle došao. I kad nikako ne može iz istih stopa nazad.
Drežanjka je kao suza. Odakle se god u nju gledalo, iz daljine ili se u nju zagazilo, samo je kao suza. Nije zelena. Ni modra. Nije bezbojna. Nije ni vodnjikava, kao što je voda u đugumu ili u maštrafi. Samo kao suza. I u njoj, da bi je takvu kakva ona jest pronašle, najčudnije od svih riba na Dunjaluku. Jegulje. Ni guje, ni ribe. Dovle stižu iz nepojmljive daljine. Razdaljina se nikako ne može uporediti s daljinom po zemlji. Ni zbrajanjima rastojanja između Stambola i Bosne. Odatle dovle je kao da se trepne okom, koliko jegulje prevale morima da bi u Drežanjki položile jaja. Božije davanje!
Hoće li ovo biti najveća vidljiva i insanu podjednako neshvatljiva među Allahovim, dželle šanuhu, mudžizama?
Samo Sam Stvoritelj zna putove jegulja. I Sam On ih njima navodi.
Treba to vidjeti! To je dunjalučko čudo nad čudesima. Jegulje iz dalekih mora nisu jegulje samo iz dalekih mora, nego su i iz male bosanske rijeke, ove kao suza što je.
Vidjeti svojim očima! Rijetkima se pruža prilika. Uglavnom, samo Bošnjacima koji ionako žive ovdje. A ako se za ovo i zna dalje po Bosni, onda to prihvaćaju tako što poštuju i tu posebnu veličinu Božijega davanja kojim je obdario njihovu zemlju. Ali, i ne naumpada im da bi iz drugih krajeva Bosne dolazili samo da bi seirili. Puna je Bosna seira. Sva je iz ljepote. Makne li se imalo od Konjica prema sjeveru, duša trepti kao ljeskov prut pred neprestanim prizorima ljepote. I, ta ljepota može biti samo samo

Božije davanje. Zato je, može biti, Stvoritelj obdario ovaj kraj ovom kao suza vodom. I učinio da ove ni ribe ni zmije čak ovamo dolaze. Da ne bi bilo da nije lijepo u ovoj goleti kamenjara.
Baš je bilo vrijeme mriješćenja jegulja.
Najneobičnije moguće ribe, najsličnije gujama iz okolnoga kamenjara, ispunjavale su svoju iskonsku zadaću. Mužjaci pronalaze ženku i, dotičući je, uz nju plivaju, sve dok ona ne počne bočno plivati. Potom se nakratko s njom dirkaju. I okreću se svojim putanjama. Tuda će, opet, dogodine, krenuti i jegulje koje će se izlijegnuti na suprotnome kraju Dunjaluka iz istom zametnutih ikri.
Je li doživljaj čudesne rijeke i čudnih riba zaokupio i kajmekama? Ili mu, samo, nije ni bilo druge nego da čeka, pa mu je moglo i dobro doći da se pretvara kako uživa u prizoru? Ali, svojim suputnicima, izaslanicima velikoga vezira, šejhu-l-islama i sultan-Sabitove majke Umihan-hanume, izgledao je primirenim u bivaku kraj izvora Drežanjke.

Trećega dana dođe glasnik. Pronađen je šejh Jujo. Sam od sebe je, prije nego što mu je i spomenuta mogućnost prisile, pristao promijeniti svoju putanju i doći u Drežnicu.
- Raduje se musafirima iz Stambola. I žali što hitimo nazad. Volio bi nas ugostiti kako dolikuje visokom izaslanstvu...
- Kad stiže? - prekide stambolski kajmekam zapjenjenoga glasnika.
- Za dva dana.
- Za koliko bi mogao doći? Koliko je odavle do njeg?
- Moglo bi se i naobdan.
- Što ga niste poveli iz istih stopa?
- Ne bi valjalo. To je, blag, strpljiv, miran, Dragome Allahu odan insan. Ne dolikuje da bi se na njega moglo podviknuti, ni zaprijetiti mu. A i sam je od sebe, razumijevajući našu potrebu za hitnjom, rekao doći za dva dana. Time će promijeniti navadu da zadnjega, petnaestoga dana odsustvovanja iz tekije dolazi na izvor Drežanjke. Tek je tada bio naumio doći u Drežnicu. Toga dana bude najviše jegulja na izvoru Drežanjke. Umjesto petnaestoga, ovdje će biti već sedmoga dana. Dosta od njega! Više se nije moglo ni tražiti. On, kad jednom rekne, rekne. Nije od ljudi koje se može nagovarati i odgovarati. Takav je čovjek... - slušao bi kajmekam i dalje raspričanoga glasnika, ali se sjeti da je i ovo preko svake mjere u njegovom ophođenju prema potčinjenima, pa se bez riječi povuče pod čador.
Ali, ne izdrža. Hitro izviri. I - kao da se opravdava što je ikako dopustio da pred njim obični asker hvali drskoga šejha - progunđa. Ponovi dovoljno glasno i razgovijetno, prije nego što šmugnu u čador:
- La rehbanijjete fi'l-islam! Nejma monaštva u islamu!
Do njega je jednako dopirala glasnikova ushićena raspričanost o šejhu. Kajmekam razveza učkur na stražnjem kraju platnene odaje. I iskrade se u pravcu izvorišta u kome su se praćakale i rojile bezbrojne jegulje.

Jegulje odista imaju boju suze.

Ili im je to od rijeke? Ili je rijeka od njih dobila boju? Ali, kajmekam pomisli da ne treba uspostavljati gruba mjerila u odgonetanju ove tajne. Treba biti sasvim zadovoljan moćnom spoznajom da rijeka i jegulje imaju jednaku, nigdje još ponovljenu boju. Takvo je Allahovo, dželle šanuhu, određenje.
Vrlo lahko je zaključiti da su jednake boje voda na izvorištu Drežanjke i jegulje. To ga je moralo bosti u oči. Ali, to je dokučio nakon trodnevnoga piljenja u ovu vodu i u te ribe.

Je li doista Dunjaluk sazdan iz jednostavnosti? Nije li Jedini Stvoritelj, načinivši ribu kakva je jegulja zato da bi joj odredio boju ove vode, učinio da se te ribe tu mrijeste? Ili je bilo obrnuto? Kad je stvorio ovakvu vodu, da je dodao ribe koje će ovdje dolaziti da bi opstale? Ili je sve činio uporedo?
Ama je to gajb i od njega nam je otkriveno samo onoliko koliko smo u stanju pojmiti...
Ali, kao u čadoru glasnikovoga pričanja o dervišu, užasnu se promišljanja o vodi i jeguljama. Time se sve samo raščlanjuje na proste činitelje i Dunjaluk svodi na jednostavnost. A šta je s uzvišenošću stvaranja? Svijet nikako ne može biti sazdan po prostim načelima. Time bi tajne, dokučive samo najumnijima, bile dostupne svakome. I sve bi, onda, bilo isto. I ne bi bilo ni razlike između Stambola i Bosne.

Hej, kolika je Stambol ljepota Božijega davanja!
To su ljudi izgradili. Najveća pamet Carstva okuplja se u Stambolu. I to što je izgrađeno samo je moglo biti izgrađeno onamo gdje jest.
A kameni most preko koga je prešao pred dolazak u Blagaj!?
Divota Božijega davanja! Ali, opet, graditelj toga mosta morao je doći iz Stambola!
Glasne misli o zadivljenosti kamenom ćuprijom u Mostaru dokinuše mu bošnjački pratioci. Pojašnjavaju da je neimar Hajredin, učenik čuvenoga graditelja Sinana, most nad Neretvom, najzelenijom rijekom na Dunjaluku, podigao misleći o lijevoj sisi svoje hanume u Stambolu!
- Otkud nađoste da je zamišljao baš njezinu lijevu dojku? - pitao je.
- Zato što je ona na srcu! - kazali su.
- A matematika, geometrija, silni proračuni, predračuni, računi, preračuni, odabir kamena, vrste pijeska za malter, i sve što, posebno i skupno, ide uz svaki neobičniji most? Zar i sve to podrediti čežnji za jednim dijelom tijela neke hanume, makar bila i Stambolka?
- Obliku njezine lijeve sise podređeno je sve ostalo! - kazao je prostački nadmoćno pratilac Bošnjak. - I može li biti ljepšeg poređenja na Dunjaluku!? - dodade bekrijski smiono.

Neka im bude. Kako god oni hoće. To je njihovo. I na njihovom. Iznad njihove zemlje. Nad njihovom rijekom. Daleko im ostala kuća od moje.
Mada i ne mora biti ružno to što misle o šupljini ispod kamenoga svoda nad Neretvom. I ne može biti da je to samo rupa u zraku. Mora nešto njome biti ispunjeno. Zašto ne bi

moglo i neimarovom maštom o podjednako lijepom obliku grudi Stambolke Hajredinovice?!
Ako ona i jest Stambolka? Ako nije samo Bošnjakinja u Stambolu?! Kao što su i svi Bošnjaci koji mu po Stambolu idu na živce... Mogao se Hajredin ovdje zanijeti Bošnjakinjom. I oženiti se. Pa ženu skloniti na sigurnije mjesto, u Stambol, te, onda, u čeznuću za njom, nadnijeti kroz zrak kameni svod.
I ko je, na kraju krajeva, u Stambolu iz Stambola?! I samoga sebe bi kajmekam mogao tražiti u takvom određenju, a ne samo štititi se time što je on kajmekam grada Stambola.

Jalovo i dokono tumaranje po mislima. Gledanje i zagledanje u vodu na izvoru Drežanjke. I u ribe u toj vodi. Ništa! Ništa drugo nego jalovo prekraćivanje vremena razmišljanjima o Bosni. Kao što je kratio vrijeme i do Bosne. Kao što će i od Bosne. Ali, samo će do Stambola. U Stambolu se ne treba baviti mislima. U Stambolu se oči same otvaraju. I uši su pune. Usta se ne zatvaraju. Nozdrve su raširene. Srce igra samo od sebe. U Stambolu će opet moći živjeti svim čulima...

Bi dojavljeno kajmekamu da ga čeka šejh Jujo. Stigao je istoga dana.
Stambolija odmah zatraži da dervišinu izvedu pred njeg. Ali, bi mu rečeno da je derviš već, da se tako izraze, izveden. Sam je došao u čador. Samo se čeka na kajmekama, pa da se uvaženome šejhu obrazloži razlog njihove posjete. A koliko će se čekati na odgovor i hoće li ga biti, i na to treba sačekati!
Biva, uzoholile se Bošnjačine. Svoji na svome, obiknuli se, u čas i po se razrahatili u svojoj Bosni. I prosti stražari se uzoholili, pa bi s kajmekamom tjerali sprdnju!
Ali, neka... Neka! Izdurati i taj susret pod čadorom, pa makar! Još samo to. Poslije će sve biti gotovo.
Kroz odškrinuti čadorski otvor ugleda da je šejh Jujo suhonjav. Upalih i živih očiju. Uvijen u kostrijetni gunj, iako je velika vrućina. Tankih usana. O vratu mu visi teslim-taš, osmougaona alabasterna pločica, i po njoj tauširan srebreni ukras s dvanaest nedorađenih tirkiznih kamenova; znamenje derviške predanosti Bogu. Sjedi podvijenih nogu i vrti prstima kroz potpuni tespih, sa devedeset i devet merdžanli bobaka... Onakav je kakvim ga je mogao zamisliti; da mu je naumpadalo još i da ga zamišlja... Samo što nije trljao bradu. I što i ne pokuša ustati kad se kajmekam pojavi pod čadorom.
Kajmekam uznastoja da ga ne uznemiri derviška drskost zaklanjanja za pridržavanje sunneta u neskakanju na noge ni pred glavnim sultanskim izaslanikom. Ipak, zato mu li i ne nazva selam? Samo zadiže svoju desnu, kajmekamsku šaku. Ali, ne prinese je srcu. Ruka mu se zadrža u zraku.
Bi mu odgovoreno istim načinom.
Kajmekam, zatim, da se ne bi dalje izlagao posramljivanju, onom šakom pridržanom u zraku, da se ne bi razmetao ni pokretima, pokaza na izaslanika velikoga vezira:
- Suud-efendija... - prostenja.
Pokazani i shvati da ga ovlašćuje da govori. Ali, ipak, pogledom preleti po preostaloj dvojici Stambolija. U njihovim očima nađe odobravanje. Potom, potanko, da iza njega niko ništa nemadne potrebe dodavati, izloži razlog susreta sa šejhom.

Saslušavši, šejh odšutje. Valjda onoliko koliko mu je trebalo. Već bi i progovorio, tamam je i zaustio, da se ne umiješa Suud-efendija:
- Možemo li računati s tvojim odgovorom? I, ako možemo, koliko će ti trebati vremena? Odnosno, je li potrebno da s nama pođeš u Stambol? - pa Suud-efendija sebe prekide u pitanjima, i sam uviđajući da se opet javio kad je već i šejh htio prozboriti.
Šejh-Jujine oči bljesnuše:
- Sasvim će biti dovoljno da vama iznesem odgovor. Vi ga možete prenijeti. Sve je vrlo prosto. Neće trebati moja prisutnost u Stambolu... Mogu odmah odgovoriti... I odmah ću vam reći šta treba učiniti. To je i jedino što se može učiniti u ovakvim prilikama. I što se i čini. Moja početna šutnja samo je trebala pokazati zaprepašćenost saznanjem koje nije pitanje jer vaš dolazak meni znači potvrdan odgovor. Ali, kad sam već povučen za jezik, naglas ću izraziti ono što sam pomislio: Zabezeknut sam! Čudim se, i načuditi se ne mogu, da je u Stambolu pamet toliko nisko pala! Eto... Ali, to sam vam htio odšutiti. A sad, evo šta vam je činiti...
Šejh kaza da iz kabura treba izvaditi tjelesne ostatke sultana Sabita, što više neće biti posebno skrnavljenje, jer je mrtvo tijelo ionako već sječeno. I u ćasu s vodom staviti jedno sultanovo rebro i ukapati nekoliko kapi mladićeve krvi. Objasni da misli na krv mladića koji se izdaje kao sultanov sin. Ako se krv raziđe u vodi, nije mu sin. Ako kapi krvi odu pravo na rebro i zalijepe se za njeg, jest, sin mu je.
Dalje se čula šutnja. I potraja dok se ne oglasi ovlašćeni pregovarač Suud-efendija. Pitao je već se odupirući rukama o šilte i pripodižući se na noge:
- To je sve?
- Sve.
- Ništa još?
- Samo to. I samo tako. Nikako drukčije.
- Mi... Možemo li ići?
- Po volji vam. Što se mene tiče, možete ostati dokle želite. Što se tiče moga odgovora, možete pohititi u Stambol.

Svako je svoje zaduženje, u nastaloj strci spremanja na povratak, odrađivao s preciznošću. Otuda je bio samo privid zatalasani metež hitrine pospremanja. To je bila samo sasvim uvježbana pedanterija ljudi koji su svojim djelanjem opravdavali to što se baš njih u Stambolu odabralo za ovakvo putovanje. Samo je kajmekam uporno ponavljao šejhove riječi:
- Ćasa. Rebro. Voda. Krv. Kapnuti. Zalijepiti.
Htjede još, s konja, makar još jednom pogledati u rijeku punu jegulja. Okrenu oči prema izvoru, ali mu pogled nije dopirao do tamo. Zurio je uprazno:
- Prosto! Ne može biti prostije!!! Bože Veliki, zar je radi toliko prostog rješenja trebalo potegnuti ovoliki put!?!
Nije ga se moglo čuti. Samo je u mislima premetao čuđenje.
Ostali izaslanici već su bili podboli konje, a ljudi iz pratnje nastavili rasklapati čadore i pospremati brlog. Činili su to hitro, izvješteni u takvim poslovima.
Tek predvečer bî objelodanjeno da se u Stambol vraća manje ljudi nego što ih je krenulo. U međuvremenu su glavninu s izaslanstvom pretekli momci zaduženi za postavljanje tabora i opet razapinjali čadore. Zanoćilo se pri samom izlasku iz Bosne.

Brže su se vraćali kroz Bosnu nego što su prolazili dolazeći. Zato se na prvom konačištu iščekalo neće li ih sustići zaostali.
Ne bi ih ni ujutro, kad izaslanstvo s pratnjom nastavi put Stambola.

U Blagaju su ostala sedmerica momaka. Jedan kojega je ujela guja dok se pentrao za šejhom i šejh mu isisao zapoganjenu krv, oblizavši mu svojom pljuvačkom ranu, po kojoj je zalijepio bokvicin list. Drugi je brat onoga kojega je guja ujela. Ostala peterica, sasvim je izvjesno, ostali su da budu derviši u blagajskoj tekiji. A ni za prvu dvojicu nije jasno jesu li ostali samo zato što se htio dobro oporaviti onaj kojega je guja ujela i što se, zato, od njega nije htio razdvajati njegov brat. Oni su s Drine. Je li ih to, možda, Neretva podsjetila na zavičaj?

POVRATAK

Puče glas i do akšama stiže do Gurdića:

- Idu!

Vraćaju se. Dolaze kućama nakon duge askerije na koju ih je digao paša Latas kad se stuštio da po Bosni u korijenu zatre bunu pod Gradaščevićem.

Sve što zna za sebe u Gurdićima nije se smirivalo svunoć. Namah su, da bude još za vidjela, poklani ovnovi, pa poistilahe guljeni. Razapinjane i usoljavane kožice. Odvajane cjepke, od kojih će buknuti vatra, i čvornate klade, koje će držati žar kad se počnu okretati ražnjevi.

Majke, kao prave svekrve, nadgledale su spremanje po kućama.

Nene, onemoćale životom i baildisane radosnim haberom, samo su ponavljale riječi ushita, pa se udarale po ustima, uz neizostavno: "Mašallah".

Dječurlija, izmorena trčkaranjem za psima i ovcama, u čudu su se zgledala s ishlapjelim starcima pa, uljuljkana u zanesljivost sna svečanom hićom uokolo, pozaspala po šiltetima, neraspremljena i nepokrivena, s poluotvorenim očima, da bi i njih, prije sabahskog ezana, probudilo hlupetanje i klepetanje, dozivanje i odazivanje i mirisi mirođija.

Razvlačene su jufke iz nadošlog, sinoć zamijesenog tijesta, za najraznoraznije pite i pitice - od ćakišica s tučijim mesom do đuzlema s istucanim orasima, pri čemu će svekrve ponavljati svoje: "Pita se, snaho, peče u šporetu, a tvoje je da se, cunjajući oko nje, pečeš oko šporeta".

U banjicama su pljuštali slapovi hladne vode slijevajući se niz uzvrištale pregibe na tijelima gurdićkih nevjesta, a napolje, kroz lule, isticala bistra i umlačena voda. Potom su njedra i pazuha močile ćabenskim mirisima. Rasplitane i pletene kose.

Druge horoze selo iščeka spremno, premda je do dolaska njihovih bilo da se načeka i načeka. Dotad bi se i na volu, kad bi ga sad naturili na ražanj, ispekli svi slojevi mesa. Još je rano, a pripremljeni ražnjevi s janjadima bit će pristavljeni uz vatru sahat pred podne. Da se janjetina može uhasuliti do ikindije. Njihovi neće prije.

U čaršiji će klanjati džumu, pa će okrenuti uz Vratolomac, odakle će se oglasiti pucnjavom. Na sahat otale javit će se pjesmom. Jest, zapjevat će. Koliko god ih se vratilo i u kakvom se god stanju vraćali, najavit će se pjesmom.

Jest, s pjesmom će. I još kakvom! Nije džabe ostalo: "Kroz Gurdiće ne puštaj avaza!" Ono, u svakome dijelu Bosne nađu se mjesta koja se s nečime posebno diče, sa svime i svačime, mnoga i da su po pjevanju čuvena, ali Gurdićima u pjesmi nejma premca. Koji su oni pjevači! Svi redom. Da im nije ravnih od Bosne do ravnoga Srijema. Niti bi ga se do Stambola našlo da se usudi zamujeziniti ispred njihove džamije a da nije njihovoga roda. Ni na njivi, uz žetvu, da se sa njihovim curama natpjevava. A tek uz kopanje! Sami nisu ni morali uzimati motike u ruke. Toliko ih se tražilo da je jedan pjevač iz Gurdića na mobama imao cijenu i pet najboljih kopača. A kome uspije

da mu, uz okopavanje kukuruza, Gurdićani pjevaju na njivi, nije trebao brinuti hoće li mu se odazvati kopači.

Gurdićima je pjesma familijarna. Obilježeni njom. Rađaju se s takvim darom. I kad se dijete prvi put oglasi, njihovo ne kmekne, nego pusti glas koji nije dreka.
Helem, i oni na koje se čeka da se vrate iz askerije, najavit će se pjesmom. Ima da se oglase pred ikindiju.

A od sabaha do ikindije, na ljetnom danu, ima ihi-hi. Sahat jedan otegne se kao gladna godina. I da je jedan, pa hajde-de. Nego je više od deset debelih sahata. I to, još, kad se čeka! I to kad se čeka a ne zna se koga će se dočekati. Ni koliko ih se vraća. Ni koji su ostali u životu. Ni je li koji ostavljen kod hećima dok mu se izvida ljuta rana. Ili je zaostao poradi drukčije nevolje. Niti se zna ko od onih koji su otišli neće doći ni uz današnju ikindiju, ni poslije, niti ikad.

Može, ono, biti i da se svi vrate. Kao što su se, ostala je priča, kad se Gurdiće dizalo na askerluk poslije prethodne velike bune na Bosni...

Uvijek je sve moguće. Pogotovo što su Gurdići bolji u ratovanju nego i u pjevanju. Ali, opet, ne pamti se da je na Bosni bilo veće pomutnje, niti joj je većega jada i belaja nanijeto, nego što nastade ovo pod Latasom.

Jesu se, za prethodne velike bošnjačke bune, kad je Ahmet-paši Kukavici zapalo da u suru uvodi svoj narod po sjeveroistočnoj Bosni, svi vratili u Gurdiće. Samo, bilo je svakakvih jezika. I da su Gurdići izdali. I da su bili gazije. I uz obje tvrdnje proturane dvije jednako suprotne istine. Te, Gurdići omahnuli pred Ahmet-pašom i nisu udarili na bundžije, nego im se i sami priključili. Te, Gurdići omahnuli pred bundžijama i stavili se uz stambolske kute.

Tako.

Bili su bez premca u prepričavanjima o gušenju bune. I po hrabrosti. I po izdaji. A nikako nisu mogli oboje. Nisu mogli biti i na ovoj i na onoj strani. Niti je moglo biti da ne budu ni na jednoj strani.
Jedino se odista znalo da nisu utekli. Mogu biti i svakakvi, ama ne mogu nikakvi; nisu kukavice.

Tek, nekim čudom, vratili su se netaknuti. Ni kuršumom. Ni bodežom.

Niti se vlast, poslije, javno odredila o njihovom askerluku pod Ahmet-pašom Kukavicom. To ama baš ničim, ni njima ni njihovom okruženju, nije stavljano na znanje. Ni da se zadovoljno, ni da se nije zadovoljno Gurdićima. Time su obje mogućnosti govorkanja ostavljene bez stvarnog utočišta. Pogotovo što se od samih Gurdića ništa nije moglo saznati. Osim što se nikako nije moglo sakriti da su se vratili osakaćenih duša; i izrešetanih kuršumima i izbodenih noževima.

Nijedan između njih, ni ocu kad im je bio na samrti, ni ženi u zanosu ljubavne pomame, niti sinu u času svoje smrti, nijedan nikad nijedne o tome nije prozborio. Ili i jest, ali se ništa nije moglo saznati izvan Gurdića. Ili je čitava ta generacija obavezanih askera odnijela tajnu u kabure o tome kako je i šta je bilo s njima pri slamanju velike bošnjačke bune protiv turske carevine u sjeveroistočnoj Bosni? Ili njihovi potomci, ako su i znali, kao da su zaliveni vrelim olovom, usta o tome nisu otvarali? Uglavnom, odšućeno je.

A niti je to i bilo ratovanje na kakva se iz Gurdića odlazilo.

Išli su na tuđe careve, kraljeve i krajeve. Osvajane zemlje i pripajane Osmanskoj carevini. Nekad-tenekad hodili su i po samoj Bosni, ali su po Bosni samo zarad opomene kad se Bošnjak uzoholi pa da ga se na vrijeme podsjeti da nije bošnjačko ruku dizati na carevinu koja je i njihova. Ama, to pod Ahmet-pašom Kukavicom bilo je drukčije. Tada je bilo da su Gurdići trebali udariti na Bošnjake.

Jesu li?

Nisu li?

I opet je isti vakat naišao.

Iznova krenulo u sjeveroistočnoj Bosni.

Taj Gradaščević.

Iz nedalekoga Gradačca.

Begović. Kapetan među kapetanima. Husein-beg.

I opet se jednako htjelo: podignuta sablja na Stambol. Biva, Bošnjaci da budu svoji na svome više nego što im se to ne brani iz Stambola.

Zatalasalo se Bosnom.

Gradaščević s bošnjačkom vojskom potukao Turčina na polju Kosovu; na četirsto četrdeset i drugu godinu otkako je Turčin na istome polju potukao Srbadiju. I, bi se, haman, i u Bosni Bosnu odbranio, ali se ubacilo smutnju među Bošnjake...

I opet iz Stambola s vojskom otposlat paša koji je sa bošnjačkih strana. Samo, još siloderniji od onoga Ahmeta, koji im je, Stambolijama, dokazao da je Bošnjačina i da nije kukavica, iako jest Kukavica. Pa da sad i ovaj Omer dokaže da nije Omerica i svoje nebošnjačko pašinstvo potvrdi ovamo odakle je i krenuo za Stambol.

I da ni sada, kao i nikad dosad, ko zna po koji put isponova, dizanje na vojsku ne zaobiđe Gurdiće.

Njima je prvima stigla dojava.

Otišli su virkajući se i između sebe mrko poprijeko. Kakvi i jesu. Svaki isti. Mrk i prijek. Mrki i prijeki Gurdići. Kakva je i ostala priča o njihovim precima da su bili kad su se vratili iz Ahmet-pašine askerije.

Zna Omer ko se prvi u vatru priziva.

Ovakvi!

Ranjeni biljegom nasljeđa. S nejasnom, ali teškom krivnjom, kakva u ratnim pohodama navlači krv na oči. I samo je nova krv može sprati. Takve treba na askerluk! Kad je tvrdo, da budu bjesniji od najbjesnijega paščeta. Pa još gurdićkoga soja, stasa i snage. I ratničke slave!

Takvima na ponos udariti.

Samo im treba pokazati pravac. Nametnuti im ga. Privoljeti ih. Bilo kako. Svakako. Ali, staviti ih na svoju stranu. Ima da roljaju, da se siti naubijaju. Ako treba, i između sebe.

Zna Omerčina.

On, protiv svojih bivših komšija, zarad svojih sadašnjih gospodara.

Okupio njih da krenu zarad svojih nekadašnjih gospodara, protiv svojih sadašnjih komšija.

Ovo je odmazda u odmazdi Omer-paše Latasa.

Gurdićima je, odavno, i ime bosansko. Tako im se i selo zove. I njih, svakog ponaosob, tako zovu. Preostalo im od bivšeg imena. Pravo im se zagubilo. Da su, davno nekad, ovamo došli. Odnekud. Odanle gdje se sastaju i rastaju zemlje Perzija, Sirija, Anadolija i bivša zemlja babilonska, zatirući između sebe njihovu domovinu Kurdistan.

Kurdi!

Krenuli iz svoga kraja s vojskom pred kakvom je sada paša Omer. Oni su išli ispred vojske. S vojskom, ali ispred vojske. Prethodnica. Upadnici. Prepadnici. Akindžije. Jurišna konjica.

Njihovi preci pošli su još s Ebul-Fethom. S Mehmedom Fatihom. Sultanom sultana. Vladarom vladara. Božijom sjenom na zemlji. Ko ne bi krenuo s takvim sultanom?! Oni su jahali ispred Osvajačevih prvih redova.

Unajmljeni ratnici.

Iz zemlje u zemlju. Ruši carstva i kraljevstva. Pripajaj ih Carstvu.

Dok ne riješili da s pohodima zastanu. I baš u Bosni. Svidjelo im se. Zar, prepoznali u najvećoj komociji prave Bosne, kad se u nju s istoka nahrupi, svoj Kurdistan? Odlučili ovdje odabrati sebi hise zemlje kojom će ih Carstvo nagraditi za zemlje koje je s njima osvajalo.

Takav je propis: osim u plijenu i plaćom, najistaknutije akindžije nagrađuju se i zemljišnim posjedom. Ali, bilo je da se pojedincu ili grupi dadne zemlje na tri strane Carstva. Da budu, odjednom, nagrađeni i u Perziji, i na Magribu i u Rumeliji. Da se, zar, ne bi na jednom mjestu zakopitili i skrasili, pa se zbližili i orodili s okolicom. Od toga je Carstvu veća šteta nego što je korist da se ljudstvo premeće s jednoga kraja na drugi kraj i miješa između sebe...

I zaboravilo se gdje su Gurdićima još data imanja. Ako su i data. I ko je od njihovih na druga dva mjesta otišao. Ako je i otišao. Zatureno. Pogubilo se u sjećanju. Osim što je ostalo da se prenosi kako su njihovi preci, koji su bili osmanska prethodnica u Bosni, projahavši Glasincem, kraj samog izvora Bioštice, u kamenu uklesali: *Sui Çok, emek yok*. Da opomenu. Da vojsku iza njih ne zavara iznenadno izobilje vode na bezvodnoj i komotnoj visoravni između Javor-planine, Glasinca i Romanije, pa da ne razapinju čadore ni za kratak tabor. Ali, čim su u kamenu zapisali, nisu ostavili znak samo onima koji su neposredno iza njih nailazili, nego i onima koji će i znatno poslije nailaziti - da je vode mnogo, ali da nije ovdje kruha tražiti.

Ostao je biljeg u kamenu...

A, kasnije su, ni na sahat hodom odavde - nije konjem nego samim insanskim korakom - odabrali sebi zijamet. Ili baš ta ili neka od slijedećih generacija gurdićkih ratnika opredijelila se da se ovdje skrasi.

Odabir im bio potvrđen. S obavezivanjem da će se odavle na askerluk dizati dok je i njih i ove Carevine.

I jesu. Dizali su se. I o tome se pronosile priče. O njihovome gazijstvu.

Osim što nije jasno kako su se ponijeli pod Ahmet-pašom Kukavicom, kad se, može biti, još nisu bili dovoljno pobošnjačili, pa su, može biti, za carsku računicu digli ruke na narod u koji su se i sami, neminovno, utapali.

A možda i nije bilo tako.

Možda su već dovoljno bili Bošnjaci, pa su, kad već i sami nisu bili među predvodnicima pobune, odbili okrenuti se protiv Bošnjaka.

Ali, ni neutralni nisu mogli biti. Ako su i bili, onda su u tome grdno zgriješili. Najsmrtnija je varka pomisliti da u bunama i ratovima može biti neutralnih.

Kako god da je bilo, moralo je biti da su ili Carevina Gurdićima ili Gurdići Carevini na jedvite jade progledali kroz prste u ime ranijih međusobnih zasluga.

Pisnu iz svehlih staračkih pluća. Zaciktaše žene. Podvrisnu nejako muškinje. I to se glasanje stade nadjačavati s pucnjavom koja doprije s Vratolomca.

Idu!

Puške su sasule gromko.

Moralo je značiti da ih ide dosta.

Dobra većina je preživjela.

Početni ushit čekalaca bi prepokriven skramom zebnja. Njihovim licima pređe sjena slutnje. Damarima im zastruja strijepnja.

Više nije bilo kao sinoć. Kao do jutros. Kao jutros. Kao do maločas. Kao dok je osjećana samo radost iščekivanja.

Čekanje samo što nije dovršeno. Svakoga trena javit će se pjesmom. Zapjevat će odanle odkle će biti sigurni da će ih se čuti.

Po pjesmi će svaka žena razabrati je li se njezin muž vratio. Gurdićke nevjeste stekle takvu sposobnost. Svaka raspozna svojega. Ma koliko višeglasje bilo ujednačeno.

Ne prođe ni sahat od pucnjave, začu se. Pjevaju.

Jednoj po jednoj Gurdića snahi - koliko god se upinjale da se prikriju pred ostalima - iz prsa se otimao uzdah olakšanja. Padao im teret sa srca kako je koja prepoznavala glas svojega pjevača.

Većina ih se više nije ni bavila razaznavanjem pjevača od pjesme. Niti su opterećivale srce spoznajom da muževi ne pjevaju veselo, nego da dopire teška, otvrdla, u krkljanju krvi i hropcu ogrezla pjesma. Samo su osjećale da im je odlahnulo kako je koja, sasvim pouzdano, uznavala da se otela zlehudosti hudovištva. Drukčije izraženo radovanje bilo bi zlurado spram jetrva koje su još bile na neizvjesnim mukama.

Sedam žena jednako je bilo usplahireno. Toliko ih je i dalje naprezalo uši.

Ništa.

Ni opet.

Nijedna od njih u pjesmi nije raspoznavala glas svojega muža.

Dok, i zavlada muk.

Pjevači se spustili prema potoku i pjesma im se izgubila.

Samo je još malićuk popričekati, pa će se razgovijetno ukazati uz kosinu pred samim kućama.

I, evo ih. Izniknuše ispod kose.

Sinu lice i sedme od skahrenih nevjesta!

Tenzilu Gurdić, ženu Hazimovu, obli rumen. Ugledala i ona kućnog domaćina! Pa se baci pred njegovoga konja i stade ljubiti muževe čizme u uzengijama.

- Što mi i ti ne zapjeva?! Što! Što? Što! - jecala je tiho, sretna i presretna.

Konjanik je šutio. Nijem. Mrk. Skamenjen.

Napokon prozbori:

- Zar ne vidiš?! Zar ovakav?!

- Da si ti meni zapjevao, pa makar! Da se zna da si se ti meni živ vratio... - jecala je, jednako sretna.

- Eto šta nam učiniše... Za šestericu nas umanjiše... A i mene, sedmoga, moglo bi se pridodati našim rahmetlijama... Zar ne vidiš... - prostenja, više i ne pitajući, kao da se pravda, Hazim Gurdić.

Nevjesta jednako ljubila muža, sad u čizme, sad u skute. Obraza mu se, odozdo, ni propeta na prstima, nikako nije mogla dotaći.

- Samo neka si se ti meni živ kući vratio, srećo moja!

Utom se, s ezan-taša ispred džamije, javi mujezin ikindijskim pozivom na namaz. Nato četverica najprobranijih među konjanicima hitro sjahaše i stupiše pred Hazima. Jedan je pridržavao konjanika u sedlu, drugi je držao konja za ular, a dvojica driješila uvezane i utegnute konopce koji su Hazima zatezali i činili ga - iako bez obiju ruku do ramena - uravnoteženim u sedlu.

- One vaške Omericine, šta nam počiniše... - ponavljao je gazija svojoj hanumi.

PETAK JE NAJLJEPŠI DAN U KOME SUNCE SVANE

PUTOVANJE U BOSNU

Jedan odavle, jedan među mnogima iz Bosne, ode u Anadoliju. Ovaj je bio među onima koji su se otputili ne bi li, uz pomoć najviših alima, veću svjetlost dosegnuli u poznavanju značenja Kur'ana Časnog.
Namjerio se u Konyu.
Ime mu je bilo Begtaš.

Prolazilo vrijeme. Godine se nizale. S njime bivali učitelji vjere zadovoljni. I sve zadovoljniji. Pa mu produžavali boravak. Ne bi li što dalje dosegao u spoznaji Istine.
Ali i Begtaš, zato što je bio kakav je bio, naumio po svome. Zameračio kući. Nikako mu sa sna ne odlazi. Sanja polja, livade, izvore, potoke, šumice i šume. Sanja ljepote dženetske. Bosanske. I ne bi, neuzubillah, ustajao ni na rani sabah da ga u uživanju ne prekine ćosav i krezav starčić koji mu se kesla i nešto ga, kao, začikava, govori mu nešta nerazbirljivo o džamiji po imenu Bektašija i zaziva ga zmijarom. Nakaza nekakva, da te Dragi Bog sačuva i sakloni, kakav je... Tako i ustane. I tada razabere da je samo sanjao. Pa dugo, dugo, klanjajući i sabahski namaz, misli o ljepoti sna.
Kući!
Ići!
Tamo!
U Bosnu!
Džabe ti sve ako se izvan Bosne!
Bi da ode odakle je i došao.
U Bosni će i to što je dotad stigao naučiti od muderrisa sijedih brada valjati u podučavanju tamošnjeg ummeta Muhammedova, salallahu alejhi ve sellem. Njegovi vrsnici, koji su u Konyu pristigli s njime, vratili su se s muhurom na šehadetnami. Vraćali su se i oni mlađi. I oni dobro mlađi odlazili su nazad. Ili su se, s idžazetnamom, razilazili po ostalim krajevima Osmanske imperije.
Begtašu je postalo jasno da su njega profesori odabrali. I da ga pripremaju na svoje mjesto. Da će, kad dođe reda, smrću nekoga između njih ili kad se ocijeni da mu je vakat i bez ičijega preseljenja na Ahiret, i sam postati muderris u Konyi.
Stupanj spoznaje Begtaševih profesora, koji su ga već uzimali kao sebi ravna, omogućivao im je da razumiju mladićevu čežnju. I svi oni su, izuzimajući šejha, jer je jedino on poticao iz Konye, iz daleka pristigli na ovo sveučilište. I svakome se, na različite načine i u nejednakosti osjećanja, na mislima javljao rodni kraj. Kao zov. Tih. I strastan. Vatan im je dolazio na san kakav se - pred spavanje - ne može obuzdati ni klanjanjem jacije. A niti se zadnji jacijski namaz i klanja da bi se zaprječavalo snove koji ne pobuđuju ružno osjećanje. Lijepo je sanjati lijepo. Samo iskreni vjernici sanjaju...
Konijski alimi, ovoga Bošnjaka smatrajući sebi ravnim u znanju i važnim za znanost Konye, ali i ćuteći da ne treba stišavati njegov trepet za dalekim rodnim krajem, odluče načiniti korak prema njemu. Da mu prekinu mučenje kušnjom. Za razgovor u četiri oka

odabrali su Abdulaziza Hasaniju. Najstariji je. I jedini iz mladićeve domovine. Inače bi, po osnovnim pravilima odnosa u sličnim prilikama, takav razgovor trebao voditi sam šejh visokih škola u Konyi.
- Begtaš-efendijo, da preskočimo duge uvode s lijepim riječima, a sve bi pristajale uz tvoju učevnost. Namah ću ti reći da smo mi, koliko smo god mogli, uznastojali da postaneš jedan od nas i da svjetlost vjere širiš među takvima koji nama - kao što si i ti nekad, a i većina nas kao što je - dolaze radi naukovanja. Smatramo te sebi ravnim...
- Poštovani brate, Abdulaziz-efendijo, mislim da me nećeš pogrešno razumjeti, i da i ne pomišljaš da je riječ o mojoj nestrpnosti, ali - kad mogu podići idžazetnamu?
- Baš je riječ o strpljenju. Allah, dželle šanuhu, uči nas da uvijek jedni drugima preporučujemo strpljenje. Ono je neophodno i u tvome primjeru...
Časnome starcu, koliko se god Begtaš zaogrtao mirom, nije promicalo mladićevo vrhpoljenje. Na njega je bio i pripravljen. Zato je i upriličen razgovor.
- Begtaš-efendijo, ipak nije trebalo izostaviti dugi uvod u ovome razgovoru s tobom. Iako odavno nisi dječačić, ipak si daleko od godina koje nose zahvaćenost panikom da ćeš izvan Bosne dopasti starosti. Hoćeš nazad dok si još u snazi. Strahuješ da ti, poslije, razum ne pretegne nad srcem. I, iako se bojiš ostati još i jedan jedini dan, trebao bi ostati još najmanje jednu godinu. To ti govorim potpuno pomiren sa saznanjem da si odlučio otići. I mi ti u tome nećemo praviti smetnju. Samo zahtijevamo da ostaneš i još jednu godinu dana...
- Razumijem... - pokušava se Begtaš ubaciti u razgovor, ali se starac ne da:
- Samo se pokoravaš, a ne razumiješ. Svjestan si da naš zahtjev nije u skladu s tvojim znanjem. To je tačno. Istina je i da niko od nas ne može spriječiti tvoju nakanu da se vratiš u Bosnu. Tamo da prenosiš svoj neosporivi ilum. Odobrit ću ti i to da si tamo potrebniji nego ovdje. Možda bi i svaki alim iz Konye bio potrebniji u Bosni... - kaza, i Abdulazizu Hasaniji duša zatreperi uzdisajem.
Mlađi Bošnjak se htjede okoristiti sugovornikovom slabošću i ubaciti u razgovor. U tome starac osjeti prisutnost pobune. Zato se zaleti s riječima, i ne hajući više za neophodnim daškom zraka:
- Ostavimo nelagodnost koja te obuzima time što ja, kao najstariji muderris, ustrajavam da ostaneš još godinu dana. I da bi mi se, zato, morao pokoriti. Tvoje ime na našem, na bosanskom jeziku može značiti *parnjak*, *vršnjak*, *onaj koji je ravan u nečemu*. Naprimjer, svojim profesorima u časnosti znanja... Jeste, moj Begtaše, dični adaše hadži Bektaša Velija, osnivača i šejha - uz blagoslov samoga sultana Orhana - derviškoga reda bektašija, koji je preselio na Ahiret 738. hidžretske godine, 1337. godine poslije Isa-pejgambera, čiji sljedbenici i danas-danile imaju tekiju u samome centru Sarajeva. I u Travniku...
Pa stari Bošnjak pozastade, shvaćajući da se mlađi primirio. Ali mu i ne prepusti da se opet uzjoguni:
- Dobro, dobro. Kao dobar govornik, osjećaš raspored pletenja, zaplitanja i otplitanja riječi. Mislio sam da smo ovome razgovoru pristupili bez namjere da nas opterećuje suvišak riječi. Ali si me prinudio da se vratim uvođenju u razgovor umjesto da hitro dođemo do zaključka. Ako ti je tako moglo izgledati, nisam te htio ni pohvaliti u pripremljenom uvodu. Niti sam imao namjeru pokuditi te spominjanjem tvoje sklonosti prema bektašijama. Samo da znaš da ja i to znam o tebi. I za tu pobunu koja tinja u tebi i žarko te mami Bosni. Ali hoću da ti reknem, iako će ti se učiniti u suprotnosti sa dosad rečenim, da bih se ja bolje snašao u Bosni. Jest, bolje od tebe!
- Ali, uvaženi Abdulaziz-Hasanijo...

- Zato! Zato što Allah, dželle šanuhu, poziva na sabur. Zato što si sa spoznajom znanja otišao predaleko da bi bio u stanju dosegnuto prenijeti u narodu a da time i ti budeš zadovoljan.
- Ali, uvaženi...
- Ali, kad me ne prestaješ vući za jezik, reći ću ti: Marifetluk! To tebi treba! Toga nejmaš! Nedostajat će ti. Ovdje ti ne treba. Na sveučilištu je sve u poznavanju znanosti. Ali se s narodom nećeš moći snaći. Nikako se nećeš moći snaći u narodu.
- To je ružna riječ! - usplahiri se mlađi Bošnjak.
- Dobra. Ružna i dobra. Ne ljutim se na ovu tvoju brzopletost. Cijenim je. Taj tvoj nemir. Valjat će ti. Ni bez nemira ne bi imao šta tražiti u Bosni. Niti obavljati posao za koji si se iškolovao. Jest, posao. Tamo te ispoljavanje ovdje naučenoga čeka kao posao. A svaki posao, osim znanja, traži i umijeće. Pogotovo poslovi s ljudima. S ljudima treba umjeti.
- Ali, iskazao si ružnu i grubu riječ. Marifetluk?
- Riječ je riječ. Riječi ne treba brkati s osobnim predrasudama o njihovome značenju. Evo...
I starac se raspriča o djevojci Habibi. Upamtio je u najranijoj svojoj mladosti. Nadaleko se o njoj pričalo kao o ljepotici. Bila je i dobra roda. Otimalo se koja će je kuća zaprositi sebi za snahu. Ali se njoj, uzoholjeloj odličnom ljepotom, omače nešto u mozgu. Smaknula s pameti. I, koliko su se god njezini upirali da je vode hećimima ili dervišima koji znaju liječiti od uroka i napastvovanja džina, odbijala je. Pokušavali su je privoljeti da je makar odvedu sihirbazima. Ona je odbijala i odbila. Kao da je iznenadni biljeg sudbine odabrala kao rješenje s kojim će proživjeti svoje na Dunjaluku.
- Raspitivao sam se, s vremena na vrijeme, o njoj. Luda je i sada, starica. Ali, niko više u mome rodnom kraju nije dao ženskome evladu lijepo ime Habiba. Iako je samo ime, kažem, lijepo.
- Ali, marifetluk!
- Ali ću ti reći podsjećajući te na ono što i sam znaš... - i Abdulaziz Hasanija progovori hitro za svoje godine i svoj način govorenja:
- Mariftluk je turska riječ nastala od arapske riječi *marifa*. Označava spoznaju, znanje, sposobnost, umijeće, vještinu. Sve što ti već imaš. Označava i domišljatost, dovitljivost, smišjenost, smiljenost i sve ostalo što je neophodno da bi se snašlo pri smicalicama, ujdurmama i izmotavanjima. A ti od toga nejmaš ništa. Bez toga ne može pametni među onima koji znaju pametovati. Nejmaš, bez toga, šta tražiti u narodu. Zato, ostani još jednu godinu. Poslije, idi. Budi muderris, imam, hatib. Budi muallim. Budi, kako mi Bošnjaci najradije imenujemo, hodža. A ni Bosnu nam ne vrijeđam. Gdje god da bi odabrao poći, isto ti treba. Marifetluk!

Karavan se kretao kao da sav put mora prevaliti u jednom jedinom danu. Kao da i sutra nije dan. I kao da se neće dana i dana potrošiti dok se stigne do nakraj puta. Kao što ih se, dana, nanizalo iha-haj dok je karavan stigao dovle dokle je. A nadomak je Bosne.
I odabrao je karavan koji će brzo stići.
Da je ikakav haber-sahibija tih dana samcijat kretao iz Stambola, uredio bi, vezama ili parama, da se uz njega zaputi. S njime bi vrijeme do Bosne učinio još kraćim.
Nisu se zaustavljali po usputnim selima i gradovima da bi se sklanjali vakat-namazi. Nije se ni preskakalo namaske dužnosti. Samo bi se, radije, razrahatili na meraji. I ljepše

im je bilo na travnatoj sedždi. I nisu dangubili iščekujući pred džamijama kad će koji vakat. A uza se imali i imama koji je bio učevniji od svih pokraj čijih su džamija promicali.
Ali se baš imamu prohtjede da klanja u džamiji. Primicalo se podne. A mubarek je dan. Petak. Džuma-namaz je.
Smrknuti predvodnik karavana imao je po Bosni svesti poslove radi kojih mu se previše žurilo. I preskočio bi pokoji namaz da s njima nije bilo toga hodže. Ali i pristade. I što mu se hodža bio omilio. I što su već bili zašli u Bosnu. I prvo selo će im se ubrzo naći na putu. Podudaralo se i da će stići pred samo podne. Sve u svemu, neće ni izdangubiti.
Džamija se ukaza kao džamijica. S drvenim i još i naherenim minaretom. Tek kad su pristigli, razazna se da se mujezin ne čuje odozgo, nego da ezani ispet na zelenom kamenu ispred džamije.
To hodžu bocnu u srce.
Zar mu se mrsko bilo ispeti uz munaru?, pomisli ljutito, ali se uzdrža od gnjeva:
Bosna je ovo, pomisli pomirljivije.
Nije ovo sjaj Konye ili sam Stambol. Ovo je Bosna u koju sam naumio. Ama se moglo na kapiji Bosne uzdurisati kamenu munaru. I da se odozgo, sa nje, ima pozivati na namaz. Petkom, neizostavno... Ali, Bosna je ovo. Ovo je moje. I njezine mahane su moje...
Morade preskočiti baru ispred same džamije. Ali se vidjelo da prethodnici nisu jednako postupali. Lokva je bila pretvorena u kaljužu.
U rafovima pred džamijskim vratima, na izuvenoj obući, osim friškoga, zateče i skorenoga blata.
Ako su hitili da ne bi okasnili pa se zaprljali, pomisli, *hajde i neka su. Ama su i od kuća krenuli s prljavom obućom. A mubarek je dan. Džuma...*
Ali i:
Možda nejmaju mogućnosti popraviti puta...
I:
Ali su bez muke mogli zatrpati lokvu ispred džamije. I naći makar malko vremena da operu obuću od davno sasušenoga blata...
I ipak:
Da se i to riješiti prije nego se pretvori u ugursuzluk. Možda je samo posrijedi njihovo sasvim nepotrebno mirenje s peksinlukom...
Ipak:
Ili je to već davno ukorijenjeni ugursuzluk, kad više ništa ne pomaže i sve vodi samo daljnjem srljanju...
I:
Polahko. Nije Kijametski dan. Strpljen-spasen.
I, u džamiji ga zapahnu težina zraka. Izmiješan je s učmahlošću neprovjetravane prostorije i zadahom oznojenih tjelesa.
Sram ih bilo. Mogu se makar petkom ponijeti kako Bog zapovijeda... Jesu se odazvali ezanu. Jesu i ostavili sve poslove. I mislim da nejma nijedan muškarac više u ovome selu nego što ih sada ima u džamiji. Ali je ovo više od peksinluka. Ugursuzluk ih okiva i uzima pod svoje...
Ali se i to da dovesti ured! I, ne treba im mnogo. Sve se s nekoliko riječi da otkloniti. Bez velikih riječi. Malim, običnim vazom. S dvije-tri kao usputne rečenice nakon džume. I već će biti bolje. Jer, ovo je dobar narod. Moglo je da sada nijednog ne bude ovdje. Mogli su nagrnuti u prvi grad. Posvršavati tamo heftične poslove i pristupiti džumi u

gradskoj džamiji. I još očekivati da im takva džuma bude bolje primljena. Ali su prisustvovanjem u svojoj džamiji učinili da i u njihovom selu petak bude poseban dan, najodabraniji i kod Allaha, dželle šanuhu, najpriznatiji.
Melekima, plemenitim pisarima, nije se trebalo pitati na džamijskim vratima radi čega ovaj ili onaj nije došao na džumu. Neće radi takvih morati upućivati dove Allahu, dželle šanuhu, da ih uputi na pravi put. Ili ih ozdravi, ako su bolesni. Ili im otkloni bijedu i nestašicu, pa da mogu mirne duše dolaziti. Svi su došli...
Ako je koji i izostao, rijedak je. Ova džamijica krcata je narodom. Mojim narodom...
Jest, ovo je to - moj narod. Bošnjaci. Drugoga naroda i nejmam. Oprosti mi, Bože, ali ja jesam musliman, jesam mumin, Muhammedova, alejhi selam, ummeta sam, ali jesam i Bošnjak. Ni Arap, ni Perzijanac, ni Turčin nisam. Samo sam Bošnjak iz Muhammedova, alejhi selam, ummeta.
Kad bih i htio biti Turčin, Perzijanac, Arap kad bih i htio biti, nisam!
Ja mogu pripadati jedino ovima čija džamija ne mora uvijek mirisati, ali je u njoj džemat iz moga naroda. I može se urediti i to s mirisima. Samo polahko! Naviknuti se na život s njima i polahko ih dovoditi na tobe.
Pa odbaci svako premišljanje i prepusti se veličini namaza u džematu. Četiri rekjata sunnetil-džemati minuše u dahu njegove čežnje za Bosnom.
Mujezin se već oglašavao drugim ezanom.
Dragi moj Allahu, Ti si Milostiv i možeš shvatiti ovo moje stanje. Uvijek sam Ti se predavao u svakoj dovi, ali mi ne zamjeri što radost ovih sedždi u ovoj džamiji uporeðujem s doživljajem Kabe, titralo mu je po mislima dok je mujezin završavao drugi poziv i imam, ispet u mimberu, zaustio hutbu.
Bilo mu je lijepo: U Bosni je!
Prelijepo: Opet u Bosni!
Od svojih u Konyi vratio se meðu svoje roðene!
Ima li išta ljepše na Dunjaluku!
Pa se, sav razgaljen, nagnijezdi. Namjesti najugodniji položaj nogu. Da se sav prepusti uživanju u hutbi.
Ali, imam odmah stade brljaviti. Ne izreče ni dvaput kelime-i šehadet. Smrsi salavat pejgamberu Muhammedu. Niti te obaveze izvrši u drugom dijelu hutbe. Drugog dijela, zapravo, i ne bi. Ni po čemu se nije dalo zaključiti da je hutbu razgodio na dva dijela.
Samu srž vaza, nakon što je istrtljao podsjećanja džematlijama kojim se danima smiju sjeći nokti i kojim danima se ne smiju prati dječije muške haljinke, ustrijemi protiv gradskog imama. Taj tamo misli da je na El-Azharu, u tom Kahiru, pokupio svu bjelosvjetsku pamet, unosi tumačenja o Ovome i o Budućem svijetu koja zbunjuju narod. Ukinuo je i dozivanje na talkin. I zahtjeva da se taj običaj dokine i po džematima u kojima se njegova riječ i ne pita.
- Da i njega guja ne ujede. Kao da mu nije u pamet došlo šta je strefilo učenjaka koji se bio uzoholio kao i on što je sada. Onoga po kome je ova džamija dobila ime. Samo što je taj meðu nas došao iz Stambola...
Glas mu je sve bučniji. Seoski imam zapada u vatru. Poseže za kur'anskim ajetima ne bi li govor opteretio neporecivim dokazima i dokusurio novotarije svršenika znamenitog kairskog sveučilišta ocjenjujući ih obijesnim prohtjevima.
Brkao je ajete i njihove prijevode. Smještao ih u sure kojima ne pripadaju, a i same nazive kur'anskih poglavlja izgovarao pogrešnim naglašavanjem. Započinjao s navoðenjem jednoga ajeta, a završavao dometanjem ulomaka iz još dva-tri ajeta koji svjedoče drukčije.

I sve tako. Njegov glas je ispuštao prijetnje i upućivao najteže prijekore džematlijama. Proklinjao one koji su izostali s džume. Ljudi se, na to, posramljeni, zgledaše između sebe, kao da očima poravnavaju safove. I ne samo da zapaziše da niko od njih ne nedostaje, nego postadoše svjesni prisustva karavandžija među njima, ali oboriše pogled pred sebe, svjesni da se imamova grdnja ne odnosi na musafire. Usredsrediše se da još pomnije slušaju kako ih se ruži. Doimali su se kao da se njihove sjedenjem sapete noge pretvaraju u zapete lukove. Samo što još nisu poskočili i dlanovima zapljeskali vaizu.
Još samo da mu zapljeskaju, pomisli povratnik u Bosnu. *Jedino to nedostaje...*
Ali, osim odobravajućega žamora, koji prostruja džamijom kad imam okonča, drukčije potvrđivanje se ne dogodi. Džematlije samo predano pristupiše farz-rekjatima. I nastaviše sun-sunetom, pa s četiri rekjata ahiriz-zuhiri i s dva rekjata sunnetil-vakti.
U Begtašu je kipjelo. Učini mu se da ga odnekud poznaje. Jest, nalikuje ružnom starčiću koji mu je prekidao lijepe snove. Samo da je još ćosav. Ružan san. Rugoba...
Gluho bilo, gluho bilo! - snebivao se, ali je ipak čekao da sve prođe. Predaju selama na lijevu stranu dočeka kao spas, a sami kraj zikr-dove kao zadnji čas koji je još mogao strpiti da iz njega ne pokulja:
- Braćo muslimani, Bošnjaci moji! - podviknu, ne dopuštajući da se džematlije dočekaju nogu i zgare napolje.
- Braćo moja! Muhammedov, salallahu alejhi ve sellem, ummete! Vaš hodža je...
I - prepusti se stihiji riječi koje su mu tekle iz usta.
Ne odabra prethodnikovu žestinu s mimbera kao način koji prihvaćaju njegove džematlije, što se pri hutbi pokazalo tačnim, nego se prihvati žestokih riječi kao jedinoga načina ispoljavanja stanja u koje ga je doveo hatib zavodeći klanjače. I on zapade u vatru.
Poče se prepadati vlastitih riječi dok su se one, u potpunoj tišini, od duvareva odbijale do njegovih ušiju. Njihov zvuk mu je odzvanjao utrobom.
Imao je dojam da je potpuno zaokupio pažnju džematlija dok ih je upozoravao na grube pogreške njihovoga hatiba i razlagao stvarne islamske stavove. Do te mjere mu se činilo da vlada situacijom da ga snađe strah da se ne dogodi i ono što jedino nije uspjelo njegovom protivniku - da se tajac među slušačima ne razlomi pljeskanjem njihovih šaka.
Zar još i to da doživi na Ovome svijetu? I baš u ovome danu?
I sam se iznenadi kad u tišini saslušа završne svoje riječi:
- ...Tako vam je, braćo moja! Muhammed, salallahu alejhi ve sellem, podučava: Petak je najodabraniji dan u hefti, dan koji najviše cijeni Uzvišeni Allah. Petak je Uzvišenom Allahu odabraniji i od Kurbanskog i Ramazanskog bajrama. Allah, dželle šanuhu, u petak je stvorio Adema, alejhi selam. U petak ga je izveo iz Dženneta i uputio na Zemlju kao namjesnika. U petak ga je preselio na Ahiret... U petku je sadržano vrijeme u kome Allah, dželle šanuhu, neće odbiti dove svoga roba ako ga se nešto zamoli, osim ako je to zabranjeno. To nama kazuje Muhammed, salallahu alejhi ve sellem. Naš Pejgamber, lijepo, da ljepše ne može biti na Ovome svijetu, veli: Petak je najbolji dan u kome zasja Sunce! Naš Poslanik nam je ostavio da znamo: Meleki svakoga petka borave na vratima džamija, drže kitabe i u njih upisuju one koji ulaze u džamiju sve dotle dok imam ne iziđe na mimber. Tada zatvore kitabe i jedan drugoga pitaju zašto neko nije stigao na džumu namaz, pa se obraćaju Uzvišenome Allahu moleći za odsutnoga: Bože, ako je u bijedi i nestašici, otkloni mu bijedu i pomozi mu!... Na to nas, braćo moja, poziva Muhammed, salallahu alejhi ve sellem. A vi ste, i ovim svojim prisustvom, shvatili važnost vašega dolaska u džamiju ovim danom. Ali, vaš imam, kad se on popne na

mimber - on vas odatle navodi u Džehennem. Vaš imam vas trpa u Džhennem zato što ga slušate ne opirući mu se!
- Vaš imam...
- Kad se on popne...
- Navodi u Džehennem...
- Vaš imam vas...
- Trpa u Džehennem...
- U Džehennem...
- Džehennem...
- Hennem...
- Ennem...
- Em!
Ali, osim jeke, ništa ne bi.
Samo tajac. Potpuna tišina. Zlokobno pusta. Stanje koje ne sluti dobrom.
Begtašu bi žao seoskog hodžice.
Što mi je ovo trebalo?! Sad će ga njegovi raščejrečiti!
Ali i pomisli da spram takvih ne treba imati sažaljenja.
I zaslužio je da mu njegove džematlije budu suđaje. I Trebaju mu dohakati!
U takvom razmišjanju, tumarajući kao kroz turoban san, pođe iz džamije. Ljudi u safovima klatili su se na zadnjicama ostavljajući mu prolaz i ostajući jednako sjedjeći na svojim mjestima.
Hoće da se riješe nas musafira. Mi da iziđemo, pa će se nasamo s njime obračunati.
I opet zažali nad koleginim kismetom, ali se i odlučno prisage - da uzme cipele sa soldrme.
Ne bi ih gdje ih je ostavio.
Takav, polusaget, Begtaš preko oka primijeti jednu svoju cipelu kako se obrušava po njemu.
Stigao je, u nečijoj ruci, raspoznati i drugu svoju cipelu.
Dalje nije vidio ništa osim pokaldrmljenoga džamijskg trijema. Osjećao je da se po njemu gazi i udara. I razaznavao glasove kao da dopiru iz daljine:
- Seronja usrani!
- Pametnjaković!
- Blentovina!
Batine su se zaustavljale na njemu i praćene su riječima koje se na njeg odnose... Ali i to prestade. I udaranje. I upućivanje žestokih riječi. Valjda su se nadovoljili tučnjave. Ili više nije ni osjećao da ga i dalje biju. Samo je razabirao da govore. I da su sasvim konkretizirali obraćanje njemu:
- Sve i da jest kako ti govoriš, ti ćeš biti i proći. Otići ćeš svojim putem i poslom. A mi da ostanemo bez hodže!
- Akmačina!
- Ako si šta i imao, trebao si njemu u četiri oka. A ne da ga obaraš pred svima nama. On da zna da i mi znamo da on ne zna!
- Srami se!
- Blentovino!
Uz riječi, i ruke su opet počele padati po njemu... Utom razabra i avaz vođe karavana iz Stambola: uvjerava ih da je bilo dosta i da mu suputnika makar ostave u životu...
Potom ču hodžicu kako ga on spasava svojim jednako čudnim riječima:
- Zmijar. On je! Pustite ga. Vi ne prepoznajete da je to imenjak naše džamije Bektašije...

Sve uminu. I jedino je još osjećao da mu se mrak razilazi i da sjajti sunce.
Petak!
Najbolji dan u kome zasja Sunce je petak.

PUTOVANJE U BOSNU, OPET

Karavan se pomicao presporo. Izgledalo je da njegovim putnicima nije nikakve hiće. Niti i pomišljaju koliko je još druma pred njima. Mic po mic. Dva puta u jednom danu razapinju se šatori. Poslije akšama. I pred podne. Tiho je i nakon podne-namaza pa se na miru može odspavati do ikindije.
Hasan-paša Tiro namjerio u Bosnu. Hoće odljetovati na svome čardaku. I sve mu potamam.
Prvi put je da mu se ne hiti. Zato se razrahatio. Rahat od svega. Od ratovanja. Od dugogodišnjeg branjenja u opkoljenoj Kanjiži. I od obaveza na Diwanu. Od dječije prepirke. I čaršijske galame. I od harema. Umirovljen svih obaveza i prepušten smiraju.
I samo putovanje učiniti takvim da je bez imalo srkleta!
Da je Begtaš birao karavan koji neće ići brzo, ne bi bolji odabrao. Ni njemu nije bila hića. Iako još predaleko od Hasan-pašinih godina i iako je u njemu sve kipilo od volje, osjećao je da je njegova duša dostignula mirnoću kakvu je sebi zadao paša Tiro.
Nisu se, mimo razapinjanja čadora, ustavljali samo po usputnim selima. Svraćali su i u gradove odmaknute od puta. Koliko da bi se sjahalo s deva i protegnule noge po čaršiji. I da bi se, kad god se ukaže prilika, kao ljudi kojima to dolikuje, klanjalo po džamijama. Kad im se može, što bi se svaki namaz obavljao po proplancima pokraj puta ili sjedećke na devama u hodu. A ni paši nije bilo mrsko kad čuje kako se ljudi iščuđavaju devama. I oko njega kad prostruji žamor ushićenosti pošto se u narodu raščuje da je među njima čuveni gazija Tiro.
Begtaševa pribranost omilila je i samome paši Tiri. Bi mu drago kad mu se njegov usputni imam obrati sa zamolbom da se putovanje malićuk ubrza. Ne bi li se, kad se već blizu, do u petak ujutro stupilo u ejalet Bosnu. Ako li se samo malko pohiti, moći će tamo, u prvoj džamiji koja će im se naći na putu, otklanjati džumu namaz. A što ne bi ako već mogu.
- E, i jest, vallahi! Tako je. Da nismo džabe Bošnjaci! - kaza paša.
Oni koji su trebali čuti, čuše pašino odobravanje. Poznavali su dobro i drum. I znali koliko je potrebno ubrzati. Samo im je trebalo prestići pratnju s opremom i opskrbom. I njih ostaviti da budu na začelju. Neka idu kako idu. Polahko. Tako će pokretniji dio karavana, oslobođen usporavanja u pročelju, ubrzati sam od sebe. I bez ikakva srkleta na vrijeme stići do odredišta.
Ali, nakon što su već bili zašli u Bosnu, paša samo što ne zažali što je povladio muderrisu. Džamija u kojoj im je klanjati džumu ukaza mu se kao džamijica. S naherenom munarom. I još je počela propadati kroz opranđalu šindru na krovu. Ali i ne otrpi kad još začu mujezina kako ezani odozdo. S ezan-taša:
- Boje se ispeti mujezina na minaret. Da ne propadne u džamiju. Umjesto da se boje Boga i poprave minaret. Lakše im je ispeti mujezina na kamen, nego upristojiti minaret, da bi se uz njeg makar na petak moglo ispeti. Ama, mogli su na kapiji Bosne uzdurisati kamenu munaru. Kad musafir naiđe, da imadne šta i čuti i vidjeti!
- Presvijetli pašo, i ti bi im mogao pomoći! Nikad nije viška haira! - zaskoči Begtaš.

- Vidi ti hodže! A insan bi rekao da usta imaš, jezika nejmaš. Insan bi rekao da kruha ne znaš jesti, osim što znaš u Kitabu.
- Ti, kamenu munaru, a ja ću im - hodžu!
- Hodžu? Šta ćeš im ti učiniti?
- Uzdurisati hodžu! Dovesti im čestita imama...
- A zašto?
- Zato što uz lijepu džamiju ide i valjan hodža. A koji je hodža pustio da ova džamija bude kakva je sada...
- E, dobra ti je i ta! Vidi ti muftije! - pa bi ponovio svoje o ustima, jeziku, kruhu i Kitabu, da mu se Begtaš opet ne podvuče:
- Presvijetli pašo, ti ne opovrgnu da valja moja riječ o novoj munari... - pa, ne sačekavši potvrde, jer bi možda moglo biti i opovrgnuto, pohiti s riječima: - A moje obećanje... Ono... Ako nije i teže nego tebi ispuniti svoju obavezu. Nije ni lahko narodu namiriti se na hodžu.
- Da ti ne kuješ zavjeru? Možda nisi samo novi muftija u Zvorniku, nego i pobunjenik iz vlastitog interesa? Da ti nisi navalio na ovo selo zato što si odavle? Ili si naumio nekoga po svome ćeifu ovdje namjestiti? - bečio se Hasan-paša Tiro.
- Bože me sakloni i sačuvaj. Odavle sam koliko i ti. Toliko sam koliko smo obojica Bošnjaci! - uzvrati Begtaš. - Samo kažem da nije ni lahko naći hodžu, a da i džemat s njim i on s džematom bude zadovoljan. A da ni vjera ne gubi...
Utom je i posljednji mještanin zamakao kroz džamijska vrata.
I musafiri iz Stambola pohitiše. Koji s raspremanjem, koji odmah s abdestenjem, kako se ne bi zakasnilo i na farz-rekjate.
U džamiji ih zapahnu učmahlost zraka dozasićenog znojem. Imam se već uspinjao na mimber. Govorio je šta kojim danom treba i ne treba raditi:
- Ne prati veša petkom. Ni subotom ujutro. Ako se mora, bolje je petkom za dana, ali poslije džume. Drukčije, sva prolivena zapoganjena voda slijeva se mrtvima u oči...
Begtaš preko oka zagleda kako se paša Tiro vrhpolji. Pa sebi u bradu gunđa. Pa bi se i pridigao. Bi i ustao da iziđe. Ali Begtaš svojim koljenom dobro pričepi njegovo. Paša, i da je pokušao ustati, ne bi mogao ni mrdnuti. Tek kad, na svome koljenu, osjeti da se pašino mišičje opustilo, Begtaš mu i kretnjom ruke pokaza da ohane. Pa, kad isponova zaključi da se paša pribrao, usudi se okrenuti prema njemu. S nekoliko blagih treptaja osvjedoči mu pokornost. Da paša znadne da on svoje postupke prema njemu lišava naredbodavnosti. Paša to i shvati tako. Njegovim licem razli se spokoj.
A hatib je svoje vezao:
- Ženskinje utornikom ne smije prati kose radi beriketa muških glava u kući. Ne valja se tim danom ni češljati. Ne rekne se džaba žensku za utornik: Ne idi šumom jer ti se kose mogu zakačiti za trn i spasti koja dlaka, a njih se Iblisove sluge dočepaju i eto u kući belaja...
Opet je Begtašu valjalo primirivati pašu...
A kad se hutba završi, Begtaš preglasno izreče nijet da pristaje za imamom. Čulo ga je pola džamije i okrenulo se prema njemu. I dobro ga odmjerilo. Zato, uočen, čim se završi klanjanje džume i bi obavljen zikr, Begtaš poskoči s mjesta:
- Ja sam učen čovjek. Okončao sam najviše islamske znanosti. Ali, kao što je vaš hodža, ja nisam čuo takvoga znanja. To ni najstariji muderris u Konyi, rahmetli Abdulaziz Hasanija, nije umio izgovoriti. Ni presvijetli šejhul-islama u Stambolu! Zato mi dozvolite da iz brade vašega alima iščupam samo jednu dlaku. On je evlija! Jednu jedinu dlačicu!

Ne čekajući odobrenje, Begtaš skoči pred imama. Hodžica je, onakav kakav jest, žmirkao. Nije se snebivao. Izgledalo mu je da se nimalo ne čudi čudu koje ga je snašlo. Kao da se u svemu sasvim snalazio. Samo prosikta Bektašu u lice. Polahko. Samo da ga on može čuti:
- Zmijar!
Ali se Begtaš, pošto mu je starac još više nalikovao na nakazu koja mu je rušila lijepe snove o Bosni, obruši na njeg:
- I još jednu! Za mojeg velikog prijatelja i vašeg uvaženog musafira Hasan-pašu... Jest, jest, s vama je ovu džumu klanjao i najčuveniji živi gazija Carevine, Allah ga uzvisio i na Budućem svijetu kao što je i na Ovome! - i pokaza prema paši.
Džematlije se tek zabezeknuše. Taj kome neobični Bošnjak prinosi drugu dlaku iz hodžine brade bio je glavom - i bradom - čuveni Hasan-paša Tiro. Falinke nije moglo biti. Ako većina njih nije mogla zaslužiti čast i priliku da ga osobno vidi, svako u Carevini dobro zna kako izgleda čuveni paša Tiro. Pogotovo Bošnjaci ne mogu pogriješiti u njegovom prepoznavanju.
Jest Hasan-paša Tiro!
Ali, narod kao narod. Umjesto da se iskaže radost susreta i priklone se pašinim skutima ljubeći gaziju u ruku, sručiše se džematlije po svetom čovjeku u mihrabu. Preče im bilo da ne ostanu bez hodžine dlake koju je i veliki paša prihvatio kao posebno znamenje. Svaki je grabio hodžicu. Vukao ga. Trgao... Počupaše mu i dlake s glave. I obrve. Samo što ga i na komade ne rastrgnuše. Kao da su gladni kurjaci.
Starčić se nije branio. Tijelo mu se treslo, ali mu je pogled bio ukočen. Raskolačenim očima buljio je u Begtaša i ponavljao:
- Zmijar, on! Guja šarka! Imenjak naše džamije! - pa se nastavljao tresti kao prut židovac, ali se nije moglo razabrati je li mu to pridošlo od podsmijeha ili iz velikog jada. Ko zna bi li kukavac hodža i preživio, da se neko ne proviknu:
- Ostadosmo bez hodže!
Gomila se razmače užasnuta prizorom: u mihrabu je ležao njihov hodžica očerupan kao ciganska kokoš.
- Ćosav nam hodža!
- Nije nama. Sebi je!
- Ne treba nam ćosav hodža!
- Gdje još na svijetu ima ćosav hodža!?
- Ima naš!
- Što bi bio i naš!?
- Što će nam?! I nije valjao!
- I nije!
- Tako je!!!
Umiješa se i Begtaš:
- Hodža i ne mora imati brade...
Narod ga prekide:
- Šta ti imaš pametovati!
- Zašuti!
- Nijedne!
I bi se i na Begtaša naklatili da ih ne nadjača škripav glas:
- Ostavite muftiju na miru!

Ošinute čudnim govorom, džematlije se dozvaše. Postade im jasno da im se obratio musafir važnoga lica i gizdavog odijela. Najveći živi gazija Carevine. Sam Hasan-paša Tiro. To saznanje ih posrami.
- Pustite muftiju da rekne svoje! - dopotvrdi paša.
Osokoljen, Begtaš i ne sačeka da ga se još jednom ponudi:
- Ovaj presvijetli efendija, čija je slava i do vas morala doprijeti, neka Allah, dželle šanuhu, na oba svijeta uzvisi Hasan-pašu Tiru, on vam je posvjedočio ko sam ja. Iz Stambola nosim ukaz o postavljenju za muftiju u Zvorniku... - pa, odmjerivši je li pridobio skup, nastavi: - Ali ću vam reći da se nipošto neću miješati u vašu odluku da ne držite ćosavog imama. Nije vam pod moranje. Ali, i sunnet vam nalaže, pod uvjetom da možete naći drugog imama, onoga koji zna dobro svoj posao i ima bradu. Moja ovlašćenja, a pogotovo što vam ovo izgovaram pred dičnim jamcem i odličnikom Carstva Hasan-pašom Tirom, neka ga Uzvišeni Allah primakne Sebi najbližoj dženetskoj bašči, jamstvo su da ću vam pomoći da se zaista namirite na novoga hodžu.
Nije više osjećao čak ni to govori li i dalje. Ili ga je već snašlo ono što nikoga nije u džamiji? Niti bi valjalo da se baš njemu dogodi. Jer, u džamiji se hvali i slavi samo Allaha, Gospodara svjetova! Ali se bojao da mu džematlije ne odobre i pljeskanjem. Pogotovo kad je shvatio da ga narod nosi na rukama i da su ga spustili tek kad su ga posadili uvrh sofre, do Hasan-paše Tire, namještenoga u pročelju.
Bio je pripremljen alidžunski teferič. I njihovi dobri domaćini zaustavili su ih na derneku.
Gledao je po tim licima. S njih je pospadala mrklina i oblijevala ih mehkoća bošnjačke topline i prostodušnosti. Onaj njegov dio Ummeta!
Bilo je lijepo. Sijalo je sunce. Vjetrić je pirkao.
Petak je najljepši dan u kome Sunce zasja!, sjeti se hadisa i podiže ruke da prouči fatihu Abdulazizu Hasaniji, rahmetullahu alejhi ve sellem.
Dobri starac Hasanija. Dugo ga je odgovarao od nagloga povratka u Bosnu. Uporno mu preporučivao da mu je nužno doučiti se onome što ga čeka s narodom.
Marifetluk! To da mu nedostaje. I da mu je u tome neophodna godina doškolovavanja...
Poslušao ga je i vratio se u Konyu tek nakon što je - ima tome tačno godina dana - stigao do Bosnu. I u ovom istom selu, gdje je sada počasni musafir na derneku, dobio degenek. Ima tome, nekako, baš godina dana.
- El-Fatiha! - ote se naglas Begtašu i, mimo običaja, valjda da istakne važnost trenutka, podiže se na noge s rukama pridignutim na dovu. Sve ruke se podigoše sa sofre.
Begtaš primijeti da svi sjedeći uče fatihu. Tako i treba. Ni Muhammed, alejhi selam, nije dopuštao da se pred njim ustaje na noge.
Ali, zašto je on sada ustao? Nije se, zar, dotle uznio da ovim stajanjem pridaje važnost sebi, da ga svi mogu vidjeti?! Uzoholio se, što bi, lani, rekao sada već bivši imam ove džamije... Bivši imam... ove džamije... koja se po nekom Begtašu... nekome alimu iz Stambola... naziva Bektašijom...
Bože, mili i dragi, kad je ovo bilo, kad se zbilo? Kad se šta događalo i kad se događa?
Dolje, daleko, u dnu sofre, na samom začelju kreveljio mu se isti onaj starčić koji mu je prekidao lijepe snove u Konyi. Starčić imam više nije nalikovao onome starcu iz snova. Ovakav, počupane brade, ćosav, bio je potpuno ona nakaza iz sna.
Allahu moj!
I još samo, prije nego što će se spustiti na klupu, da ne štrči među sjedećim mnoštvom, zadižući pantole kako bi mu bilo komotnije sjediti, stiže da - letimično pogledavši niza se - ugleda savijenu zmiju šarku na svome sjedištu. I ču je da siknu. Utom i osjeti da

sjede na mehko. Potom mu postade vruće. Nepodnošljivo toplo. Svega ga obli vrelina. I, samo se presamiti. Pade nauznak.
Prijeku smrt stambolskog alima zatečeni narod prihvati kako i dolikuje - kao poseban znak.
- Dóbri!!! - krikuše sofradžije.
- Dóbri!!! - popraviše se, sada kliktanjem.
Na licu mjesta, ne časeći časa, s velikim zadovoljstvom, bi odabrano da se džamija prozove Bektašijom.
Dobar razlog da se sofradžije ne odmaknu od hastala.
Afietolsun!

PAD K. UND K. MONARHIJE

Trepere. Plove. Plivaju. Lete. Ljeskaju se kao zelena jezerska voda tek taknuta lahorom u prvi akšam. K-ao kad razvigor kruni čašice trešnjina behara i prozirne latice se lelujaju zrakom kao da se njihove bestežnosti ne dotiče privlačnost zemlje.
- Allahu moj Dragi, što me stvori u onoj prokletinji Bosni? Ali, opet, Ti Si svemoćan, Ti sve možeš, a Rahman Đozo je samo nezahvalna bošnjačka marva koja se drznula da se uzjoguni, da se uzoholi i huli na zavičaj i porijeklo. Jasno mi je, da ne može biti jasnije, da Ti unizuješ i uznosiš kad hoćeš i koga hoćeš. I sa mnom Si tako, predodređujući ovome Bošnjaku da prođe što sam prošao i da Rahmana Đozu, Svojeg roba i soldata Njegovog Carskog i Kraljevskog Visočanstva Franza Josepha, u Beču podariš milostima Svojega Dženneta i na Dunjaluku!
Insan je od takve japije. Slab u srcu. Uvijek je nezadovoljan.
Gdje sam sad, a gdje sam bio?!
Hej! Kao da je između zemlje i neba!
Sad Te opet dozivam i opet sam nezadovoljan. A gdje je ovo što sam sad spram onoga kad sam Te sa rijeke Soče dozivao! To je tolika razlika i tolika udaljenost kao da je između zemlje i neba.
Oživio sam. Bio sam i mrtav. Bio sam i ni živ ni mrtav ne znajući za ovakvu ljepotu na Dunjaluku.
Ali sam bio ni živ ni mrtav, više bio mrtav nego živ, smrtno ranjen ispod Rombona, planine u vijencu kamenih i hladnih planina zvanih Alpe, ležao na samoj obali studene i hitre rijeke Soče, kad sam Tebe dozivao:
- Pozvao Si me Sebi, Allahu moj, o Svemoćni! Ti znaš da ja znam da sam dočekao da me pozoveš Sebi. Ako je ikako moguće, ne odustaj od nauma! Molim Ti se vidom koji mi se gasi, spasi muka Ovoga svijeta griješnoga roba Rahmana Đozu... Ne može biti da me nisi opozvao s Dunjaluka. Ti znaš da ja znam da Si me pozvao. Davao Si mi da uznam šta je smrt. Na moje su se oči stotine ljudi rastavljale s dušom. Samo što još nisam bio i u njihovoj koži, ali si me naučio da znam kako im je! Ovako kako je meni sada na Soči, nijedan se nije izvukao iz takvoga stanja. Samo bi zakovrnuli očima. Ili bi zakrkljali. Jauknuli ili harlauknuli. Ili bi zaučili kelime-i šehadet. Ili bi se samo osmijehnuli. Ili bi se, u mrtvoj muci, upoganili u gaće. Ili uzdahnuli. Ili samo izdahnuli. Ali je svaki kojega sam vidio u stanju u kakvo sam i sam zapao, izdahnuo. Ovako ili onako, brže ili sporije, ali samo izdahnuo. A moje se oduljilo.
Sve me boljelo i ništa na sebi i u sebi nisam osjećao kao svoje. Zato sam Te dozivao:
- Znam da Si me pozvao i počinjem uviđati da Si se predomislio. Nemoj! Molim Ti se kako Ti se niko nije molio, ne predomišljaj Se. Spasi roba Rahmana Đozu. Samo me spasi života na Dunjaluku. Za Džennet ili Džehennem, kako budeš htio, samo me sada odavde izbavi! Molim Ti se za Tvoju milosnost, Milostivi...
Utom sve i minu i pomislih da se Bog odazvao mojoj dovi. Ali - čim shvatih kako mislim da mislim - obliše me graške samrtnoga znoja. Uznah da se još koprcam na Ovome svijetu. Potom i takvog osjećaja nestade. I svega nestade.
Samo je bila nestala svijest o svemu. Bio sam besvjesno živ. U takvome stanju prenijet u priručnu ambulantu u seocetu Log pod Mangartom. U istom stanju prebačen u priručnu bolnicu u gradiću Kobarid. Pa u isturenu regimentnu bolnicu u gradu Kranju. I u istom stanju prenijet u glavnu regimentnu bolnicu u gradu Grazu. Dalje nisam

prebacivan. U tome gradu sam, ni mjesec poslije, čio kao prepelica, iščitavao bolničke stranice o međustanicama putovanja sa Soče u nepromijenjenom zdravstvenom stanju.
- Gadna neka Bošnjačina! - ibretili su se doktori, ali me, nakon predugog trajanja kliničke smrti, nisu vratili na zapadni front, u Četvrtu bošnjačku regimentu. Nisu me ni demobilizirali. Žao im bilo izgubiti dva metra visoku i kao drijen zdravu Bošnjačinu. Kao što im je bilo žao da se po istim takvim Bošnjačinama, kao od brda odvaljenim, koji se od mene razlikuju jedino po tome što nisu zapadali u stanje kliničke smrti, paučina hvata dok služe u gardi Njegovog Carskog i Kraljevskog Visočanstva, dok organizmom neuporedivo slabiji i nespremniji regruti krvave širom Evrope za K. und K. Monarhiju.
Iz Graza me prekomandiralo u Beč. U Drugu bošnjačku regimentu. Počasna gardijska četa.
Gdje sam sad, a gdje sam bio?!
- Allahu moj Dragi, hvala Ti i na Ovome i na Onome svijetu!
Eh, eh. Eh!
One lepirice letuckaju, one labudice plove, ove hurije krupnih očiju u haljinkama čiji mi opisi u Kur'anu - ne zamjeri mi jer nisam od onih kojima je dato da se približe svakoj Tvojoj istini - nikad nisu bili dosegljivi, a nikoga nisam smio priupitati jer bi mi se iza uha sastavio mektepski židovac staroga efendije Tarika ili mi se uz obraz zalijepila šamarčina rahmetli moga babe Sakiba efendije Đoze, jer bi mi takvo raspitivanje prezreo i najuspaljeniji softa, jer bi mi se za vratom namah našle zaptije da sam se drznuo priupitati kadiju Adem-agu Džanana, i da ne nabrajam kad se ni kao softa i svršenik Gafi Husrev-begove medrese u Sarajevu, a ni u odraslijoj dobi kao dobar poznavalac tefsirske znanosti, nisam usudio nikoga upitati o razjašnjenju kur'anskih opisa hurijskih haljinki, ali bi mi ovo pred očima moglo sličiti odgovoru na tu davnu zapitanost.
Eh, eh, soldačino bošnjačka, nogo lička a cipelo bečka, deder se saberi! Otkud ti toliko smjelosti da se dotle uzoholiš i uplićeš noć u vojničkoj uniformi u dženetske bašče?! Da je i nalik tome, ne bi se - ne boj se - tebi našlo mjesto, i ne bi se tu, kao zapeta puška, prenemagao napregnutoga mišićja stojeći u stavu mirno, od čega će te - ako i ne padneš kao svijeća u nesvijest - boljeti svaki dio tijela i pet dana nećeš biti kadar maknuti se iz kreveta, nego bi ti zapalo, kao i onima što oblijeću oko ovih paunica, kao carevićima i kraljevićima bi ti dopalo da se šepuriš na carskom i kraljevskom balu, a one ljepotice bi se vrtjele oko tebe, magarčino bošnjačka!
Eh, eh, drage bih ja volje s ovakvim pogledom pred očima prestajao u stavu mirno i čitavu vječnost! I nekoliko vječnosti.
I, kako se samo kikoću! Koliko im je i kakvoga sve bjelila trebalo da im lica dođu ovako izbijeljena! I kakvu su surmu koristile ispod očiju da im dođu onoliko krupne!
Eh, eh, neka si i ovo doživio, pa makar!
A kroz ovo snoviđenje prolijeću mi slike stvarnosti. Za tihli čas, kao dok se prstom o prst pukne, mozgom mi se odmotava klupko davnoga padanja s trešnje u Srebrenici. Kad sam se, ne bih li se više umilio Tenzili, kćerki kadije Adem-age, uzverao na vrh trešnje. I to nakon kiše. U sami vrh trešnje. To ni veća budala od mene nikad sebi ne bi dopustila. I kad mi se, beli, noga omaknula na skliskoj grančici. I kad se pod drugom nogom očehnula grana. I ja počeo padati i padati i padati. I nikad pasti. Kao da nisam jednom čuo, a i gledao svojim očima, kad se pada s trešnje. Samo ga se čuje kako mu se, gore, otme uzvik kao da će zapomagati, i samo ga se vidi kad se, dolje, strovali. Ili i ne stigne dati glasa, nego samo - kao horoz krilima - zahlupeta kroz lišće i ljuljne o

ledinu u onome jedinome časku pada. Ali sam ja padao i padao, a nikako da padnem. A i oni koji su ostali živi i koje sam svojim očima gledao ili samo čuo kad padnu s trešnje kao gnjila kruška s kruške, kasnije su mi kazivali da ni njima ni izbliza nije bilo brzo kao što se pričini svjedocima. I njima su se kroz glavu odmotavale stranice života dok su paaaaaaaaaadaaaaaaaliiiiiiiiiiiii, duuuugoooo i spoooorooooo. Tako i meni. Vidio sam i majku i babu, i rahmetli djeda Rahman-bega Đozu, kojeg su Srbi zaklali u Taslidži, i pred očima mi se stvorila neviđena slika kako ga kolju. I Tenzilu, Adem-aginu kćerku. I Tenzilu sam vidio! Ali je nisam vidio kao da je gledam dok me čeka ispod trešnje. Stajala je na česmi. Pa na pendžeru. Pa kako trči cvijetnom livadom i meni se smješka; i takvu sam je vidio. I da se Tenzila u kolo hvata. I to da je u kakvo kolo, već se hvata u ono kolo djevojačko u koje se, drugoga dana Ramazanskog Bajrama, na derneku u selu Žutici, na livadi s onu stranu rijeke zvane Zeleni Jadar, hvataju samo cure koje su se zadjevojčile, i momcima stavljaju na znanje da su za ašikovanje. Gledao sam je dok se hvata u to kolo u kojem se samo kóla. Niti ima svirke, niti ima igranja. Samo se kola. Uokolo cure hode. Niti se muško u njeg smije uhvatiti. U tom sam je kolu vidio, iako se ona u takvo kolo još nije bila uhvatila. Iako je do Bajrama bilo da se polijepo načeka, još ni ramazan nije nastao, i samo mi je navijestila da će se, inšallah, u to kolo uhvatiti i da se meni obećala. Iako se meni obećala, red joj se i u kolo uhvatiti. Niti je kusata, niti repata. Što se ne bi uhvatila kad je takav red i kad znam da se meni obećala! I Tenzilin pendžer sam vidio, na koji mi je rekla da joj večeras dođem, a ja joj, sav u sreći, rekao da me, prvo, samo malko popričeka pod trešnjom, da ću joj trešanja s vrha klice donijeti. Vidio sam i Tenzilin pendžer. I merdevine. I mene da nejma na merdevinama. I muallima Saliha, i razgicanoga softu, i smirenoga kadiju Adem-agu, i našega psa Garova, i žetelice dok žanju a ja vodim konja uokolo i pomažem u vršidbi pšenice na zaravni iznad mekteba, Harman zvanoj, gdje je bilo vilinsko gumno. Sve sam vidio i nagledao se svega, i što je bilo i čega se nisam sjećao da je još bilo, niti bih volio da bude. I imao sam i vremena da dobro razmislim za koju bi mi se granu najbolje bilo uhvatiti. I da se pokušam trznuti tijelom ako se ispostavi da ću naletjeti na deblo koje bi me raščevrljilo. I, odlučim se židnuti tijelom i uhvatiti se za granu. Ako me grana i ne izdrži, makar će mi pomoći da ne naletim na deblo. Treba probati uticati na kismet ako mi je kismet da ne budem mrtav i prije nego što stignem na zemlju.

A onda sam još samo čuo Tenzilu kako se hihoće, pa me počinje grditi da sam je na mrtvo ime prestrašio:

- Magarče nijedan! Sva sam premrla! Stotinu srca mi je u petu sišlo! Deset salijevanja strahe neće me povratiti! A ti se smiješ i ljuljaš na toj grani! Baš te briga, magarče nijedan! Kao da si ljuljačka, sram te i stid bilo! - vrištala je Tenzila i bijesno otrčala ispod trešnje.

Više nego njoj, začudio sam se kad sam iznad glave prepoznao vlastite ruke na prizemnoj grani i svoje noge kako landaraju ni metar nad zemljom! Toliki me strah obuzeo pred samim sobom da su mi - kao što je Tenzila rekla o premiranju - obje ruke obamrle i sav sam se ukočio, pa se ni sa taj metar visine stropoštao i ljuljnuo o ledinu. I prošao, haman, ništa bolje nego što bih da sam gnjeknuo s vrha trešnje!

Kao gnjila kruška s kruške, tako sam se razbio.

Kad me Tenzila nije danima viđala i kad je malo prošla ljutnja i počela čuliti uši na ono šta se o meni priča, i da me već čitavu fehtu nejma među svijetom jer se ne mogu mrdnuti u krevetu, pa razabrala da sam sav ugruhan jer sam pao s trešnje, i to pao onda kad sam samo nju prestrašio na mrtvo ime i još nisam bio pao, sama je zapala u smijeh, u takvo smijanje da se nije znalo trese li se od plača ili se samo smije.

Hodže su joj dovodili. Hodžama su je na konju vodili. Kad bi se njezinima učinilo da se prizvala i umirila, dozivali bi je, a ona progovarala pitanjem o Rahman-begu Đozi. Nadnijeti nad njom, smirivali su je. Tješili da će dati Bog da Rahman-beg dođe svijesti. Jer, da se ugruhao, ugruhao se! Sav je modar. Kao čivit. I pravo je čudo što će živ ostati. Tenzila opet udarila u smijanje kroz plač i plakanje kroza smijeh.
I saburli Salih-efendija digao bi ruke od učenja dova samo da ga njezina majka nije zaklinjala zajedničkom im majkom da joj dijete ne ostavlja na cjedilu.
Kad se Tenzila malko pribrala, otresito je svima stavila na znanje da joj trešnjadžiju ni slučajno ne bi izveli na oči. Niti da se iko usudi spomenuti joj mene kao obećanoga mladoženju. A kad smo se, ne htijući, na česmi susreli, i kad me ugledala, zaciktala je:
- Gade gadni, jado jadni! Šta mi učini?! Zar ti nije bilo dosta što drugoga ni krajem oka nisam pogledala i tebi se obećala, zar ti nije bilo dosta što sam sva ispod trešnje premrla, a ti se, evo mi ti, uhvatio rukama za prizemnu granu, i njišeš li se, njišeš, kao da si, neuzubillah, ljuljačka?! Ako u tebi nije Šejtan, onda si zadnja sorta, ma kakvog bio soja čestitih Đoza, kad si se sav polomio s trešnje, a ja sam te svojim očima vidjela da si ljuljačka. Hivzuhu te bilo! Nalet Šejtana, nalet te bilo, pu-pu, pu! Gade gadni, jado jadni! Za koga sam ja svoju mladost mislila svezati i nanijetila do starosti stići?! Jado jadni, gade gadni!!!
...Kao sjećanja na davnu i nikad prežaljenu djevojku iz zavičaja, što se za prvog momka u deseto selo udala samo da joj ja ne budem na očima, kao usporeno padanje s trešnje u Srebrenici, u parku Šenbrunske šume u bunilu su mi pred očima titrale plesačice kako se lagahnim odupiranjem vrhova prstiju potiskuju u mehkušasta lebdenja. Sjećao sam se i sjećao. Prolijetale su nezamislivom brzinom, hitrije i od puščanoga metka, slike djetinjstva, tuge i radosti rane mladosti. Sva uskovitlalost zavičaja.
Ako je ono na trešnji bila igrarija koja se nije završila smrću, onda je ova ljepota pred očima takva da se od nje poželi umrijeti. Ja, lijepoga li Beča! I Bečlijki. I Bečlijki dok se umilno širgicaju i lete zrakom kao da su snijежne pahulje.
Kao da iz tople sobe u Srebrenici gledam kako vjetar ljuljuška mehke pahulje snijega. Kao kad se potok crnoga gubera s vrha stijene rastače u slap, raspršujući se u vodenu prašinu. Kao da razvigor izmamljuje mladice lišća, polahko zazelenjujući bjelinu krošnje ucvale trešnje. Ili je kao sve ovo skupa, i još malo više, ako se uopće isačim treba uporediti ove pahuljaste lepirice iz vodene prašine na orošenoj čašici trešnjina cvijeta koje se lelujaju ispred mojih očiju na oficirskom balu u parku Šenbrunske šume.
Utom se, iz samoga središta vrtloga, jedna izdvoji i krenu. Pravo prema meni. Barunica von Dellmensingen. Raspoznao bih njezin lik i na većoj udaljenosti. Najmlađa kćerka generala Konrada Krafta von Dellmensingena. Došao nam je kao komandant pridodate njemačke vojske. Bio je jedan od dvojice glavnokomandujućih na Soči. Dolazila je ocu u posjet. Trebalo je vojnicima dokazati da najviše bečko i berlinsko društvo suosjeća s njihovim nadljudskim mukama na snijegom i ledom okovanom alpskom frontu. Viđao sam je izbliza. Bila je lijepa i u teškom zimskom kaputu. Umotana šalom. Virili su joj samo dio nosa, oči i pramen kose ispod natučenoga šešírića. Takvoj, više se morala zamišljati njezina ljepota, iako je i viđeno bilo sasvim dovoljno. A tek njezin hod!
Sada, sama ispred mene, na brisanom prostoru mojih očiju, još ustreptalije se krećući oslobođena tereta čizama u Alpama, bila je čarobnija od grubih vojničkih maštarija. Nije bila ni snoviđenje. Nisam mogao ni zamisliti da se insanu može ukazati ovoliko ljepote. I još hodi prema meni! Smiono. Osamljena. Dvadeset, trideset, pa trideset i pet najzanosnijih iskoračaja izdvojena iz lepršave mase bala. Približava se samo meni koji stojim na samoj ivici između popločanog prostora za igru i parkovske trave, zakovan uz

kandelaber s koga se slaba svjetlost električne žarulje rasplinjuje i nestaje u tmini noći već iza mojih leđa i čija štanga i moj ukočeni stav označavaju krajnju granicu sigurnosnoga pojasa balskih gostiju. Dalje su samo livade, samo šuma i samo sami mrak. S moje lijeve i s moje desne strane, na po trideset metara udaljenosti, i tako sve ukrug, ispod jednakih žarulja, stoji po jedan gardist. Sljedeći stražari, koji nisu gardisti i koji osiguravaju nedotakljivost ograde najraskošnijega habzburškog dvorca Schenbrunne, udaljeni su kilometrima i kilometrima iza nas.

Baronica ne mijenja smijer. Još joj je samo koji iskoračajčić do mene. Ide pravo.

Neprimjetno, u trenu, iz izvještačenoga stava mirno, zatežem sve damare i tijelo mi postaje jednako po materijalu gvozdenom držaču fenjera u kome svijetli prava sijalica. Bez treptanja. Bez daha sam. Ali ne mogu ne gledati barunicu koja se primiče. Sva bijela. Prozirna. Ne hodi. Ne leti. Leluja kao plamen svijeće. Treperi.

Ili je melek ili dženetska hurija!

Ali su meleki bespolni, a i Džennetu svaka čast, ali je ova žensko. Sva je žensko. Previše je žensko. Grudi samo što joj ne poispadaju iz bluze pa se vraćaju nazad dok, zadihana plesom, udiše novu količinu zraka.

Šušti.

Šušti joj haljina i iz nje se širi miris. Opet joj grudi samo što ne izlete.

Allahu Dragi, šta se ovo sa mnom događa?

Ovu muškarčinu nikad nije oblio znoj dok je bio i ispod sivoga fesa, onoga koji nije paradni crveni, i pod kojim se juriša na neprijatelja prsa u prsa. Ni na mrtvoj straži nad Sočom, gdje su nečujniji od utihnutog klizenja rijeke u noći neprijateljski vojnici koji su nas pokušavali zaskočiti iza leđa, znoj me nije probio. Jest me krv zalivala, jest i kiša, i snijeg i mećava, jesu me meci pogađali, i krhotine granate o mene zapirale, ali niput nisam zastrepio i nije me znoj oblio. Neustrašivost me i dovela dovde, do gardijske dolame i počasne straže, u kojoj se i na kojoj se sada tresem kao prut i i iznutra treperim kao jasikino lišće.

I, da nisam bio najprekaljenija vojničina u čijoj su se podsvijesti mehanički obdražale početničke radnje iz obuke, ne bi mi ni naumpalo salutiranje. Tako sam, ipak, kad je bila ni na tri metra, strjelovito coknuo cokulama.

Prenuta dvjema nepokretnim prilikama, gvozdenim držačem električne svjetiljke i okamenjenim gardistom, trgnuta mojim salutiranjem, uzvrati umilnim smiješkom očiju. Pa, tijelom izbačenim iz ritma muzike koju je dosad podražavala, malo povi ustranu. Ne dođe do sudara. Ali i ne izbježe da me okrzne haljinom. Pogleda nije smicala. Mene obli mrtvački znoj. Pomislih da će me u njezinim očima izdati kaplja znoja koja klizi ispod crvenog paradnog fesa počasne uniforme Druge bošnjačke K. und K. regimente. Ali ona nastavi još korak-dva ustranu, ne smičući nasmiješene oči s moga lica.

I ne zamrije šuštanj izazvan dodirom njezine haljine, i ne skidoše se s mene nasmiješene oči, a ona zastade. Dobro se čulo kako je najednom stala. Na dva koraka ukoso od mene. Stala je. Šuštanje se umirilo i samo se čulo kako joj bluzu nadimaju grudi i kako zahvaća novi srkljaj zraka. Potraja koliko bi mi trebalo da u normalnoj situaciji ne trepnem okom.

Oba oka držao sam razrogačena.

Nije mi se smakla s očiju. Bila je preblizu. Makar je zastala malo ukoso, nije mi izmakla iz vidokruga. U tom trenu i zašušta. Zašušta, zašušta! Kao kad se gromovi razlamaju kamenitim padinama Alpa i njihova se jeka sustiže pa insan - koliko kod bio ogrezla vojničina - drhti kao prut židovac u strahu da bi se sve one planine mogle obrušiti u bezdan nad rijekom. Kao kad se u sami cik zimske zore oglasi puška u Alpama i stane

se razlijegati njezin prasak, pa uslijedi tutnjava sniježne lavine niz kamenite planine. Ušne opne mi pucaju od mirišljava šuštanja. Čuje se kako barunicine podsuknje, oslobođene stege učkura na tankovijastim slabinama, klize niz bedra i bokove. Jedna, druga, treća podsuknja...
Koliko će, već, biti podsuknji?
Koliko, ono, haljina na sebi imaju hurije?!
Zašušta i glavna balska haljina. Šuštanj poprimi zvuk škripe u mojim ušima. Nisam samo slušao. Nisam više gledao samo preko oka. Zagledao sam.
Ona lijeno s trave popridiže smašene podsuknje. Jednu po jednu. Zadiže i glavnu haljinu.
Nejma šta joj se ne vidi. Sve joj se vidi.
Šuštaji se umirili.
Gospođica barunica bila je više razodjevena nego odjevena. Više naga nego odjevena.
Raščešljana kosa. Grudi se nadimaju iznad samoga pasa u dekoltiranoj bluzi. A ispod pasa, ništa. Sve! Sve je bilo ispod pasa.
Sva se nudila pogledu.
Niti je i ona s mene skidala zavjerenički pogled.
To potraja vječnost. Potraja tren. Ljepše obline i ljepša bjelina ne mogu postojati na ovome svijetu!
Utom - pljuhnu.
Ne znam ni je li pričučnula. Ili je samo posavila koljena. Ali iz nje zapljusnu. Kao kad se iz lavora prolijeva pogana voda. Kao iz raskoračene junice. Kao iz najobičnije frajlice u bečkom kupleraju.
Pljuštalo je po travnjaku...
Ne znam je li pri navlačenju suknji i namještanju haljine ponavljala iste umilne i drske pokrete. Ništa ne znam. Samo znam da više nisam stajao u stavu mirno i da sam sebi dao voljno i gledao u nju. I to ne preko oka ili punim očima preko ramena. Gledao sam je okrenut prema njoj. Samo se sjećam da me njezine oči ne dočekaše s prezirom. Čak ni s ljutnjom. Odglumljenu zatečenost prekri smiješkom pohotne umiljatosti. Ali, kažem, više nisam pamtio ni šta se događa. Znam da nisam opet salutirao. Niti me se doticalo što me suknjom dotiče. Ni što se, u časku, propela na prste i poljupcem pokušala dokučiti moje brkove. I što je vragolasto progovorila: *Bosniak, Bosniak!* I prstom mi, kao, priprijetila. Ni što se, odlazeći, u bokovima ljuljala kao da će mi samljeti pamet. Haman se i dva-tri puta okrenula i - i opet kao priprjećivala prstom. Ništa me više nije zanimalo.
Ja sam sebi dao voljno.
Krenuo sam za njom. Bal je još bio u punom jeku i nisam privukao posebnu pažnju ni straže na kapiji. Niti je kočijašu bilo neobično što mu kao gardist mašem i potom se vozim u njegovu fijakeru do željezničke stanice. Niti je vojna policija i obratila pažnju na gardistu koji se probija kroz gužvu i sjeda u voz za Peštu. Niti sam ja obraćao pažnju na to što su u moj vagon ulazile nalickane frajlice i frajle i kikotale se. Niti sam svojom nezainteresiranošću želio biti grub spram gospođa i gospođica koje su samo pokazivale uobičajeno zanimanje spram stasitoga Bošnjaka u gardijskoj uniformi.
U Pešti sam skinuo uniformu i obukao civilno odijelo. Napokon sam bio samo čovjek, oslobođen obaveze da vjerujem u blještavilo K. und K. Monarhije. Od onoga trena, kad je onakva barunica obavila najprostiju tjelesnu radnju, čim je iz nje pljuhnulo kao iz najprostije žene, toga momenta je u meni palo Austro-Ugarsko Carstvo i Kraljevstvo i

prestao postojati svaki ljudski autoritet. Kad je ona mogla, kad je mogla ona onakva onako što počiniti...

SUĐENI ČAS

Krsmet-bega sustiglo njegovo ime. Zaskočio ga kismet.
I to da je s familijom skrasio u avlijskom mutvaku, pa hajde-de. Osvanu u mutvaku u okrajku šljivika, gdje je davno prestala biti ljetna kuhinja i tamo držane najsuvišnije stvari.
Nije više imao ni suvišnih stvari. Namirujući dugove, svaku stvarčicu je, sa svojom hanumom, dobro očistio. I prodao. Koju je god mogao. A koja stvar i stvarčica nikako nisu bile za prodaju, i to ne zato što ih beg ne bi prodao nego što ih niko nije ni pomišljao kupiti, redane su po pendžerčićima baščenskoga mutvaka. Biva, ko ukrasi! A više zato da im to što je ostalo od kuće ne bude prazno.
Lugom isjajili pokvareni kahveni mlin. Mesing se bljeska. Nikad se ne bi reklo da je gvozdena japija istruhla u hrđi.
Sjajti se i džepni sahatić. Nije srebreni. A i njegova japija odslužila svoje.
Prislonili, kobajagi, i plehnati šiš za prženje kahve. I njeg usjajtili lugom i pijeskom. I objesili pržun naopako. Zadno s šiljkom došlo odozgo, i ne vidi se da je struhlo.
Peku i sač naglanjcali garežom. Njih prikačili na duvar.

Krsmet-beg je bio pravi beg. I bogat. I nije bio od begova koji samo rasipaju naslijeđeno. I sam radio. Nije samo nadgledao kako njegovi momci nabavljaju i kako drugi momci prodaju. Učestvovao je u nabavkama, a znao i zasjesti ispred ćefenaka. I bivao, beli, bogatiji. I još bogatiji.
A nije bio ni škrtica.
Izgradio i mahalsku džamiju. I to da je samo zato da njegova mahala ne bi bila bez džamije, pa hajde-de. Nego dao da se podigne džamija kakve nije bilo u čitavoj čaršji. Mesdžid prostran kao dobra musala, a munara nadvisila sve što iz čaršije strijemi visinama. Gledao da bude viša i od najvisočije čaršijske lipe.
Haire proširivao i izvan čaršije.
Podastro put do sela. I to nije samo proširio birkadašnji putić. Nego dao da se načini ama-ha džada. S kaldrmom. Kamen po kamen probiran.
Dao i da se dovede voda s vrela u planini. I ozidao česmu na dva boja. Na gornjem, uzdignutom kao sofa, postavljene dvije lule za insane, a sva voda koja se prelijevala hvatana posebnim jarkom i isticala u donjem boju, kroz baška lulu nad koritom, odakle se hajvani na miru mogu pojiti.
I kako koji hair podigne, načini dernek. Talambasi. Zurle. Bubanj. Daire. I šargije, ako je dernek na selu. Sazlije uzduriše kad je veselje u čaršiji. Curinsko kolo trese se u pet, u šest struka; kao biseri na čengiji kad zanjiše bokovima i trehne njedrima, a pusti avaz što je grlo nosi.
Niti se pamtilo da njegov dernek prođe, a da se ne okrene vo na ražnju. Svako, i zvan i nezvan, morao je biti sit. Nije ni bilo posebnih zvanica. Znalo se, dokle se god uokolo čuje, da je na begov dernek dobrodošao ko god došao. Ali ni nenamjernik nije mogao proći gladan.
Ostala, tako, priča o nekome iz Užica. Protjeralo ga iz Srbije. Među zadnjima. Ostale Bošnjake - koga u Tursku, koga u Bosnu - rastjeralo ranije ili ih pretvorilo u Cigane - one koji nisu htjeli otići, a nije ih poubijalo. Njega ostavilo. Trebao im njegov zanat.

Niko njihov nije bio od satlerskoga posla. Poslije, kad su svoje ljude izbirikali tome poslu, otjeralo ga. I samo mu dopustilo da izvede ženicu i dječicu.
I gladni i žedni. I bosi. Svakakvi. Jadni, bijedni. Nikakvi. Presretni što su ikako živi izišli iz rodnog Užica. Zaputili se čak u Visoko. Odatle se taj oženio. Ali, što je bolje zemlje zapalo njegovoj hanumi, zarana rasprodao. Predaleko mu bilo. Bi i miraski mutvak. Ali bio na zadivljalom hisetu zemlje. U strmini. Ni pola duluma. Zaraslo u paprat i kupinu... Sad će dobro doći, da ne može biti bolje na svijetu. Zlatno! Da se ima išta svoje. Samo ako se mutvak ne bude srušio sam od sebe.
Helem, naišao muhadžir iz Užica sa svojima kad je bilo proklanjavanje Krsmet-begove džamije...

Ko bi to rekao, ali se dobro zapamtilo toga Užičanina. Zato što je njemu pripisano da je bio predznak strašne nesreće koja se sručila na Krsmet-bega. Kob je imala i svoje ime. Moderno, ali već odomaćeno. Bankrot!
Koliko je god zlurado priželjkivano da i Krsmet-bega snađe belaj, narod se u čudu našao kad su mu kola krenula nizbrdo.
Prodade jedan dućan.
Ali, hajde-de. Bit će bolje.
I drugi dućan. Prodade.
Ali će se oteti.
I treći.
Oteće se, zar?
I četvrti...
I posljednji.
A ni traga da bi moglo nabolje krenuti.
Prodade i njive. I štalu u selu. I stoku koja se pojila na česmi sa tri lule, s gornjim dvjema za insane i donjom lulom nad koritom za marvu.
A kola, jednako, tutnje nizbrdo. Nikako da ih zavinta.
Samo što još nije, neuzubillah, i džamiju prodao.
Bi mu narod, haman, halalio da je i džamiju prodao. Ali, gdje se može još i džamija prodati!? Nejma toga šta se parama ne može kupiti. Sve što se parama napravi, parama se može i kupiti. Može se i više parama namaći. Ama se džamija ne može prodati.
Ni Krsmet-beg nije pomišljao da je proda. Ne treba duše griješiti. To mu nije ni naumpadalo. Samo bi mu narod, koliko bi se god u prvi mah i poradovao begovoj propasti, halalio i takvu prodaju. Sve bi mu bilo dozvoljeno samo da bi se izvukao iz jada i čemera. S imućnim begom, i narodu je bilo bolje. Ovako, ni uz jednu prodaju imanja nije im upriličio dernek. Niti je prilika da čašćava ko iz nužde rasprodaje.
Dok, jednoga jutra, ne osvanu beg u mutvaku.

Prvoga zanoćenja u mutvaku Krsmet-beg jedva iščeka da se proplamsa nebo. Kad se čeka da svane, nikako da svane. Nije spavao. Ni oka nije sklopio. Jest zatvarao oči. Ali su ga žuljale. Trljao ih i rastirao. Dlanovima. Prstnim zglobovima. I vršcima prstiju. A sna ni za lijeka. Prevrći se. Obrći se. Dok i ne poče svitati. Popridigne se sa dušeka na golom podu. Pogleda hanumu. I ona se samo pretvara da spava. Hajde, da joj se ne

oglasi nakašljajem. Na muku bi joj pristajao, a i lahko bi se okrenulo da ga zahvati suhi kašalj i da se zacehne. Samo pokri jorganom dječicu. I bila su dobro pokrivena. Ali ih pripokri. Da ih, kao, malko bolje ušuška. Makar mogu spavati kao begovska. Prigrlila laktovima jorgan. Vire im još neunosane pidžamice. Rumena. Pucaju od zdravlja. Samo, dokad li će? Nisu svikla na otanjelo šilte po golom podu. Ni da memla izbija iz poda. Uvijek su spavali u gornjim odajama. Niti su svikla inakakvu bijedu.
Kako sjede pokraj djece, i zažulja ga krajcar u džepu.
Nije bio u čakširama. Makar je sinoć legao kako pristoji insanu. Lijepo se raspremio. Složio dnevnu odjeću na štokrli i legao begovski, kao što begovski legne i zadnja sirotinja. Ali ga je od jučer žuljao krajcar u ovim istim, sinoć preko štokrle presavijenim čakširama.
Maši se za sahat u džepiću na prsluku. Smetnuo s uma da je i ispravni džepni sahat teslimio. Ama se i bez sahata, pogledom kroz prozor, moglo razabrati da bi stari Fidahić već mogao na loparu izvlačiti somune iz pećnice. Jedan kruh - jedan krajcar. Obradovati dječicu vrelim somunom! Pa kud puklo da puklo! Novi dan - nova nafaka. Ali, ovo se dijeli dan od noći. Svanjiva. S kupljenim somunom otići će i nafaka sadržana u preostalome krajcaru. A šta sutra? Šta i danas popodne? Dječurlija će vreli kruh spucati kao pas muhu, a prazni stomačići prokrčat će im i prije nego što se zajašu kazaljke po rupi za izgubljeni ključ za navijanje zidnoga sahata. Konačno će ostaviti dječurliju bez nafake.
Jest, ima ih četvero. A što mu je trebalo četvero? Preko troje djece nagura samo begovska silodernost i fukarinski nam.
Četvero begovića siročića kod živa oca i žive matere.
Kud puklo da puklo, kupiti Fidahićev somun. I Fidahići su bili bezi. Jedni po jedni. Ravnih im nije bilo. Pa spali da im se noć pretvori u dan. I to u radu. Ne provode noći u terevenkama, kako bi bezima pristojilo. Ali, čim se ima drugima preprodavati, nije se i gladno. Dok li se drugi hrane iz njihovih ruku, makar ne gladuju.
Krsmet-beg i uskoči u čakšire. I i iziđe iz mutvaka. Zapahnu ga dah mokrine rađajućega jutra. Prekorači ogradu. Zakorači na sokak. Pa niz usku cestu. Nigdje nikoga. Pustinja živa. Da je zima, ne bi na sokaku bilo prtine i snježić bi bio netaknut. Ni da kahne ko od onih kojima je vakat da iščekuju Sinanovu poštu za Sarajevo.
Ihi-hi je do Sarajeva. Ako nejma i šest sahata. Što turskom kaldrmom, što autrijskom džadom, autobusom na drva. Naloži se, pa zimi nije zima, a kad se proljepota u autobusu je kijamet koji nije rastavio od teške vrućine potpaljenog kamena u krečnici. Ama, drukčije nije moglo. Autobus je s parnim motorom. Pa kome se ide, neka ide. Kome se ne ide, neka i ne ide. Nije svačije ni ići u Sarajevo. Samo nevoljnik i osilnik. A i što bi i bilo lahko stići u Sarajevo? Hej, Sarajevo!, a da se u njeg stigne ne maknuvši nogom. Samo sjedeći! A ovamo se do najbližega sela ima hodati i nahodati... Pa ko neće u Sarajevu ostati na konaku, nego hoće kakva posla obaviti i navrat-nanos stići da krene nazad, s istom Sinanovom poštom, jer i nejma kasnijeg autobusa, nije mu druge nego poraniti koliko se god može poraniti.
Jest još rano i putnicima za Sarajevo.
Mora da je baš prerano. Svijet voli doći i na sahat prije polaska autobusa. Makar Sinanova pošta nije prolazna i ne može autobus prije naići i otići. Ovo mu je polazna stanica. Ali je bolje iščekati ispred autobusa dok se pojave šoferi sa spavanja u Rothovom hotelu. I ispravnije je nego da šoferi čekaju na putnike. Ne bi ih ni čekali. Može im se da krenu mimo gledanja na sahat.
Ali, nikog.

Samo se, u polutami, Fidahića pekara razaznaje bolje od prolazeće noći i nadolazećega dana. Škiljava svjetlost iz fenjera obješenog ispred peći nadjačava se s počestim bljeskanjem jarkoga rumenila. To stari pekar svako malo tvoriza vratanca na peći. Uvlači tijesto na dasci i spretno je izmiče ispod tjestenih vekni vraćajući prazanu dasku. Pa drvenom lopatom s dugom drškom izvlači prve vrele somune. I opet hiti otvoriti vratanca na peći i ugurnuti drugu, petu, petnaestu dasku sa umiješenim i u somune ili vekne oblikovanim tijestom. Kako on to, tako i zabliješti iz peći odsijavajući se na daljinu kroz pendžerčić na njegovom dućanu.
Beg i kupi somun.
Stari Fidahić, iznenada, kao da je udario gromom iz vedra neba, upita hoće li da ga utefteri. Krsmet-beg odbi. Bez razmišljanja, odbi. Nije ni pomišljao da spadne dotle da mu se ime povlači još i po pekarskim tefterima. Ali i znajući da neće imati odakle namiriti račun na kraju mjeseca.
- Mogao bih ja tebe i naduže sačekati. Ako tebi nije zgodno, šalji djecu. Neka maksumi nose kruh... Mjesec, dva, tri. Dotad ćeš uzmoći... Dućani su nam bili u komšiluku. Jedan ti je bio i uza samu moju pekaru. Nikad se po ružnoj riječi nismo čuli... - kazivao je Fidahić.
Stari pekar nije govorio podrugljivo, ali osornost Krsmet-begova odgovora nije ni nalikovala njegovoj želji da bude uvjerljiv:
- Ne znam o čemu govoriš...
- Onako, kažem. Samo onako...
- Imam ja! Ne znaš ti. Nije dogorjelo do naktiju. Imam ja, ne boj se... - izotima se iz grla Krsmet-begov nâm.
Stari Fidahić nađe se u nelagodi. Čelo mu se orosi. I graške znoja poiskakaše mu po licu, krupnije od onih što ga obliju kad ga jara iz peći zapahne. Nije znao šta bi rekao a da ne rekne ni previše ni premalo.
- Znam. Znam, ja... - zaprtlja pekar. - Znam ja kako je imati pa nejmati... Najgore je imati pa nejmati... Ja sam bio i ono što si ti nekad bio. Bio sam i isti kao što si sada ti. Pa me evo. Otimam se... Nisam se oteo. Ne mislim da se na mijesenju i pečenju tijesta i može biti kao što se nekad bilo. Ali se otimam...
Ali Krsmet-begov krajcar poskoči po daski sa otškrinutim pendžerčićem. I ne zaustavi se. Preskoči daščicu prikovanu iznutra po ispodpendžerskoj daski - da bi zaustavljala sitniš koji narod gurne u zamjenu za protureni kruh. Ču se kako novčić zveknu o kaldrmisani pod pekare.
- Znam, znam... - kaza Fidahić. - Ništa ružno nisam pomislio... - omišljajući se hoće li se sageti ili će manje povrijediti mušteriju ako novčić podigne poslije, ali odsječni glas prekide njegovu nedoumicu:
- Ej dovale, Fidahiću!
- Ej sahadile, beže!
Krsmet-beg, koji bi se, pošto je ostao i bez prebijene pare, konačno mogao nazivati samo Krsmetom, zavuče somun pod dolamu. Pa ga s lijeve strane premjesti na desnu. Da nije, bi mu srce izgorjelo od vreline. Ali je htio djeci doći s vrelim somunom. Makar i trpio da ga prži po desnoj strani prsa. Tako ga i premjesti. Nije pod dolamu. Stavi ga pod drugu mišku.
Ali ga je peklo i po lijevoj strani.
Sastavilo se što peče od somuna na desnoj sa onim što ga peče u lijevoj strani grudi. Bol mu se sastajao po sredini prsa. Tu ga je stiskalo. Postade mu neizdržljivo vruće

prohladno predsvanuće. Gubio je dah. Pokušavao razmaći čeljusti ne bi li zijevnuo. I, nejmajući izbora, izvuče somun.
Bi li ga opet zavukao pod lijevo krilo dolame? Ne bi li mu od toga u srcu odlahnulo? Ili bi vreli somun vratio uz desnu stranu prsa? Šta bi? Kako bi?
Ili bude, kad stišće u prsima, da i ne stišće ulijevo, nego da stisne oko sredine. Baš gdje njega pritišće...
Ali, samo da somun ne izgubi vrelinu!
Ništa se brže ne ohladi od vrela kruha.
Vreli somun poskakivao mu je u dlanovima. To ga i zabavi. Bacakanje somuna kao da učini da mu uminu bol. Niti je više obraćao pažnju uokolo. Nije stizao gledati ni pred sebe. Prenu se tek kad se morade ukipiti da ne bi udario u dijete. Pred njim je, nasred ceste, stajala curica. I piljila u somun. Dijete se držalo uz trulje na materinom zimskom kaputu. Stajali su ispred pošte. Mora da čekaju na polazak autobusa. I mora da ih nevolja goni na put. Bit će da je bolest... I da se dijete mora liječiti u velikome gradu? Tako je, i nikako drukčije! A ako i nije bolest, jest ih golema nevolja, ovakve, pritjerala da čekaju na autobus.
Zajapurenih obraza, djetešce je očima gutalo somun na Krsmetovim ispruženim dlanovima. On i ne pokuša povući ruke prema sebi. Samo izreče:
- Naj! - i dodade ženi somun. - Naj! Slobodno. De, uzmi! Vreo je. Zagrijat će vas.
Curica zazuri u majku. U njezine oči. Pa niz majku. I, kako je god očicama šarala, tako ih je zaustavljala na somunu u Krsmetovim rukama. Pa opet blehnu u majku.
- Vreo je. Zgrijat će vas! Imam ja sebi... I svojima... Ništa se vi ne brigajte.
Dijete više nije gledalo u somun. Majka se pravila da ne vidi čovjeka sa somunom. Dijete je piljilo preda se. Majka više i nije vidjela čovjeka sa somunom. Samo joj je miris kruha ispunjavao nosnice.
- Mora biti da vi ne znate koji sam ja. Beg sam ja. Beg!
Žena i prihvati. Ponuđeni dar prinese prsima. Ne umjede progovoriti. Samo joj, sama u potpunoj čujnosti gluhoga doba razdiobe noći od dana, suza krenu. Iz jednoga oka skliznu.
- Halal vam bilo... - opet će Krsmet, ali se prisjeti da se već previše nagovorio.
Suvišno je išta još reći. Ionako se već ušeprtljio. I da insan njegovoga roda, ako već daruje, ne treba tome pridavati značaj. Šta je jedan somun?! Može ova ženica, može dijete uz nju, mogu pomisliti da mu je žao što im daje.
- Allahimanet... - pa mahnu rukom i udalji se sokakom.
Pravo u svoj mutvak!
U mutvaku će se njegova hanuma, kad je pri njegovom ulasku u prostorijicu ne zapahne miris vreloga somuna, pretvarati da i dalje spava. I graditi se da ne zna ni da je izlazio, a kamoli da zna da je bio otišao da djećicu obraduje vrelim somunom. Pa se ili predomislio ili je usput izgubio krajcar. Njegov zveket osjetila je kad je sinoć slagala čakšire po štokrli.
U mutvak. Zavući se pod dušek. Prileći. Leći. Ispružiti se kao čovjek. Makar se kao čovjek može naspavati. Utonuti u san. Smetnuti brige. Ne sjećati se ničeg. Ni posljednjeg razgovora s pekarom Fidahićem.
Zavući se ženi pod jorgan. I ne pripijati se uz nju. Bez zavaravanja da se samo prigrije uz njene sapi. Ne dopustiti da ga njezina vrelina obuzme. Ne dolikuje stanju... Ili se i neobuzdavati? Pa, poslije, nejmati čime nahraniti ni ova četvera usta, a kamoli dočekati da još jedna zakmeče.
Nikako!

Samo leći. Onako. I ne misliti ni o čemu. Ni o ženi. Čak ni o Fidahiću, koji je bio veći beg od njega, iz čuvene begovske loze, pa spao da ne spava kad sav ostali svijet spava i oteo se konačnoj propasti mijeseći brašno u tijesto te ga pekao u kruh.
Samo leći i zaspati.
- Ja legoh, bismillah! Ako ustadoh, elhamdulillah. Ako ne ustadoh, ešhedu en la illahe ilallah, ešhedu enne Muhammeden, abduhu ve Resulluhu!
Prouči Krsmet u sebi i zavuče se pod jorgan. Ali pomisli da bi još bolje bilo i ne ustati. Da bi najbolje bilo samo leći i umrijeti. Leći i samo umrijeti!
Kako pomisli, tako mu se oči i sklopiše. Za tren oka. U trenu. Umrije Krsmet-beg. Begovski. Nije ni osjetio bola.

Kako to bi s njim, tako bi i šta dalje biva u ovakvim situacijama. Opremiše ga. Otpremiše na Rakitu. Vratiše se dženazlije s mezarja. Rodbina iz drugih mjesta, kako je i red, pravo rahmetlijinoj kući. U onaj mutvak. Pred mutvakom postavljena sofra. Običaj je da se nahrane oni koji iz daleka dođu na dženazu. Svašta bude na sofri. Komšije priskoče u pomoć ucvijeljenoj familiji. I Krsmetova mahala pokušava se odužiti nekadašnjem dobrotvoru. Nakuhalo se i napeklo pa donijelo u šljivik.
Samo je malo neobično da se ipak sofra prolamala od svega i svačega. A, opet, i nije. Nije neobično. Ako će se pošteno, moglo se i očekivati. Čaršija nije da nije voljela Krsmet-bega. Pojelo se i pojelo, popilo i popilo njegovoga imetka. Da mu se makar sada uzvrati i valjano nahrane musafiri sa dženaze.
Ipak je i neobično. I to veoma. Otkud ikako sofra? Beg nejma nikakve familije izvan ove čaršije. A nije običaj da se na ručak pozivaju mještani. Samo oni koji su stigli iz daleka i kojima se vraćati svojim kućama pa ko zna kad će stići i kad će moći jesti.
Kad bi se ručak iznosio mještanima, to bi bilo izvan svakoga reda. Potpuni nered. I samo bi moglo biti da se, onda, prisutni goste i vesele merhumovom napuštanju Dunjaluka.
Kad se bolje zagleda, prizor pred mutvakom i svi okupljeni i izgledaju kao da se baš goste i vesele begovom napuštanju ovoga svijeta. Upriličili i oni dernek.
Jest čudno. Mimo običaja. Ali, šta se može: danas se jest, sutra se nije. Svačije bude i prođe.

Minu i prizor s veseljem nakon dženaze. Bí i prođe. Kao što sve i prođe na Dunjaluku.
U međuvremenu minu begovo suočenje s Munkirom i Nekirom. Njemu se učini da se prelahko razjasnio s melekima ispitivačima. Tečno je, i to na arapskom jeziku, razjasnio da je Allah, dželle šanuhu, njegov Bog, da mu je poslanik Muhammed, salallahu alejhi ve sellem, da je islam njegova vjera. Nato se ukaza pred njim Džennet. I Džehennem. Nakratko. I bi mu rečeno šta je vidio. I da je vidio šta ga može čekati. Samo, prvo, treba položiti račune s Dunjaluka.
Kako je glatko krenulo, on sebe već zamisli u Džennetu. Niti je sa strahom prilazio predstojećem suđenju pred život u Vječnom svijetu.
Namah se beg i nađe pred mizan-terezijom. Ona najpeciznije vaga odnos dobrih i slabih djela. Oba tasa stoje u kozmičkoj ravnoteži i čekaju koji će pretegnuti. Begu se odmah osmijehnu sreća. Melek s lijevoga ramena podastrije dokaz kako je beg gradio haire na

Zemlji. I stavi na tas vrijednost puta koji je dao načiniti do sela. Namah pretegnu dženetska strana vage.
- Dobro je! - pomisli Krsmet. - Odoh ja u Džennet!
I bilo bi da ne može biti bolje da iz svojih kitaba ne poteže i melek s desnoga ramena:
- Beg put nije gradio u ime Svevišnjeg Allaha. Niti je mislio na dobro naroda. U zabačenom kraju Dunjaluka jeftino je pokupovao zemlju. Kad je načinio put do toga sela, opet ga je značajno manje koštalo nego što je potrošio na kupovinu zemlje u odnosu na vrijednost koju je ona stekla s putom.
Kako melek s desnoga ramena stavi na tas nedjelo, vaga se zanese. Načas pretegnu na džehenemsku stranu. A kad se umiri, bi kao na početku. Ni tamo, ni ovamo. Na sredini između Dženneta i Džehennema.
Kiramun-katibuni nastavili su iznositi svaki svoje. Kad na red dođe hair-česma, opet se razgali Krsmet. Voda je Božije dobro i nejma većega sevapa nego je učiniti dostupnom i insanu i hajvanu. Žedna napojiti, ima li išta na svijetu vrijednije!? Ali, melek s desnoga ramena razjasni da je beg i tu mislio o svojoj koristi, a najmanje o poštivanju Božijih zakona. Begova stoka imala je prednost. Imao je toliko grla, što sitne, što krupne stoke, da su ostali čobani mogli doći na red da svoju stoku napoje u mrkli mrak. Dotad bi im blago pozaspalo na meraji ispred česme. Bi brzo, noćivajući na nemjestu, i poskapavalo da se nisu odbili begove hairli vode i tražili sebi druga mjesta gdje da poje stoku.
A gornje dvije lule na česmi?
E, s jedne lule su, pa bilo koga ili ne bilo, smjeli piti samo beg i njegovi ljudi. Nađe li se koga da pije, zabranilo bi se onoj kući iz koje je neko gasio žeđ ispod zabranjene lule da ikako toči vodu. Makar se i djecu zateklo da piju odakle ne smiju!
Ljudi su, ipak, bili veoma zahvalni. Lakše im bilo gledati kako kroz jednu lulu uprazno otiče voda i čekati u dugom redu ispred dozvoljene lule, nego li na sebi prtiti vodu s izvora u planini. Dotle ima sahat pješačenja s praznim suđem.
Ali, ljudi mogu misliti šta hoće, a voda je Božije davanje i nije ničije da je svojata.
Opet se zaljulja mizan-terezija...
Uz podsjećanje o teferičima na kojima je narod razveseljavao i mnogo gladnih nahranio, popraviše se Krsmetovi izgledi. Ali Časni Pisar s desnog ramena podastrije svoje nepristrasne dokaze. Dalo se zaključiti da su to bile terevenke na kojima se rasipalo preko svake mjere kako bi beg mogao uživati da se njegovo ime slavi i izražava mu se divljenje.
S džamijom prođe još i najgore. Umjesto Allahovu, dželle šanuhu, kuću, podigao je, estagfirullah, sebi zadužbinu. Namjesto veličanja Božijeg imena, trebalo je u Krsmet-begovom prisustvu naglašavati kako je njegova džamija najprostranija i s najvisočijom munarom u čaršiji. A to mora biti samo Božija kuća na Dunjaluku.
Sva se terezija zadrma. Haman su se, neuzubillah, sva nebesa stresla. Do sedmoga neba! Tolika se srdžba nadvila nad bogohulnikom. Onaj tas s hrđavim djelima skroz pretegnu. Na džehenemsku stranu. Gotovo je. I to gotovo s Krsmetom za sva buduća vremena, koja su neprolazna, i u prostorima, koji su bez kraja i konca. Teško njegovoj duši. U dunjalučkom životu nije mogla ni naslutiti kakve su muke izvanzemaljske. I one su joj konačnim sudom određene.
Ali, Svevišnji Allah je milostiv. Svako zna svoje, a On zna svačije. Niti su ikome dostupne granice Njegove milosti. I, bi rečeno da se vidi ima li još išta što je beg učinio dobroga. Da se u tome osjetila makar samo dobra namjera. Barem za utjehu. Iako je bilo jasno da se više ničim, koliko je god to bilo bolje nego ništa, ne može toliko vagnuti da

se nedjelo prevagne. Ali, i Džehennem je beskrajan. I u njemu imaju katovi. Uvijek ima gore od gorega. Makar se imalo može izboljšati stanje...
Begu sinu misao da se u narodu pričalo da se obogatio neki muhadžir nakon što je naišao na njegov dernek. Ali, iako je priča o tome više puta dopirala do njegovih ušiju, nikako se nije mogao sjetiti toga čovjeka. Ni da mu je išta valjao. Mora da i nije. I da je priča lažna. Sada mu je to napokon jasno. Ako se već on ne sjeća, sjetili bi se meleki zapisivači... Mora biti da toga nije ni bilo čim mu ni Plemeniti Pisar s lijevog ramena ne priskače upomoć. Ili, ipak, nešto nije u redu s ovim suđenjem čim mu Plemeniti Pisar ne priskače u pomoć? Neuzubillah!
Utom se kiramun-katibuni sjete suze. Sirota žena pustila je suzu pred samu Krsmetovu smrt. Ali, suza mu je svoje odvagnula još na Onome svijetu. Učinila je da se hazreti Azrail smiluje i dopusti da se bez ikakva zora preseli na Ahiret.

Ali, neupitna je Božija milost!
I suza bi stavljena na vagu. Sitna. Sićušna. Nije se mogla ni primijetiti na tasu. Nato se mizan-terezija zadrma. I sve uokolo. Kao da se, neuzubillah, zatresoše nebesa. Toliko se vaga uzdrma. I - izjednačiše se tasovi!
Jedna materina suza naspram onolike begovske oholosti!
Ali, čovjekovo nije o tome suditi...
Opet na početku. Ni tamo, ni ovamo. I tamo i ovamo. Zato Božiji pisari odluče da Krsmet-beg sam sebi presudi: pustiti ga preko Sirat-ćuprije! Tanja je i od najtanje dunjalučke misli o tankosti dlake. Bez ikakve pomoći, neka sebi odredi gdje će dospjeti. Ili će preći. Ili se propasti. Treće mu nejma.
- Šta bi s mnom!?! Gotovo je! - zapomaga Krsmet-beg i prije nego što je zakoračio.
Pred njim se rasprostirala nepregledno lijepa beskonačnost Dženneta. Ispod njega su ključali strašni hukovi nezaustavljive dubine Džehennema.
I, kad je već bio zakoračio na Sirat-ćupriju, sjeti se da je ona žena mogla pustiti i drugu suzu. Iz drugog oka. Da je morala i iz drugog oka. Nikad niko nije vidio ni čuo da se plače samo iz jednoga oka. I slijepi plaču - ako plaču - na oba oka. A njemu je samo jedna suza odvagnuta! Zapomaga, podsjećajući i na drugu suzu. I iz svega glasa stade opanjkavati meleka.
Kako zavika, tako mu se i učini da ne stoji. A ni da korača. Nalazi se u praznom prostoru naspram dženetskog beskonačno mu dalekog beskraja i nad neumitnom blizinom džehenemskoga bezdana. Ćuprija mu se izmakla ispod nogu. To Krsmet pada. Vrišti i propada. A odozdo mu se odaziva krik Džehennema. I sve dublje ga vuče u ponor bez dna dozivajući ga imenom.
I tek što započe beskrajno propadanje, naumpade mu kako se u posljednjem trenu koji je još imao na raspolaganju, drznuo posumnjati u pravednost meleka. Nabacio se ljagom na Plemenitog Pisara. Pokudom uzvratio onome koji ga je zastupao više nego iko ikad. I kad mu se više ništa nije moglo pomoći, on mu je makar odgađao umiranje posljednje nade. Zato se pokuša pokajati. Po mislima su mu se rojile riječi staroga mektebskog muallima da su meleki zaista pravedni Božiji pisari. Oni, osim predanosti Allahu, dželle šanuhu, nikakvog interesa nejmaju. I ne bi nikad i ništa s Dunjaluka nepravedno prosudili na Vječnome svijetu.
Ali, iako se Krsmet, propadajući, uznastojao pokajati, ipak je to nemoguće. Nije insanu dato da, nakon što umre, mogne i pomisliti da treba sumnjati u pravednost meleka. Tada

vlast nad svime ima samo Jedini Stvoritelj. Tako piše u Kur'anu Časnom. Zato bi moralo biti netačno i sve ovo što se događalo nakon što je Krsmet prilegao u mutvaku pred svitanje.
Ali, i dalje je dozivan po imenu. Sve glasnije i toliko uporno da njegova misao dosegnu do same granice na kojoj se i najdublji san razdvaja od jave i on, napokon, uspje razabrati da to nije glas iz Džehennema Neko ga je drugi dozivao. I to ispred mutvaka. To ga i prenu iz teškoga sna.

Bio je jednako živ kao i kad je prispao. Teški snovi i hoće se natovariti kad već razbuđen insan isponova zaspi pred svitanje. Pametnije je ophrvati se snu, ustati iz postelje i klanjati rani sabah. To Šejtan zavodi insana ne bi li prespavao prvi namaz. I kad u tome uspije, eto kakvim ga snovima nagrađuje! A i zar bi drukčije moglo biti kad Šejtan daruje?
Na pendžerskim demirima Krsmet razmače zariće od kockastog čaršafa. Napolju je naveliko bio dan. Dječica su jednako spavala. Čuo je i ženino ujednačeno disanje. Ispred mutvaka je stajao sasvim nepoznat mladić. Taj mu momak, kad Krsmet najzad iziđe i potvrdi da je on taj i taj beg, poletje u zagrljaj. Nato Krsmet pomisli da je ipak umro. Shvati da se ne može sanjati čas ovakav, čas onakav san, a još biti i budan. Ipak je onako kako bi moglo biti samo na Onome svijetu.
Ali je mladić ispred njega bio sav iz života. Smijao se preglasno. Tapšao Krsmeta po plećima. Pa se opet haktao.
- Krsmet-beže, ja dotjerao blago. Poslao me otac da ti se odužim. Da ti ponudim ortaštvo. Sve što imam, i tvoje je. Pogledaj naše blago...
U šljiviku je stajalo šest natovarenih konja.
- Kakvo blago?
- Sedam tovara robe. Na svakome konju po tovar. I na trešiljcima još najmanje za tovar. Svila, suha svila, preliv-svila, teška svila, svilenik, zefir, atlas, brokat, ćereče, jum-basma, basma, ćit, kristalin, markizet, krebanjon, atemin, džamfez, fular, lahur, apatis, krep, krep-žoržet, krep-dešin, kašmir, somot, diba, kadifa, bez, ćeten-bez, bez-melez, čador-bez, čoha, aba, šajak. Sve prvoklasne tkanine. U tubama. Ručna i tvornička izrada. Babo je spremio i para u gotovini. Danas možemo otkupiti jedan od tvojih dućana i namjestiti robu. Sutra bismo mogli početi s trgovinom. Otac kaže da nad tobom nejma trgovca!
- Kakav dug? - ibretio se Krsmet, ne nalazeći u odgovoru razjašnjenje prethodnog upita.
Ne dobi odgovor. Mladić ili ne ču. Ili preču pitanje. Momcima u šljiviku dade znak da otovaruju konje. Oni odmah pristupiše poslu. Rasprostriješe po travi cerade kojima su tovari bili pokriveni i počeše pažljivo razvezivati konopce na samaru. Već pri skidanju bala platna uvezanih u trešiljku, bi vidljivo da posao iziskuje dosta napora. Platno je vrlo teško, a još je trebalo i dosta pažnje da se, precizno upakovano, ne ošteti, pogotovo što su konji hrzali i nervozno zadizali kopite. I mladić priskoči upomoć. Ali, i tako, posao se odvijao jednako otežano i sporo. Ni Krsmetu ne bi da i dalje stoji previjenih ruku. Za početak, prihvati se razastiranja i poravnavanja cerada po kojima su momci redali skidani teret.
- Konji su dugo pod teretom. Duga je i priča o dugu. Bit će vremena i za priču. Ma, znaš ti. Samo ne možeš da se sjetiš. Ili se samo gradiš nevještim... Umirući, otac me je, s kelime-i šehadetom na usnama, zadužio da se zaputim tebi. I da ne bih u Visokom bio

suparnik u trgovini dvojici starije braće. A i čuo je šta je bilo s tobom, pa da ću, odužujući njegov dug, dobro proći s ortakom koji je znao kako je imati i uznao kako je nejmati te ćeš dobro znati kako ćeš dalje... - kaza mu zadisani mladić pozastajući da otpuhne kosu s oznojenoga čela.
Ni poslije se nije moglo dangubiti. Šljivik je nepristojno mjesto za skladištenje ovakve robe. Koliko je god zemlja bila isušena dugom pripekom, cerada će povući vlagu. Pa, bube iz trave i sa šljiva. A mogao bi naletjeti i ljetni pljusak. Zato je Krsmet čitav dan, kao da je dva-tri puta mlađi, poskakivao sa mladićem. Te dok su, bez velikog cjenkanja, otkupili nekadašnji Krsmetov dućan uz Fidahića pekaru. Te dok se, navrat-nanos, iščekalo da se odatle isele klupka kanafe, konopci i upredeni ulari Bajrinog užarskog dućana. Te dok su, uporedo, prenijete bale platna iz šljivika uz mutvak. Te dok su ovo. Dok su ono. Dok su u Konaku potvrdili ugovor o ortaštvu. I ispeli na merdevine Mehagu Dopunskog da, na neskinutoj firmi, ispod velikih i širokih latiničnih slova kojima je - kao da se odmotava tuba platna - bilo ispisano *Pamuk*, iza Krsmet-begova imena, uljanom bojom dopiše i ime suvlasnika. I sve ostalo dok pospraviše. Drži, ne daj. Tamo, ovamo. Tandara-mandara. A kad sve bi dovedeno u red i bi pripravno da dućan sutradan ujutro raskrili kanata mušterijama, i zanoća se. Utom se ispostavi da mu žena i dječurlija čitav dan ništa nisu pojeli. Niti su imali kad. I oni su se, zbunjeni, odjutros uključili u strku i pomagali koliko su mogli. I njih je valjalo prisloniti uz radnike koji su večarali ono što se još zateklo u najbližoj aščinici. I jedoše i ne jedoše, a stade trka od hotela do hotela. Gdje će ljudi konačiti? Jedino je u Zerkinom hotelu bilo slobodnih mjesta da se svi smjeste. Sve tri sobe, kakvi su i koliki su hotelčići u malim čaršijama, bile su prazne. Dvije zauzeše njegovi momci, a u treću se namjesti mladić iz Visokog.
Dotad je već i bilo neko doba noći. Svi su bili smoreni umorom. Nikom ne bi naumpalo ni da progovori, a kamoli da se još i raspituje kako je došlo do ovoga kako jest.
Jedino što je, u svoj žurbi toga dana, Krsmet razabrao bilo je da je mladić iz Visokog.
- Iz Visokog? Koga li se ja znam iz Visokog? - s tim pitanjem i zaleže na šilte u mutvaku.
Kako leže, i zaspa.
Zaspao Krsmet, a probudi se Krsmet-beg.
Djeca su tvrdo spavala. Žene mu ne bi na podu.
Žena je rano ustala. I kad osjeti da joj se muž meškolji u haljinama i da se polahko počinje razbuđivati, zasu šakom kahve uskjučalu vodu u sudu na pećici šišulji. I to nije u džezvi, nego u šerbetnjaku.
Bega zapahnu miomiris. Ne miriše ovako sasušena telva.
Što ti je žensko! Mislio je da više nisu imali ni truna kahve, ni koliko za pola zasipljaja, a ona uščuvala pravcate prave kahve. I još u šerbetnjaku.
I, kako on ustade, njezin pogled ga uščeka ispred otvorenih vrata. Stajala je sa zamagljenim staklenim bokalom. Preko druge, lijeve ruke visio joj je peškir. Ispred nje, na štokrli iznijetoj pred mutvak, bio je legen.
- Bujrum, beže!
Beg se prisage.
Na širokim dlanovima prihvaćao je hladni mlaz iz staklenog bokala i rastrljavao ga među prstima. Ispirao usta i grlo, pa se umivao. Trljao ruke do iza lakata. I nanosio desnu šaku po sijedoj kosi. Otirao mokrim rukama uši i vrat...
Razbuđenom i razgaljenom, dok je posezao rukama za pranjem desne noge, pristupajući posebno svakom prstu, polazeći zdesna, pred očima oborenim u travu izbistri mu se slika firme nad dućanom:

Ispod velikog napisa *Pamuk* - izvedenog i nečitko i majstorski, jer se teško moglo razabrati šta piše, ali je vičnoga čitanju, kad odgonetne napisano, mogao oduševiti način rasprostiranja slova u obliku razmotane tube platna - uz njegovo ime jučer je Mehaga Dopunski dopisao: & Safet Užičanin.
- Užičanin! Užičanin? Jest, Užičanin! - pomisli Krsmet-beg, ali to, preneražen, zadrža u sebi, pa - prinoseći ustima prvi srkljaj kahve - ipak popusti findžan na štokrlu i presavijene noge pripodiže s ćutuka.
Nestade ga u mutvaku. I još se hitrije vrati s uštavljenom kurbanskom kožicom. Otpomače se na sofu i ispred sebe pruži runastu serdžadu, znajući pravac jugoistoka.
Dok me je žena polijevala iz bokala, uzeo je abdest. To mu je naumpalo pa nije htio odgađati priliku.
- Nevejtu en usallije... - započe na postekiji.
Ali, čim dođe do Božijeg imena i izgovori ga, shvati da tu nešto nije uredu: da nije sabah, nego ikindijski vakat, da nikad nije bio siromah i da ne može biti ni pred kakvim mutvakom, nego da je na derneku, na svome derneku, pa je prikunjao.
On to tako: kako koji hair podigne, načini dernek. Talambasi. Zurle. Bubnjevi. Daire. Šargije. Sazlije. Curinsko kolo vije se i trese se u pet, u šest struka. Ljepota; kao što se struke biserja treskaju na čengiji kad zanjiše bokovima i trehne njedrima, a pusti avaz što je grlo nosi.
Niti se pamtilo da njegov dernek prođe, a da se i vo ne okrene na ražnju. Svako, i zvan i nezvan, morao je biti sit. Niti je i bilo posebnih zvanica. Znalo se, dokle se god uokolo čuje, da je na begov dernek dobrodošao ko god došao. A ni nenamjernik nije mogao proći gladan.
Ali, ostala ta priča o nekome iz Užica. Protjeranome iz Srbije. Među zadnjima. Ostale Bošnjake - koga u Tursku, koga u Bosnu - ranije rastjeralo. Ili ih pretvorilo u Cigane - one koji nisu htjeli otići, a nije ih ubijalo. Toga Užičanina zadržalo. I još neke zanačije za koje nisu imali nadomjestka. Između sebe nisu imali vičnih ni sračkom zanatu. Kad su svoje ljude i u tome izbirikali, otjeralo i njega. I samo mu dopustilo da sa sobom izvede ženu i dječicu.
I gladni i žedni. I bosi. Svakakvi. Nikakvi. Presretni što su ikako živi izišli iz rodnog Užica. Zaputili se čak u Visoko. Odatle se taj bio oženio. Ali, što je bolje zemlje zapalo njegovoj hanumi u miraz, zarana rasprodao. Predaleko mu bilo. Ostao im samo mutvak. Bi i njeg dao. Ali, bio na zadivljalom hisetu zemlje. U strmini, zarastao u paprat i kupinu. Niko ne bi kupio... Sad će im dobro doći. Kakvo da je god, njihovo je. Zlatno! Važno je da se ima išta svoje. Samo ako se mutvak nije srušio sam od sebe.
Helem, naišao muhadžir iz Užica sa svojima i nabasao na dernek uz proklanjavanje Krsmet-begove džamije. Začudo, iako niko nije odbijan od sofre, ovi ne biše ponuđeni da prezalogaje. Svakakvi se, i odrpanci, okupljaju na begovim dernecima. Ko bi još i ove zagledao? Ali, kako su se ovi opružili po travi, tako sebe isturili pogledima. Neko od zagledanih uvidio je da mu nisu poznate pridošlice. I upustio se u razgovor sa Užičaninom. Riječ po tiječ. Ispričao prolaznik ko je i šta je. I gdje će. Kako će? Pješke, kao i dovle što su stigli. Zato ga odvedu pred bega. Da vidi kakve musafire ima:
- Ovaj ide iz Užica... - upola i to čuvši, a više zaključujući po izgledu da nije ovdašnji, drijemovni Krsmet samo se okrenu na stranu. Kako se okrenu, i zahrka.
Zato se, kad - konačno razbuđen - poskoči sa šilteta. Shvaćajući da ne klanja sabah i da mu se u snu ukazalo ono što mu je, može biti, zapisano u Ezelu, poče se panično raspitivati za putnika s one strane Drine. Bit će da je spominjao Užice. I je li ugošćen? Je li lijepo otpremljen? I je li mu dato šta para, da mu se nađe za puta?

Begu bi odgovoreno da je neki odrpanac izvođen i pred njeg, pa - pošto ga nije udostojio ni pogleda - bi otjeran uz pogrde.

ZELENA JABUKA IZ DRINE

Jašar se prozli. Prozli se otkako dovede Umihanu.
Ko bi mogao i pomisliti da će se Jašar prozliti? Niko i nikad! Da se takav insan može prozliti? Ili je to zato što je doveo Umihanu pa se, kad je uvidio da ima i takvih stvorenja, prozlio? Može biti da ga drukčije ne bi ni spopala opakost. Ali, malo-malo, pa istuče Umihanu. Malo-malo, pa je isprebija. Šamar s ove, šamar s one strane. Ruka mu se otme i zaustavi na njezinome tijelu i mimo obraza.
Bi i češće, i teže je istukao, da se branila. Ali ni ovako nije bilo bezazleno. Degenek. Čitava bruka i sramota. A nije da je nije i boljelo. I ne samo u duši. I po tijelu žigalo.
Poslije, kao da se izvinjava ili da bi se objasnio, rekne:
- Ne tučem ja tebe, Umihano moja, zato što te mrzim. Bože sačuvaj. Ili što te ne volim. Nego, onako. Da ti ne bi pomislila da to tako ne treba.
Umihana se ibretila. Šta je snađe, majko milosna?!
Durala. Naduravala. Sve mislila, prestat će. Nije da se sa njim ne bi moglo lijepo živjeti. Ali kad ne bi bilo batinanja. A ovako kako joj je bilo, nikako joj nije moglo biti lijepo.
Dok ga, tamam kad je osjetila da mu je pridošlo ono njegovo, ne priupita:
- Ne znam, Jašare moj, šta bi drukčije moglo biti kad me ne bi tukao. I ne znam šta je drukčije s ovime što me tučeš.
Na to je Jašar ne istuče. I Umihana mirno zanoći. Ali se nije mogla mahnuti teških misli i premišljanja. Mirno je zanoćila samo time što je u postelju legla bez prethodnog degeneka.

Umihana se u noć zavede boreći se s morom. I dok je bivala na javi i kad bi zapala u san. Bud je, šćućurena na desnom boku, zaustavljala disanje kako bi bolje osluhnula iza svojih leđa. Hoće li onome njezinom pridoći da skoči pa je stane tući. Bud bi, kad bi joj se učinilo da on baš čvrsto spava, pretrnula u iščekivanju, usplahireno vrludala mislima po svojoj zloj sudbini. Sjećala se babe. Na oči joj izlazila majka. Kako li su njih dvoje morali rješavati kad među njima nešto izbije? Ili nije ni izbijalo? Uglavnom, djeca nisu znala da ima ikakvih problema između roditelja. Možda je majka trpila. Možda otac nije ni tukao majku. Možda su se samo svađali. A i to je moglo biti dok im se nisu počela rađati djeca. Ili dok im prvo dijete nije poodraslo da bi moglo pamtiti. Drukčije, sjećala bi se i sama da je bilo frtutme između babe i majke.
I, treba li i ona trpiti dok ne izrodi djecu? Ama, zar za vrat svaliti još i maksume, a ne znati na čemu se?
Navirale su joj misli na Drinu. Sjećala se rijeke. Ljuljačke na avlijskoj jabuci samoliknici. Kad bi se, ljuljajući se s kasnog proljeća u ranu jesen, igrala samo svoje curinske igre. Izmislila sebi, u dosadi osame, kako da se zabavi. Djevojčurak, izdvajala se od muškića. Braća su imala svoje igrarije.
Jabuke, one koje je načeo crv i one prezrele, ćoptale bi odozgo. Bilo je dovoljno samo da se njihne. Ljuljanje krhkog tijela odlamalo je peteljke kao povjetarac što je krunio lati behara. Curetak, zadizala je glavicu i kroz polustisnute trepavice nadmetala se sa suncem između prorijeđenog lišća - hoće li ugledati kako se odvaja peteljka od grančice, i hoće li se jabuka ustrijemiti prema ljuljački, i hoće li joj ona izvrdati... Uspijevalo joj je. Redovno joj je uspijevalo. Inače se više ne bi igrala ovakve igre. Moralo bi je

uzboljeti, da joj nije uspijevalo da je jabuke ne pogode. Jabuke nisu bile sitne. Bile su krupne. I zelene. Samoliknice! One su zelene i kad prezriju, otežale sokom i šećerom. Zaboljelo bi je... Promašujući je, samo su padale i zaustavljale se u mekšini trave. Ili bi, ako bi pale na tvrđe, odskakale i valjutale se niz avliju. Avlijska taraba okrenuta prema rijeci odavno je po dnu satruhla zapljuskivanjem i plavljenjem Drine pa su zavaljutane jabuke - ispod donjih baskija - prolazile kroz opranđale čamove trenice.
Najdraže joj je bio kad odskoče i kad, umalo potom, začuje da bućnu u vodu. Iako je znala da će ih Drina odnijeti. I bilo joj je draže kad odskoče zato što će ih Drina odnijeti!

Majka joj je pričala o Ebu-Hanifi. I kako je, gladan, dugo išao uz rijeku. I da je rijeka nosila jabuke. On se prisageo i iz rijeke zahvatio jabuku. I, omađijan pohlepom gladi, pojeo je ne promislivši da jede ono što nije njegovo, a niti je ičim zavrijedio obrok. I kako je, neutoljene gladi i manje gladan, nastavio uz rijeku. I da dalje nije išao uz rijeku kao dotad, nego je išao s razlogom više. I da mu je novi razlog postao osnovni. Dotle ga je zanio da je smetnuo s uma i zašto je prethodno išao uz rijeku. Toliko ga je zanimalo da dođe do vlasnika jabuke i objasni mu da je pojeo jabuku bez dopuštenja. I zatraži halal. Čak mu se počelo pričinjavati da je i krenuo da bi mu se dogodilo da bez odobrenja pojede iz rijeke jabuku kako bi morao doznati čija je i objasniti se s njezinim vlasnikom.

Pamtila je priču koju joj je majka pričala. Ili je samo zapamtila od drugih koji su joj pričali istu priču podsjećajući je da joj je majka pričala? Ali je, njihajući se u ljuljački, slijepa, gluha i nijema spram izvanavlijskoga svijeta, ničim nedirnuta, čekala mladića koji će zagristi njezinu jabuku iz rijeke.

Jašar je došao nizvodno. Njegova kuća bila je uzvodno od njezine.

Prije će biti da je priču zapamtila od drugih. Zapravo se ni materina lika nije sjećala. Kako bi tek mogla pamtiti njezino pričanje? Mora da je priču zapamtila od nene. Nena je najčešće podsjećala da joj je majka pričala istu priču. Najčešće joj je nena ispredala priče, govoreći da samo prepričava ono što joj je majka pričala. Mora da joj je time uščuvala lijepo sjećanje na nezapamćenu majku.

Kad je Ebu-Hanifa naišao na prvi voćnjak uz rijeku, samo su se crvenile jabuke u žućkastoj travi i među sparušenim lišćem. Nastavio je ići uz rijeku i zagledati u voćnjake. Ili su se žutjele ili rumenile. Mirisale su ovako ili onako. Nagledao se i raznih krušaka. Od takiša i mušmula do jeribasmi i karamanki. I već mu se činilo da sprva nije

bio dovoljno oprezan. I da mu je još na početku morao promaći voćnjak, ili makar samo jedno stablo samoliknice. Tada pod granama i na granama ugleda zrele zelene jabuke. Prostrani voćnjak samoliknica ispinjao se od same rijeke uz strmu obalu.

Materin lik nije uspijevala sklopiti ni u mašti. Na javi bi sebi i uspijevala zadati odrednice koje bi joj kasnije, kad u krevetu zaklopi očne kapke, mogle dočarati majkin izgled. I onakav kako su joj je drugi opisivali. I onakav kako je i sama mislila - ili samo željela - da joj majka izgleda. Ali bi joj, kad bi legla, lik nejasno titrao pred očima. Kao da je tek odbljesak na vodi koja teče. Upinjala se svim silama da zaustavi treperenje slike po rijeci. I tješila se da joj niko nije ni opisivao crte majkina lica onakvima kako je majka izgledala. Tako je jedino i mogla sklapati lik od karakternih crta. Oči su bile blage kao vedro nebo. Majka se smijala kao jutro prepuno svjetlosti. Jamice na obrazima izgledale su poput čašice trešnjina behara... Utom bi je i san zaveo i ona je, mučeći se i otimajući se s noćnom morom - ne bi li ikako, i za tren, zaustavila lik na vodi koja teče - skakala iz sna sva oznojena, dozivajući nekad majku, nekad nenu. Odazivala se samo nena.
Nena je, kao da je spavala pred njezinim vratima i samo čekala kad će Umihana u snu vrisnuti, uskakala u sobu, razlizivala joj jezikom slano čelo, učila naglas Kulhu vallahu i tražila od nje da za njom ponavlja, pa joj, primirenoj, pričala najljepše priče. I o Ebu-Hanifi.

Ebu-Hanifa je, tražeći halal za pojedenu jabuku, sve ispripovijedao vlasniku voćnjaka. I kako se, kazao je i kojim poslom, zaputio uz rijeku, i o nesavladanom iskušenju da pojede jabuku, o upornom traganju za voćnjakom kako bi se iskupio i bilo mu halaljeno. Otkrivajući u mladićevoj ispovijedi crte njegove duše i spajajući ih sa linijama njegovoga dobroćudnog lica, vlasnik voćnjaka kaza da će mu oprostiti ukoliko pristane da se oženi njegovom kćerkom. I to na neviđeno. Samo će mu je opisati: Lijepa je, slijepa, gluha i nijema...

Za majkom je i babe nestalo s Dunjaluka. Babo se nije htio odmaknuti od njezinoga mezara. Ni hodža Rasim ga nije mogao odvojiti. Stari imam, koji se nagledao svačega u svijetu živih i onih koji su u gasulhani lišeni razuma, smatrajući da se više nije imao još ičemu začuditi, koliko god to bilo mimo običaja, nije imao izbora: dozivao je merhumu na talkin u muževom prisustvu. Uvijek se mejta u tek zagrnutom kaburu dozivalo tako što se hodža osami, pa se, valjda, i mislilo da se samo tako može i odazvati. A kad se utopljenica odazvala iz kabura, njezin dunjalučki muž pao je po mezaru. Mlitavo tijelo presamitilo se po neutabanom zemljanom krovu na četiri vode. Pomislilo se da se onesvijestio. Ali su beznadežno polijevali po njemu vodom iz ibrika kojom se mezar trebao politi kad i hodža završi svoje s talkinom. Sve dok je teklo vode iz ibrika. A kad ga je Rasim-efendija prevalio na leđa, vidjelo se da i ne treba polijevati mezar. Mezar je bio nakvašen njegovom krvlju.

Moralo je biti, mislila je Umihana, da su se majka i otac voljeli kao što se voli u lijepim pričama. Čim je babo za majkom preselio na Ahiret još dok su njoj, čekajući da je dozove hodža Rasim i podsjeti je na iman-dovu, pristupali kaburski ispitivači.
Ali, Umihanu je - kao crv jabuku koja samo što nije otpala pod njihanjem njezine avlijske ljuljačke - stala gristi sumnja: A šta ako je babo presvisnuo za majkom kad je uvidio da više neće imati koga sikirati i da ga je stigla Božija kazna nad njezinim mezarom još dok se nije stiglo ni politi vodom po rastresitoj podrinjskoj zemlji? Šta ako njoj nije tačno rečeno kako se majka utopila? Pogotovo što joj i nije kazano zašto se utopila. Takav odgovor nikad nije dobila. Način govorenja - kao usputan i bespogovoran - o materinoj smrti nije ostavljao ni traga sumnji da bi mogao postojati nejasan razlog:
Pala s ćuprije. Propala kroz natruhlu dasku. Pala.

Umihana se starinske ćuprije sjećala kao kroz maglu. I baš kroz maglu: Najviše je i pamtila po mrkom skeletu koji izviruje iz bijelog ranojutarnjeg vodenog dima nad Drinom. Izgledao je kao strašilo, poput garave nemani koja izranja iz zgusnute bjeline prizemljene na mjestu kud je još do sinoć proticala rijeka. Ostajalo je tako dok se sunce ne isturi visoko i dobro se razdani. Dotad bi se vidik razbistrio i sve iznova uobličilo u ostatke ćuprije nad zelenkastom rijekom.
Na taj prizor iz djetinjstva podsjetila se onih dana kad se htjelo zaratiti: još se pušilo s mjesta na kome je bila komšijina kuća i kroz dimnu maglu razabirali se nedogorjeli ostaci japije, skelet ugaraka preostalih od kućne građe.

Komšiji su kuću, znalo se, zapalili oni s one strane Drine. Prešli su, viđeni, u dva čamca. Nisu čekali da nastanu noći bez mjesečine ili da se navuče predjutarnja magla.
Narod se uzbihuzurio. Uspostavljena je muslimanska milicija.

Nije moglo proći mnogo vremena nakon materinog utapanja, možda tri ili četiri godine, a rijeka je raznijela i posljednje ostatke davno napuštene ćuprije.
Njezina nena bila je među posljednjima kojima je ćuprija poslužila. Kad je Bošnjake s onu stranu rijeke protjeralo ovamo, ona je došla u naramku. Pričali su joj da je njezinu nenu nosio babo, a pranena je prtila zavežljaj sa cjelokupnom imovinom koju im je bilo dopušteno ponijeti iz Soko-Grada. Mora biti da su ostaci njihovoga bogatstva bili svedeni samo na krpe. Drukčije, da je bilo išta vrijednije u betnju, moralo bi biti teže od sasvim male curice, lahke kao perce, pa bi ocu zapalo da nosi kućno blago, a curicu bi prtila majka.
Unesrećeni muhadžiri prebjegli su preko ćuprija nad Drinom, sretni što su makar izvukli živu glavu i nesretni što i njima nije - kad je već bilo kako je bilo - zapalo da se nasele u Turskoj.
Tada su, i sa ove i sa one strane drvenoga mosta, postavljene straže. Da ni slučajno ko ne bi prešao uspostavljenu granicu na Drini. Poslije je samo vrijeme činilo svoje.

Nepopravljana drvena ćuprija brzo je popuštala pod vodom. Istureni naplavama i vlagi, truhnuli su ili otpadali dijelovi na različitim nivoima i od različitih vrsta drveta.

Kad za majkom i babo iščili u Neviđajućem svijetu, nena se prihvatila Umihanina odgoja. Uzdizala je, čestito i pošteno, u kući uz koju je bila avlijska bašča s voćnjakom kraj Drine, a na središnjem stablu bila svezana ljuljačka. I s te jabuke opadale jabuke. I to nisu same od sebe, kad prezriju ili im dohaka crv ili to učini povjeatrac. Padale su pod zanjihljajima mladog tijela, sklonjenog prizemljenim granama i tarabom od uroka i svih zala na Ovome svijetu. Krunile se s peteljki prezrile samoliknice kao kad su se s proljeća krunile čašice behara na povjetarcu razvigoru.

Ostala maksumčad, muškadija, Umihanina braća, zapala su amidžama, prepuštena ćudima amidžinica, pa ih je sestra sve rjeđe viđala. Ostavljena nasamo, samo s nenom, zanjihana u ljuljački, zagledana u Drinu kroz ispale čvorove na tarapskim trenicama, zaustavljajući u talasima razvodnjeni odsjaj materina lica. Lijepa. I slijepa, gluha i nijema za sav Dunjaluk. Nena osjeti da se cvijet na ljuljački zametnuo u jabuku i da počinje jedriti, da je došlo vrijeme da Umihana kroz frževe, kroz *one* oči na tarabi, ne prebire samo materinu sliku u vodi nego da počne zagledati neće li Drina nanijeti nezvanu mušteriju koji bi otkinuo nedozrelu jabuku. Ne sačeka ni jeseni. Dade je Jašaru.

I Jašar je bio jedan po jedan. Dobra roda. Starica je tražila sigurnost u njemu zato što je iz njezinoga kraja. Iz istoga šehera odakle je i ona bila dovedena za Umihaninoga djeda. Iako je i nena odrastala odvojena visokom avlijskom tarabom, bolje je poznavala rodni kraj nego što je upoznala komšiluk u koji je udata. Ovamo se nikad nije obiknula, iako je ovdje i četiri, i pet puta duže. Evo joj je minula i devedeseta godina, a nije imala ni sedamnaest premaljeća kad je isprošena. Nju su njezini dali mjereći po tome kako je prošla neka njihova tetka, koja se ovamo udala iz Soko-Grada, dok je Bosna bila i s onu stranu Drine. A i mislilo se da će bolje proći i lakše se roditeljske kuće odviknuti - i u tuđoj se obiknuti - ako je udaju uz Drinu. Bolje je nego da je udaju tamo gdje nejma rijeke ili se, ako ima rijeke, drukčije imenuje. To bi joj bilo i dalje i ko zna bi li je više živu i vidjeli. Ili je i to samo varka blizine? Ovakve kao Umihana i kao njezina nena rijetko ikad više vide avliju najranijeg djetinjstva. Može biti da bi češće dolazile svojima kad bi se udale daleko, i na drugi kraj Bosne, na samu Unu. Ovako, blizina zavarava. Pogotovo ako se u Bosni udaje baš uz istu rijeku kakva je Drina. Kanjon uz planinske rijeke ne da svukud po sebi puta, a sa splavarima se ne može uzvodno broditi. Zato je naokolo - onuda kud su putovi probijeni - podaleko ono što bi, kad bi se moglo, poprijeko bilo sublizu. I do Jašarove kuće bilo je dobar dan razdaljine. I to i mušku. I još kad je na konju. A autobosom i nejma direktne veze. Tako se u Vlasenici, gdje se presjeda u drugi autobus, mora zanoćiti.

Jašar ję Umihanu, alčak jedan, ugledao kroz fržove. Virio kroz tarabu. Dolazio daidži i čuo da u kojoj avliji ima dobra cura iza tarabe. Provirivao je odozgo, sa sokaka, pa mu ona nije mogla vidjeti ni obuće jer su natruhline u dnu tarabe samo uz rijeku. Niti je i znala da ko virka i da se, još, i zagledao u nju. Ali se i on njoj - kad joj se ukazao - svidio.

Mora biti da se ona njemu prebrzo dopala, da joj nije stigao upoznati navike, niti se makar dovoljno o njoj raspitati. Da jest, ko zna bi li mu se svidjelo to što se Umihana, propinjući se u ljuljački, previše zagleda u rijeku.
I kad mu je postala žena, odlazila je uz Drinu i gledala niz rijeku. I nije mu bilo pravo.
Kazivala mu je da bi voljela da je ponekad odvede neni. Naviknute su između sebe. Ili da javi neni da joj dođe.
Nije bilo vrijeme za hodnju...
A i nije imao razumijevanja za ženinu opsjednutost Drinom. Niti je čuo da žensku rijeka nešta može značiti. Drina kao Drina. Kao i svaka voda. Teče. Protiče. Uvijek ista i uvijek drukčija. Hiljadu godina. Hiljadama... Mušku i može nešta značiti. Ljeti - da se smoči. I za navodnjavanje. Ko je splavar, da niz nju goni balvane. Ili da se vozika čamcem dok se skupljaju grane za ogrjev. Da se prevoze ljudi kojima je za nuždu na drugu obalu, kako su skeledžije i čamdžije činili...
Ali, Umihani znači!
Ona se zagleda u talase i u njima sastavlja materin lik.
Povukla je krv!
I majka joj je izlazila na Drinu.
Majka joj je po noći izlazila.
Umihana othodi po danu.
Nešto mora da jest.
Mora da je povukla materina krv.
Doveo je lijepu; slijepu, gluhu i nijemu na čitav svijet izvan avlije. Umihana ništa ružnog očima nije vidjela. Ništa ružnog nije čula. Ništa ružno nije mogla reći. Takva je bila i kćerka vlasnika voćnjaka.
Ebu-Hanifa je razabrao šta je tek kad se, dobivši halal za pojedenu jabuku, sa svojom nevjestom osamio u đerdeku. Bila je slijepa zato jer je odgajana tako da ništa ružno nije mogla vidjeti; gluha, zato što do njezinih ušiju nije mogla doći nijedna ružna riječ, a nijema jer nije naučena ništa ružno izgovoriti. Da nije imala bašče s tarabom, ni sunce Umihanu ne bi moglo dotaći.

Tako.

Dok se Umihana mučno vrtila po dušeku, i Jašar je znao svoje. Doduše, čula ga je kako ujednačeno otpuhuje. Spava. Ali je on znao svoje. Jest da mu je i nena razjasnila. Ama, nena je nena. Nenino je davno prošlo. A i kako bi o svojoj unuci i pomislila reći išta hrđavo? Ali se priča i drukčije nego što je nena svoje ispričala. Može i sama Umihana misliti da jest takva kakva je. Ali samo može biti i takva. I takva. Mora u njoj biti i materine krvi.

Utom se Jašar prenu iz sna. Naumpala mu nezapamćena punica pa ga ta misao trgnula. Ispruži desnu ruku.

Dlan ne opipa prazan dušek. Prsti zapadoše u mekšinu ženine obline. Pa ih zgrči. Prste. Naiđoše na čvrstinu. Žena, prenuta u polusnu, uzdrhtajem učvrsti opušteno mišićje. Ojedra.
Napregnuta, čekala je šta će biti. I mislila šta bi sama sa sobom? Hoće li se opustiti i prepustiti se njegovom milovanju? Ili će je ovaj njezin zaskočiti pa je, odozgo, sjetivši se da je nije istukao pred spavanje, išamarati? Ali je nedoumica prođe. Bilo kako bilo, šta god je namislio počiniti, opet mu se riješila prepustiti bez odbrane. Utom se on i svali po njoj.
Usne su joj gorjele, ali ih nije gasio. Nije ih doticao svojima. Prstima joj se nije dodirivao obraza. Samo joj je šakama joj je gniječio grudi. Grubo. Kao da je pod njim tuđa žena, s kojom se više neće sastati i koja će, čim ovo prođe, opet moći pripadati drugome.
Boljelo je. Ali joj je postajalo i lijepo. I lijepo!
I ranije je osjećala da bi joj moglo biti lijepo s Jašarom. I, evo, biva joj lijepo. I ranije joj se, ovako, u krevetu, pred svitanje, činilo da bi joj moglo biti lijepo. Ali joj sada postaje lijepo. Sinoć je nije istukao, preskočio je navadu, a, evo, ne preskače ni pravu mušku obavezu, koju najčešće propušta, a kad tome i pristupi - učini to samo u ovo doba ni noći ni dana. Pred zoru se svali po njoj. Ali bi joj, kad bi do toga došlo, samo počinjalo biti lijepo. Tek u nagovještaju. I brzo prestajalo. Pa bi joj, kad se on, posramljen, prevali na lijevi bok i ubrzo zahrče, dugo ostajalo do jutra - da premišlja o tome je li ona krivac što joj je samo počinjalo biti lijepo. I što nije potrajalo. I može li i u tome biti crv sumnje što ona nikako da zabremeni? I zato mora piti čajeve koje joj nena potkradom donosi.
Još nekoliko dana pa će nena opet. Dotad će procvjetati cvijet na koji čeka. Rekla je da čaju mora pridodati još i cvat zelenkade. Rascvjeta se jednom u godini, pred samo svitanje, i čim ga danje svjetlo dotakne, opadne. Treba ga ubrati prije nego što se sam otkine i izmiješati ga s osušenim travama.
Cvjeta, koliko je razumjela nenu, haman baš na mjestu nad kojim je bila ljuljačka. Ispod jabuke samoliknice. Ima i tri godine kako Umihane nejma da se ljulja. Istruhli konopci.
A, dat će Bog, pa će nena stići bez problema. Rat se smiruje. Dugo je i trajalo.

Jašar, kako se prevali na bok, još gologuz, opet je zaskoči. Samo što njegove šake ne potražiše opet njezine grudi; makar je i to Umihanu boljelo. Sad su joj, kao i najčešće kad je se dotakne, opet zabridjeli obrazi.
Žena i ciknu. Ote joj se. Kao kad je u snu vrištala. Kao kad je iz sna dozivala majku i nena - kao da spava pred njezinim vratima - ulijetala u sobu, razlizivala joj uroke s lica, učila Kulhu vallahu i pričala joj lijepe priče.
Iznenađena vlastitim vriskom, zatečena s Jašarom nad sobom, Umihana pokri rukom sebi usta. I Jašar se prenu, pa se, brže-bolje, kao i maločas, kad je s njom htio učiniti drukčije, opet posramljen, prevali na bok.
Ubrzo, razaznade ona, on i zaspa. Mirno zaspa. Kao janje!
Izgledao joj je da spava mirno kao janje.
Pravednije bi bilo, pomisli, da pokraj nje snom griješnika spava jarac. Jest, jarac! Smrdljiva jarčina!

Da se ne bi opterećivala još i takvim mislima, ženica zavuče glavu u jastuk. Ne bi li zagušila znak o sebi. Kao što je njezina majka u Drini utoplila svaki znak o sebi i drugima prepustila priču.
Utom se i Jašar opet trgnu iz sna. Učinilo mu se da u jastuku krklja. I, ne okrenu se prema ženi. Samo osluhnu. I kad razabra da se iz obnaženog tijela pokraj njega više ne čuje krkljanje, nego samo jednolični uzdisaji koji se pretvaraju u ujednačeno disanje i primireno uvođenje tijela u san, i sam zaspa.

Koliko je spavao? Kako je spavao? Je li i njega mučila mora?
Tek, probudi ga tandrkanje oko šporeta. Razaznavao je grebanje mašica po žaru.
Razatra dlanovima oči.
I opet. Protrlja oči.
I opet.
I, koliko je god mislio da će obrisati sliku s očiju, jednako je vidio Umihaninu nenu kako cunja oko peći i mašicama čačka žar.
Kako se nena mogle obreti u sobi?!
Opipa po dušeku. Gdje je Umihana? Nejma Umihane. Drugom rukom zadiže forange i pogleda kroz pendžer iza kreveta. Zagleda se, preko sebe, u nebo: sunce stoji na istom mjestu gdje i stoji kad se jutrom probudi.
Ali, nena sjedi za šporetom.
Uznao je da nena potajno dolazi Umihani. Upratio je i ispotkrada nadgledao. Da bi svojim očima razvidio da mu štogod ne priprema.
Kad je ona mogla Umihani tajno dolaziti, mogao je i on nju pratiti! Utvrdio je da joj donosi čajeve koje je spremala i drugim ženama uz Drinu i niz Drinu. Onima koje nisu mogle obremeniti u trbuhu.
Ama, opet, kako je mogao znati šta sve s time može biti. Jesu li čista posla? Čaj! I je li sam čaj? Čaj, inekako. A čaranje, bajanje, nazadni elementi protiv kojih država koja nastaje najavljuje žestok obračun? Vješticina posla!
Ali, od jučer su prestale sve strijepnje. Vidio je nenu. Svojim očima vidio...
Gluho bilo, kakvu je vidio...
Sada se i našao u čudu zbog toga kakvu je zadnji put vidio vidio i nikako se nije mogao načuditi otkud ona opet.
Ali, nena je, jednako, sjedila ispred šporeta i čarkala mašicama po žaru.
Niti je, sve i da nije bilo što je bilo, ikako mogla poraniti. Valjalo bi joj od svoje kuće krenuti prije pola noći, a tada se niko ne zapućuje tim putom. Ni muško. Ne bi ni Jašar. I da nije pogan vakat.
- Jašare, nije ti data cura pod mahanom! - ču nenu.
- Ne kažem. Ama...
- Zašto tučeš Umihanu, bolan ne bio?
- Onako, da zna. Da se ne uzoholi. Da je krv ne povuče.
- Umihana je mirna. I čestita. Valjano čeljade.
- Ti, neno, znaš da nije bilo kako se misli da je bilo. Nije Umihanina majka samo propala kroz truhlu podnicu na ćupriji i zato se utopila u Drini. I da podnica nije popustla pod njom. Propala je pod tvojim sinom kad je mrtvu ženu nosio da je baci u Drinu. I da se tvoj sin, jer bi kadli-tadli bio pritisnut i bio razotkriven kao uzročnik umorstva, ubio nad mezarom. Poturio nož poda se pa pao po njemu. I po nožu i po

ženinome mezaru. A tvoja snaha je, dok je nosio po ćupriji, već bila, neuzubillah, zadavljena...
- Šta o tome zaista znaš, od mene znaš, Jašare. Ja sam ti kazala da ne bi sam uznavao i saznanjima trovao život. Ni svoj, ni Umihanin. Tačno sam ti rekla i za njezinu majku. Ona je po noći hodala kad je pun mjesec. Moj je sin znao za mahanu pa za njom, poizdalja, hodio. Da joj se nađe pri ruci u muci. Ako bi, ne daj Bože, krenula prema Drini. Da joj se ne dadne utopiti. I nije hodila prema Drini. Kretala se baščom, baš kao da se šeće. Odšeta kojih pola sahata i opet se mirno vrati u kuću. Sve u snu. I prilegne u krevet. Nastavi spavati. Kao da ništa nije bilo. Niti je išta o tome ujutro znala. Niti je moj sin propitivao. Nije je htio opterećivati njezinom mahanom. Krio je od nje, ali joj mahanu nije mogao skloniti pred ostalim svijetom. Uvijek nečije oči gledaju u noći. Viđale su i Umihaninu majku i viđeno raznijele po mahali. Moja snaha je bila lijepa, krotka, dobra. Bila bi, drukčije, da nije imala te mahane, bila bi hurija! Ali je, zar zato što je na Dunjaluk dospjela, morala biti obilježena, imati tu svoju mahanu u noćima punog mjeseca... - i Jašar čuje kako se neni, umjesto uzdisanja, otima škripa u prsima, pa do njeg opet dopire njezin teški govor:
- Mahala ko mahala. Uvijek bi sve htjela po svome i pod svoje. Jedva i dočekala za moju snahu. Bila im je drukčija. Još kad su upratili za njenu mahanu! Krenula je priča kako se noću iskrada i, kroz bašču, drugima odlazi. I kako je moj sin prati. Da je nekad i uprati pa je isprebija. I da joj je zato tijelo bilo u modricama kad se samo utopila. Da nije mogao obuzdati ruke pa je pridavio... Ali je moj sin svake noći kad je pun mjesec bdio nad njom. Sve do te noći. Sve i bude do jednom. Te noći, radi čega je i izlazio za njom bojeći se da se to ne dogodi, krenula je prema rijeci. Povuklo je, zar. Ono njezino u njoj. Došlo joj u toj bolesti. Ako je bolest i ako nije samo Božiji biljeg. Povuklo je. Ili u dubine vode ili da pređe onom istom ćuprijom preko koje je kao curičica ovamo prenijeta. Možda je zato i obilježena hodnjom po mjesečini - da bi se, jednom, dogoditi da je povuče da i s ove strane pređe ćupriju. Drukčije se ne bi usudila, koliko god svako - a i ona je morala - patio za izgubljenim zavičajem. Znam i sama, iako se nisam ni micala od Drine; samo se premjestila uz rijeku. Zato sam ja tebi i dala Umihanu. Zato što si iz moga kraja. A gdje je moja patnja, koja sam se samo udala, i to i upitana hoću li ili neću, i u isti kraj se drage volje udala? A gdje je patnja njezinih, koje su silom otjerali sa svega njihovoga dobra?!? Golema je razlika između moje volje i nevolje kojom je ona obilježena...
Gubeći niti s pričom, nena zapošuti. I Jašar je šutio. Jašar je samo šutio. Potmuhlo. Starica je njegov neprogovor osjećala preveć mučkim. I kao da joj takav osjećaj doli snagu pa u mislima poveza gdje je stala i šta je još namislila kazati:
- Moj sin je bio iznenađen. Ili se bio navikao da se nikad neće dogoditi da će ona jednom krenuti prema Drini ili ga je Šejtan naveo da zadrijema? I nije je vidio kad je, plaha kao vjetar, promijenila pravac. Samo se, u trenu, kao da je, neuzubillah, lepirica, ispela na ogradu stare drvene ćuprije. Vrisak kroz noć dozvao je i nju i njega. Ona je, kao cvijet pokošen na livadi, pala u Drinu. On je to mogao ugledati kao odbljesak mjesečine na njezinoj bijeloj svilenoj noćnoj haljini koja nestaje u zagašenom zelenilu rijeke. Zatrčao se u Drinu. Ona se, kao i sve utopljenice, otimala. On je, ne nanijevši joj nikad bola, hvatao kuda je stigao. I oko vrata. I svukud po tijelu. Ne bi li se oteo njezinoj snazi kojom je i njega vukla za sobom. I iščupao je iz vodene smrti. To su modrice na njoj, viđene u gasulhani, po kojima si sebi, iz mahalskih naklapanja, sklopio konačnu priču o ubojstvu. I radi čega tučeš Umihanu. Tučeš je da je ne bi povukla materina krv. Umišljaš da bi nekome kroz bašču otišla po noći. O tome sudiš po

vlastitom strahu. Nisi mogao prosuditi prema svojoj ženi... Ni prema njezinim roditeljima. Moj sin je spasio Umihanu. Izvukao je. Otimajući se s rijekom, iskobeljao se s njom. Kad se dokopao obale, shvatio je da su izbili na drugu stranu rijeke. Noć je bila mrzla. Drina je pred sabah najledenija. Ona, mokra do gole kože. Studen joj je morala prolaziti kroz kosti. Prvi, najbliži most, i sam znaš, predaleko je. Na onoj strani obale, spram naših kuća, nejma njihovih kuća. A i tuđa je zemlja na drugoj strani Drine. Niti su, da bi mogao i zatražiti pomoć od tuđina, njihove kuće uz rijeku. Mi, zar, nejmamo šta kriti pa, po navici, pravimo kuće gdje smo i prije. Oni s onu stranu granice, svoje kuće kriju od pogleda i iz potaje motre na nas... Niti mu je bilo da sa njom - samo živom - prepliva Drinu... Zato se zaputio izgnjiljelom drvenom ćuprijom... Lahko su popustile daske pod njihovim teretom... Kad je on došao sebi, nije je mogao napipati na dnu rijeke. Našao je tek sa svitanjem. Allahrahmetile im bilo...
Nena, dokončavajući prepričavanje svoje najveće muke, živnu. Posta kakva i jest. Kočoperna. Otresita:
- Tako je bilo! A ti si, Jašare, saznavao od drugih. I sklapao priču po njihovom. I kako tebi odgovara. Samo da da bi mogao trovati Umihanin život. Kad si takav, onda ti nije ni trebalo da se njome oženiš. Ako nisi imao povjerenja u mene. Što će ti žena ako nejmaš povjerenja u njezina odgajatelja? Ili si se preda mnom pretvarao samo da bi se Umihane dočepao pa se na nju bacio kao kurjak na ovcu. Kao kasapin na jarca. Žao ti, zar, što Umihana nejma mahane!? Ni po mjesečini ne hodi.
- Ne znam. Svašta se priča. Događaj nejma svjedoka. Kao što je tvoje pričanje tebi tačno, takvo može biti i ono što drugi govore. A niti može biti ovakve žene na Dunjaluku. Sama kažeš o njezinoj majci da takva ne bi mogla biti bez mahane. Pa je morala imati biljeg i hodala kad je pun mjesec. A Umihana, i ti kažeš, ni po mjesečini ne hodi. Što ne bi moglo biti da i ona jednom prohoda. Kao njezina majka. Kroz bašču... Materina krv nije voda. A i Umihana nešto previše zagleda u vodu. Bojim se, povući će je materina krv... Svašta se priča... Ali i da se pustimo priče. Zna se, tačno se zna, da nije ni bilo mjesečine one noći kad je zadavljena i bačena u Drinu. Tačno se zna, nije bilo mjesečine. I ne trebaju svjedoci. Lahko je utvrditi. A sam događaj ionako nejma svjedoka...
- Ima! - otrese nena. - Ima! I, bila je noć punog mjeseca! Da ti nisam povjerovala da držiš do toga što sam ti rekla, ne bih ti dala Umihane. Ni za sva blaga Ovoga svijeta. Ali ću ti, sad, još nešto reći. Ti, kako hoćeš. Povjeruj ili nemoj. Bog mi je svjedok da sam ja svjedok. Ja sam za njima uvijek izlazila. Drhtala nad snahom, a i da pred sinovom savjesti mognem biti svjedok da nije onako kako mahala govori o njegovoj ženi. Tajno sam za njima hodila. Sin mi ne bi dopustio. On je nju volio. Njega nije zanimalo šta govori mahala. On je nju samo volio... Bog mi je svjedok, ja sam vrisnula. Odjednom, u istome trenu, dva puta sam se prepala. I kad se Umihana ispela na ćuprijsku ogradu. I prepala sam se kad sam vidjela da moj sin, naviknut kuda ona hodi, nije okrenut prema Drini. Vriskom sam ih oboje prizvala. Ja sam kriva!
Ali se Jašar jednako kočoperio:
- To mi, o sebi, prije nisi rekla. Ne znam zašto bih ti i sad povjerovao.
- Ja sam najviše kriva i najviše kažnjena. Snahe mi nejma. Sin mi se za njom ubio. Kud će veća Božija kazna?! Ili trebam biti dokažnjena pa me i Iblis s tobom kažnjava...
- To je tvoj problem.
- Neka je, ali je i Umihana moja! I, ona nije stvar... Nisi, Jašare, trebao uzimati Umihanu! A kad si je već odveo, nisi je smio tući! Grijeh ti je! Veliki grijeh! Umihana je jetim! Sirota! Odrasla bez oca i majke! Ja sam je, stara, uzgajala! Nisi smio tući

Umihanu! Ona je bila slijepa, gluha i nijema za izvanjski svijet! Ničim opoganjena, čekala je mladoženju da dođe uzvodno. Za jabukama iz njezine avlije! A ti si pojavio nizvodno! Vaše su kuće uzvodno! Mislila sam da i moja kuća, ona u kojoj sam rođena još stoji uzvodno! Tamo mi je ostalo sve što sam bezbrižno preživjela! I mislila, jadna ja, da se nas dvoje možemo bolje razumjeti, nego što bi priču o Umihaninoj materi mogli razumjeti oni dolje, mimo čijih očiju sam svoju Umihanu uzgajala! Mislila sam da ti misliš slično kao i ja. Da možeš imati povjerenja u mene. I da ćeš prihvatiti istinu o tome kako je bilo s njezinom majkom i njezinom babom. Da ćeš ti lakše shvatiti! I da curi nećeš pripisati kao mahanu za ono za šta nije ni kriva ni dužna! Zato sam ti je dala! - priča nena, starački ponavljaći rečeno, ali glasom koji se ne koleba i zna šta hoće, a Jašar blehnuo i samo je gleda kako mašicama čeprka po žaru u šporetu.
Čeprka nena po žaru. Čeprka... Utom iz šporeta nahrupi voda.
Zablehnuti Jašar gleda kako voda suklja iz šporeta i plavi sobu.
Rastire dlanovima oči. U čudu se čudi.
Kao kad se hoće iz očiju izvaditi nahvatali krmelj, vrhovima prstiju istrljava oči. Ne bi li ikako otrao sliku koju gleda.
Voda jednako raste u sobi. Narasta do kreveta. Jašar podvija noge na krevetu. Voda raste i penje se uz sobu...
Nekako, na jedvite jade, zet raskrili pendžer iza leđa, poviše kreveta.
I, iskoči napolje.
Ali, voda navali za njim.
On, niz bašču.
A voda ga, u valovima, pristiže.
I bi ga poklopila da ne dođe do Drine. Kako uskoči u rijeku, tako se dvije vode, ona koja ga je gonila i ona koja ga je dočekala u rijeci, ispomiješaše.
Plivaj! Plivaj, plivaj... Što je još i trunke snage imao, plivaj! Dok i ne prepliva Drinu.
Kad, tamo, na drugoj obali, pase stado koza. I on se, u silnoj bježaniji, zavuče među koze. Sav slomljen. Ali živ. Opruži se po livadi koliko je dug. Ali, kako zaleže na travu i pogleda niza se, na svojim nogama ne ugleda obuće. Niti su mu noge bile bose.
Preneraženog, sustiže ga i novo čuđenje: zašto ne osjeća smrad koza!?
Utom mu dođe u pamet i da ga se koze nisu ustrašile!
Sav pretrnu.
Opet pogleda uza se, niza se.
Ni malo prije ga oči nisu prevarile. Imao je šta i vidjeti: jareći papci umjesto stopala, a povrh čela napipa rogove. Ne smrde mu ostale koze, a niti sam sebi smrdi. I sam jarac.
Nije se, kako bi pristojalo situaciji, stigao ni zabezeknuti kako treba, a u kozije stado upadoše dvojica ljudi, dvonožnih, kakav je i sam bio. Razletjeli se i šakama po slabinama pritišću koze. Biraju koje su najdeblje. I Jašara opipaše. Njega će, vele. I još jednoga jarca probraše. Tu dvojicu jaraca kupuju. I kupiše. Tako ih i potjeraše.
Okrene se Jašar. Ugleda zadovoljna pastira: čas prstima prebrojava pare koje je dobio za dva jarca, čas prstom prebrojava koze i, škiljeći, ustanovljava da mu se stado smanjilo samo za jednoga, pa pare tare o bradu. Šućur Allahu!
Sav u čudu, ne pomisli ni pobjeći svojim kupcima. Samo je, sav zbunjen, trčkarao uz drugoga jarca. Sve dok dvojica trgovaca dotjeraše dvojicu jaraca pred kasapinovu kuću.
Ali, kasapin bi slabe volje i reče im da ih zatvore u magazu pa će ih sutra zaklati.
Zatvoren u mraku pred smaknuće, konačno uvidi šta je bilo i šta će biti s njim. Stane rogovima udarati u vrata, ne bi li dozvao koga i prokazao se da je on samo Jašar. Da nije

jarac. Zalijeće se od duvara, pa udara po vratima. Tuče rogovima. Čitavu noć tako: zalijeći se i tuci rogovima po vratima. Dok i ne svanu.
A kad svanu, ustade neispavani kasapin, još slabije volje nego jučer, i reče dvojici pomoćnika da prvo izvedu jarca koji je okrvavljen oko rogova. Lahko će ga poznati. Mora mu glava biti krvava. Jedan je svunoć tukao rogovima u vrata i nije mu dao oka sklopiti. Njega će prvoga pod nož. Samo da uzme abdest i da sklanja sabahski farz.

Tako.

Momci, nisu oni od jučer koji su ga kupili, nego druga dvojica momaka, privedoše Jašara pred kasapina. Kasapin ga i ne opipa po dnu kičme. I ne pogleda ga. Samo ga povali težinom lijevoga koljena i, idući lijevom rukom napamet tamo gdje su rogovi, zgrabi ga svom snagom. Krv iz podnožja okrvavljenih rogova razli mu se između prstiju. Nato kasapin, i ne pogledavši po ruci, ne gledavši ni u šta, zadovoljan osjećajem krvi na prstima, i zadiže drugu ruku. Sad će se razliti i po prstima desne ruke, samo za koji trenutak. Šiknut će ispod grla.
Sijevnu bodež zadignut u desnoj ruci. Kasapski nož. Prostran i oštar.
Na sjajnom sječivu sinu odbljesak sunca. I odbi se u Jašarove oči...

Kako bljesnu nož, tako Jašar pogleda niza se. Gleda po sebi. Zagleda uza se, niza se; on je. Nije jarac. Samo on, sjedi na krevetu. Nije se zatekao da leži, sjedi. Nije spavao... Gleda po sobi. Zagleda: Umihanina nena jednako mašicama premeće po vatri u šporetu. Pa kad ugleda unezvijerenoga Jašara, kaza:
- Hoćeš li, Jašare, tući Umihanu?
- Neću! - odvali se iz Jašara.
- Zadnji put te pitam: Hoćeš li, Jašare, ikad za ikad, više tući Umihanu? - doupita nena.
- Nikad za nikad! - potvrđivao je Jašar. - Nikad za nikad! Nikad za nikad! Vallahi, Billahi, Tallahi!
- Dobro, dobro, Jašare! Znam! Sada znam da je nećeš tući! Samo sam htjela čuti i iz tvojih usta! - doreče nena.
Kako doreče, tako je više i ne bi.
Samo je, s tacnom na kojoj se pušila tek ispečena kahva, stajala, sva uplakana, Umihana
- Jašare, da kahvenišeš... Pa ću ti reći šta ti imam reći...
Presretan što se više ne zbiva ono odmaločas, Jašar se ipak poprepade ženinih suza:
- Reci! Šta je bilo?
- Zaklalo nenu... Četnici. Zaostale bande... Jučer nađena...
Znao je. To znao od jučer. Vidio je. Svojim očima. I sad mu se, nakon što mu je, mrtva, došla na san, nikako nije razbistrivalo šta jest i šta nije. I zašto o tome, kakav je god goropadnik, nije Umihani odmah rekao?
- Griješio sam što te nisam sastavljao s nenom. Udata žena jednom mjesečno treba obići bližnju familiju, a jednom heftično posjetiti roditelje. Tebi je nena bila kao roditelj.

Najbliži ti je rod. Ja sam kriv što je dugo nisi viđala... - govorio je snishodljivo i umulno, pa Umihani, u nevjerici i u bolu, i ispade tacna iz ruku.

Spavaćom sobom rasprostirao se miris prolivene kahve i kroz raskriljeni pendžer iznad bračnog kreveta dopiralo klokotanje Drine.

SEZONA LOVA NA SOKOLOVE

ABDULKADIR, UNUK ABDULKADIROV

Mali Abdulkadir, najstariji sin Dževhera Orlovića, iščekao je budan javljanje horoza. Neće još dugo pa će se i babo čuti. Mališan zna, pouzdano, da su ovo prvi horozi. Otkako je legao - a uspjelo mu je da to ne bude iza akšama nego se sve nešto kao vrzmao po kući i majka ga je tek pred jaciju saulisala pod jorgan - svom snagom otimao se snu. Nije da nije trepnuo. Po nekoliko puta bi zatreptao, i to što je brže mogao, kad bi osjetio da su mu kapci nad očima baš otežali, ne bi li otklonio njihovo sklapanje. Ali, da je imalo naduže zaklopio trepavice, nije.
Otac, tamo, u svojoj sobi, samo što nije poskočio iz posteljine. On će čim se jave drugi horozi. Kao da je navijeni sahat budilnik. Babo uvijek tako.
Abdulkadir je samo zamišljao očevo buđenje. Niput nije budan dočekao kad zaviri u sobu s djecom i hitro izodijeva rublje koje je majka, bojažljivo pipkajući i raspuhujući praške sa svake haljinke, previla preko štokrle.
Dječak je mnogo puta, ovako, pomislio da će mu uspjeti da ocu, još jednom pred polazak, rekne šta bi želio da mu donese iz Zvornika. To bi on samo onako. Babo zna šta voli i uvijek mu donese dvije slipe - duge bijele šupljikave šećerke, uzduž kojih su, poput zmija uokolo štapa, sapletene crvene pruge, tri orašnice - tvrde kao kamen na mjestima gdje je samo prepečeni šećer, i mehke na mjestima gdje se bjelasaju komadićci izmrvljenog orahovog jezgra, i dvije gurabije - koje nisu tvrde, kao što se u njihovom selu prave, nego se tope čim ih se prinese ustima, i ne zovu se džabe šećerli lokumima. On bi da otac uvidi da mu je sin odrastao i može budan dočekati ovaj vakat.
Ali, bivalo je da Abdulkadira san prevari i zaspi ne znajući da je zaspao. I, kad otvori oči, misleći da je žmirnuo ili da je samo zatreptao, jutro već dobro odmakne. Ili bi ga san zaveo i toliko mu se oslačilo da zaspi, pa bi se sam sa sobom nagodio da se prepusti snu, čvrsto sebi obećavajući da će do kraja izdurati već s četvrtka na petak ili uoči drugoga ponedjeljka.
Evo je i izdržao.
Ima još više da naraste u babinim očima kad bude razjašnjeno da nije nimalo zaspao nego da je noć probdio iščekujući budan pod jorganom...
Samo je još malko ostalo, posljednji dio gluhoće noći. Malićuk. Sahat. Ni čitav sahat. Sahatak; koliko ima između prvih i drugih horoza, dokad i prasne sabah.
Da ima džamija u Tekiji, bi ga, da sad i prikunja, lahko razbudio sabahski ezan. Ama, u Tekiji nejma ni tekije. Samo obnovljena stara musafirhana, a ni ona to odavno nije. U njoj je namješten mekteb, sa štapom koji se, naslanjajući se na kuke čiviluka zakovanog nasred najdužega duvara, proteže čitavom sobom. Tim štapom je muallim Hasan-efendija, ne mičući se, mogao dokučiti djecu koja pričaju u najzadnjem safu. Ama, i djeca su se dosjetila: stisnu se u prednjim safovima i isprazne posljednji, pa kraj pruta dohvaća uprazno. Hasan-efendija ne može, od duvara iza leđa, gurnuti štap unazad i, obuhvaćajući ga naprijed, skratiti mu dužinu, pa da mogne dohvatiti one koji su u zadnjem redu ali više nisu na kraju mektebske sobe. Tako je štap izvan upotrebe i samo leži opružen po kukama na čiviluku.
San je dušmanin, sjeti se Abdulkadir Orlović i protrlja oči.
Boljele su ga.
Nisu ga boljele. Samo su žuljale. Nisu ga ni žuljale. Obvladavala ga je neispavanost...

DŽEVHER, SIN ABDULKADIROV

Kad je Dževher Orlović odškrinuo vrata dječije spavaonice, u pomrčini primijeti da je Abdulkadir otkriven. Pripokri jorganom dječaka unjihanog u san zadovoljstvom prisjećanja na osujećeni muallimov prut.

U dnu bašče, prema samome drumu, njiskala su četiri ždrijepca. Dvojica mlađe braće, ipak, ispotiha kahnuše. Najmanje da bi mu stavili na znanje svoju prisutnost - morao je čuti konje, a i bez ikakvoga javljanja znao bi da su oni opet pripravni za put. Oglasili su se da bi potvrdili odanost najstarijem, a i da mu se podiče kako su sasvim pripravni za putovanje.

Kao zapete puške, uzvratiše mu na pozdrav. Vrlo veselo. Uporedo, dok su se odazivali selamom i u dubini ušiju zaviralo im njegovo javljanje, razaznavali su da je Dževherov glas odavao više od uobičajene mrgodnosti neispavanog starješine. Mora da je kaharli, ukrivo nasađen na noge, pa je ispravnije ne zapodijevati razgovor i sačekati da se brat raskravi.

Tako.

Mlađa braća se i prepustiše konjskom kasu.

Četvrti konj bio je bez jahača; natovaren sepetima.

Otkako se pamti, Orlovići su na pijacu odgonili samo sepetsku robu. To im je u navici. Nisu uobičavali tovariti u vreće. Žita su uzgajali tamam toliko da ga bude dovoljno njihovoj stoci i peradi, i njima za brašna. Niti su trgovali s robom koja se na konja pripinje konopcima - cjepkama za ogrjev ili orahovim panjevima. Ali, na pazar se odavde znalo kretati s čitavim malim karavanom konja sepetaša.

Nekad bilo, sad se spominjalo.

O karavanima je pričano njihovom rahmetli ocu, ali je i za babina vakta bilo kako je i sad: jedan konj i dva sepeta.

Jedan sepet napunjen je kruškama mušmulama, a drugi je uvršat orasima hojtašima.

Kako su im kuće bile na sredokraći između Vlasenice i Zvornika, malo bliže Zvorniku, ali na teritoriji koja je prije potpadala pod upravu Vlasenice, odlazili su i tamo i ovamo na pijacu. Ima i četrdesetak godina otkako se Tekija vodi pod novom općinom Bratunac, ali je njihovo odlaženje na pijacu odavno više predstavljalo poštovanje porodične tradicije nego tvarnu potrebu. Uopće nisu išli u Srebrenicu, do koje im je možda i bliže - i ne znajući više zašto takva navika. Vjerovatno zato što se tamo i u Zvorniku podudaraju pazarni dani, a srebrenička pijaca je, ipak, manja.

U ovo predjutro nakanili su se u Zvornik. Svanjiva ponedjeljak, a tim danom je u Zvorniku velika pijaca.

Dževher se, shvaćajući da je glasu pridao važnost kakvoj nije bilo stvarnije potrebe, čim se ispe u sedlo, maši pušačkog pribora. Da, zabavljen savijanjem cigarete, zabaljuši nesmotrenu neodmjerenost nastupa. Bilo mu je jasno - kao što će takav biti dan koji tek treba svanuti - da se, bez ikakve stvarne potrebe, braći javio naprasito.

Duhanska kesa bila je gdje joj i jest mjesto, za bensilahom. Desna ruka je, bez pipkanja, uvježbano, izvuče. I razveza - prinoseći je ruci koja je držala ular - bez ikakvih problema. Lahko, nakon što puhnu, jezikom i usnama izdvoji jedan između petnaestak

ćatova. Odabrani papirić slijepljen na donjoj usni pirkao je na razvigoru niz Jadar i doticao mu vrh nosa, dražuckajući nozdrve. Ali, otrpi da kihne. Jedva. S mukom. Na jedvite jade. Baš mu je, da su mu se oči iskolačile dok se ne uspjede obuzdati, bilo navrlo da kihne... Primiri ga ugodan miris gutice duhana među kupicom prstiju desne ruke. Nije zamirisalo oštro. Čulo se umilno.. Onako kako mire najbolje duhanske sorte, tek štipuckajući dlačice u nozdrvama. To mu pridodade neophodnu količinu ponosa. Pa, i jest! Ko je s Orlovićima mogao u odabiranju duhana?!
Hitro, iako pri nevidici i uz ljuljkanje na alatu, sasvim uvježbano, rasprostrije duhan po ćatu. Brzo i savi. Kao da je kroz kaluf proturio. Zadovoljno obliznu i slijepi. I da, po najmehaničkijoj navici, prigotovljena cigareta već nije bila na svome mjestu između usana, bi je, kao da je za izložbe, uzeo među kupicu prstiju slobodne ruke i, onakvu, bijelu u tmini, ponosno zagledao u nju.
Bio je još zadovoljniji sa sobom kad primijeti da, ubrzo jedan za drugim, kroz razdanjujuću pomrčinu svjetlucnuše dva bačena opuška. Braća su i savila i pripalila i popušila svoje cigarete. Dotad je on stigao tek do trećine bavljenja ovom navikom. Onako kako i treba biti. Nije saviti, pripaliti i naizvlačiti se i naispuhivati dimova. Ili ih se, što je još gore, nagutati. Treba umjeti ćeifiti.

HAMZA, MLAĐI SIN ABDULKADIROV

I, dok je Dževher u tutun-kesi polahko napipavao pribor za kresanje, srednji brat Hamza naveliko je mislio svoje. Naumpala mu je, odnekud, zašto im nije zapalo prezime Sokolović. Jest i ovo i ono ptica iz visine, ali su njih, gotovo i kao Orlovićima, nazivali i po sokolovima. Baš kao da im je to i samo prezime. Bili su sokolari.
Dobro, jest, i dok nije bilo Austrije, i dok se nisu pojavili švapski činovnici da popisuju žitelje po Bosni - najčešće im ga i sami određujući, ne baveći se baš priličnošću prezimena - njih se zvalo Orlovićima. Od davnine su tako obilježavani. Zato je, barem kad su oni bili u pitanju, lahko razriješena nedoumica s davanjem prezimena. Narod je još mrko gledao na sve što je dolazilo iz Beča. Gledalo se s podozrenjem i na stambolske novotarije. I uprijeko ih se odbijajalo. I sam fes, bez koga se više ne može zamisliti Bošnjak, dočekan je s omrazom, a da s odbojnošću ne budu primana ćafirska posla.
Obilježavanju familija prezimenom nije se pridavalo posebnoga značaja.
Ti nas piši kako hoćeš, znamo mi ko smo i šta smo. I znat će se, kao i dosad što se znalo, ko je ko, kao što smo se vijekovima između sebe raspoznavali i oslovljavali.
Ali, i ostalo je onako kako su za Švabinog vakta obilježeni ljudi po Bosni, s posebnim ili neposebnim, ovakvim ili onakvim, lijepim, ružnim, čudnim, naopakim, opakim, grdnim, blagim, svakakvim i nikakvim prezimenima.
Mora da su njihove predaustrijske pređe - osim što su starinom familijarno zvani Orlovićima, a tada im, dok je zapisivano, bilo primjerenije da postanu Sokolovići - sami odlučili da budu pisani kao Orlovići. Najprije će biti da su potegnuli za davninom s kojom ih je povezivalo ružno sjećanje na velikog vezira Sokolovića, za razliku od predaje kakva je uzgajana među većinom Bošnjaka.
Bili su uvažavani i prije i poslije Mehmeda Sokolovića, od samoga svoga zasnutka u Bosni. Ali, protiv njih se osili veliki vezir Mehmed s izgovorom da vodi borbu protiv njihovoga naučavanja islama.

Nije se usudio udariti na sam vakuf. Nije smio protiv berata. Berati su sultanski. I mrtvi sultani veći su od svakoga vezira. I od toga za koga se pročulo da je najveći veliki vezir. Od ovoga koga je sam Sulejman Veličanstveni uzdigao do te deredže da ga je učinio moćnim spram sebe. I, kad je, voljom Svemogućeg Stvoritelja, sultan Sulejman-han preselio na Bolji Svijet, Mehmed je zajmio ubijati pristalice njihovog tarikata. Uzoholio se preko svake mjere. Derviše mevlevijskoga reda smatrao je najbližim vlastitom poimanju islama. Hamzevije označavao hereticima. Smatrao da su se najviše udaljili od učenja Kur'ana Časnog. Nalazio da su preopasni jer imaju sve više pristalica. I da je to zato što je njihovo naučavanje naopako i razvratničko. Najveći protivnici Carstva u samome Carstvu. Progonio ih je gdje god ih je sustigao. Oni su mu uzvraćali. Dizali bune i svoju vojsku na njega. Vezir im sasiječe stotinu pristalica. Oni njemu vrate jednakim brojem janjičara. I, ko zna dokle bi se nadgonili da se vezir prvi ne pokunji i pozva šejha Hamzu na diwan u Stambol.
Šejha su njegovi odvraćali. Govorili da mu Mehmed sprema zamku. Ali, starac krenu na put. Kaza je da je pod moranje. Njemu da je sasvim jasno da nije vjerovati vezirskim riječima, ali i da nejma šta izgubiti. Kad su već mnogi izginuli, neće biti štete ako će i još jedan. Ako je suđeno, neka i on pogine. Starac je. Njegovo, ionako, više nije dugo na Dunjaluku. Vrijedi života probati... A dogodi li se suprotno i ostane živ, onda može samo biti bolje. Nagodit će se s velikim vezirom. Kako su se dosad nagađali, ubijanjima, u tome je Mehmed premoćniji. Može mu se. Bezmjerno drma Carevinom u ime sadašnjeg sultana. Koliko mu god oni uzvraćali, hamzevija će - na ovakav način - nestati. A niti ikako dolikuje da se muslimani između sebe trijebe.
Kazao je smireno, kao predvodnik čije je učenje, u prvom redu, bilo usmjereno protiv svih oblika državne tiranije, da se može dogoditi i treće: ako ga ne ubiju i ako se ne nagodi s velikim vezirom, pokušat će doći i do samoga sultana Murata, sina Selimovog i unuka Sulejmanovog. Nastojat će njemu ukazati na berate, među kojima su i oni njegovoga djeda Sulejmana. Ali, rekao je da je nesreća već i samo pomišljanje na treću sreću. Sultan Murat je poremećenog uma. Mamlaz i tevećelija. Svu vlast oslonio je na Mehmeda, konačno nimalo ograničenog u vladarskoj moći. Samo, Mehmeda su godine izdale. Ako već nikakva druga sila nije mogla, godine uvijek nadjačaju svaku dunjalučku silu. A kad godine izdaju, i čovjek izda. Prokletstvo vlasti žudi za većom i većom silom. Osilio se. Strah od smrti liječi rasprostirući strah među svima uokolo sebe. Uzdignut i iznad samoga sultana, samo što se, neuzubilah, ne bi uporedio još i sa Stvoriteljem svih svjetova. Zato, ne bi li pretekao i samu svoju smrt, Mehmedu preostaje usmrćivanje drugih. Da se i ne govori o nemilosrdnosti proganjanja onih koji mu se pokušavaju usprotiviti.
U Stambolu šejha dočeka saznanje da veliki vezir neće ni da čuje da ga primi. Ali, kad šejhovim ljudima nije mogao odreći da ga je pozvao, branio se prečim poslovima.
Kad ga je, satjeran hamzevijskim stambolskim vezama, napokon udostojio prijema, nije se htio nagađati, osim da se hamzevije bezuvjetno odreknu učenja i proglase gašenje svoga i pristupanje drugom tarikatu.
Šejh Hamza pribrano kaza da će svoje tjerati i do samoga sultana i pozvati se na berate njegovih prethodnika. Veliki vezir se turobno osmijehnu. Potom se, ipak, razbijesni. Reče šejhu da bi ga mogao smrviti u jumruku. Ali, neće. Mirni šejh uzvrati istom mjerom. Kao što je narod raspaljivao tumačenjima islama, vatreno, u lice, poreknu velikom veziru volju pri odlučivanju o njegovoj smrti. Da ga ne smije smaknuti zato što je on, šejh iz sela Orlovići, kadiluk Vlasenica, nahija Birač, ejalet Bosna, opunomoćeni čuvar sultanskih ukaza hamzevijama.

Mehmed se starački iskezi i reče da se uvijek ravnao po pravdi. I da će tako ostati. Da nije, odavno bi bili sravnjeni i temelji hamzevijskih kuća u selu Orlovići. I da mu na tome, uprkos beratima, ne bi bilo zamjereno. Selo je stjecište derviša koji su protiv islama i ove carevine, a u njemu nejma ni tekije. Već je to razvratno. Derviši, a bez tekije. Nejma derviša bez tekije.
Šejh je mirno odreče da je prednost njihovog tumačenja islama u potpunoj predanosti Allahu, dželle šanuhu, i prezrenosti svih ovozemaljskih povlastica. Nije potreban krov nad glavom da bi se sedžda i zikr činili. Dovoljno je smjerno srce na zelenoj serdžadi livade, na šumskom proplanku ili pokraj grgutavog izvora.
Mehmed, obiknuo da nikoga ne sluša, mrzovoljno nastavi na mjestu gdje je prekinut. Odbrusi ponavljanjem da hamzevije niko i ne dira u samim Orlovićima. A to što se šejh poziva da je čuvar sultanskih berata, berati se čuvaju u Orlovićima i on je, kao šejh, beratima zaštićen samo u svome selu.
Time je okončan diwan Sokola i Orla, vođen po mjeri dviju ptica grabljivica. Oni su se tada vidjeli i prvi i zadnji put.
Kraj se zbio brzo. Njegovi pobornici uredili su da ga primi sultan. Glas je došao do uhoda velikoga vezira. Objašnjeno je da je sultan neodložno zauzet i da ga ne može primiti. To je, provjerili su šejhovi odanici, bilo tačno: Murat je zapao u jedno od svojih stanja neuračunljivosti.
Koliko god bilo nepredvidljivo kako bi se sultan ponio, i to je bila izvjesnija prilika šejhu iz Bosne, nego da ga se prepusti prosuđivanju šejhu-l-islama Ebu-Suud-efendije, u čije je odaje šejh naveden. Štiteći svoju slavu, Mehmed se okorištavao Ebu-Suudovom pohlepom za kratkim suđenjem i krajnje nemilosrdnim presudama koje su potvrđivale ono što bi veliki vezir želio odlučiti.
Šejhu ne bi dopušteno ni da sjedne. Već sa vrata dočekale su ga Ebu-Suudove riječi da se, u ime sultana Murata hana, sina sultana Selima i unuka sultana Sulejmana, proglašava krivim zato što u hamzevijskoj tekiji u ejaletu Bosna, nahija Birač, kadiluk Vlasenica, naseljenome mjestu Orlovići, pokraj Nove Kasabe, pod izgovorom da naučava islam, poziva pravovjerne u zabludu i bezvjerništvo, iznoseći nazore kojima se vrijeđa čast Isa pejgambera.
Nalazeći nepobitnim da je šejhovo tumačenje islama u protivnosti s Kur'anom, u kome najjasnije stoji da je Isa Božiji poslanik, a nikako sin Božiji razapet za spas vjernika, šejhu-l-islama zaključuje da se hamzevijski šejh, kao takav, bezbožnik i rušilac temeljnog ustrojstva vjere, ima tajno pogubiti.
Upitan šta ima reći, šejh odgovori da prihvaća presudu iako ne može odobriti nijednu tvrdnju. Prvo, hamzevije nejmaju tekije, barem je nikad nisu imali u selu Orlovići, ejaletu Bosna, nahiji Birač i kadiluku Vlasenica, na šta se presuda odnosi, a što je dobro poznato i velikom veziru. Drugo, sve i da je onako kao što mu je presuđeno, a što on nedvojbeno i potpuno poriče, treba imati na umu da u islamu nejma prisile, te on, prema tome, svojim učenjem nikome ništa ne nameće. Nadalje, sukladno Božijem jedinstvu, kao također temeljnoj odrednici islama, on - ako bi i bilo tačno da pripisuje pejgamberu Isau značenje Božijega sina koji je razapet za spas vjernika - više ne bi mogao biti musliman i ne može mu, onda, presuditi vrhovni šerijatski sudija. Ovu odbranu ne iznosi da bi ubjeđivao u svoju nevinost ili da bi se pomislilo kako se opravdava, nego zato što odbija da se o njemu kao muslimanu presuđuje u protivnosti s temeljnim učenjem Kur'ana. Presudu, inače, prima kao posebni znak Božije milosti, smatrajući da ga Allah, dželle šanuhu, uzvisuje na najvišu deredžu pravednog stradalnika.

- Čitavoga života borio sam se protiv ljudske sile ne Zemlji, naučavajući hamzevijskim učenjem o tome da je svaka država - zato što podrazumijeva prisilnu vladavinu - protivna islamu. A kako islam ne poznaje posredovanje između Boga i čovjeka, odbijam potrebu postojanja vrhovnog tumača Božijega zakona na Dunjaluku i smatram to zloupotrebom šerijata u ime interesa državne vladavine. Ovu presudu prihvaćam kao jasan znak nesreće koja će se sručiti na najveće ovozemaljsko islamsko carstvo koje je ikad postojalo, niti će, do pred Smak Svijeta, veće postojati. Tako ne govorim zato što mi je upravo saopćeno šta će biti počinjeno prema meni, nego se protiveći načinu smišljenoga nedjela nada mnom. Doguralo se dotle da se u ime šerijata pogubljuje bezgriješan Allahov rob na Zemlji, umjesto da bude zaštićen kao bezgriješan musliman. Na tronu šejhu-l-islama je Iblisovov sluga u insanskom obličju Ebu-Suudovom. Može li takvo carstvo i dalje napredovati? Nikako! Ovakav vakat navješćuje se u Kur'anu, a nalazim da je ovo početak toga kraja prije Konačnoga kraja. Elhamdulillah!
Ebu-Suud je, prema sačinjenome zapisniku, odgovorio ovako:
- Kad bi moglo, sad bih te osudio barem na još dvije smrti. I to da ti ne presuđujem prema uvredi meni nanijetoj. Dvostruka smrt sljedovala bi ti za prorokovanje udesa ovoga carstva. To je vrhunac kraja hamzevijskoga učenja. Prvo, tebi i kao heretiku mora biti poznato da u islamu nejma proroka i da je Muhammed, salallahu alejhi ve selem, Božiji poslanik i posljednji među poslanicima. Drugo, ako i zaniječeš prorokovanje i ustvrdiš da je to samo logičko zaključivanje, neporecivo je da je posrijedi najsmutnije ljaganje najveće islamske države, koja se samo može širiti i širiti. Ali, ništa iz tvoje odbrane neće ti biti uzeto za zlo, i to samo zato što je sasvim dovoljna i moja prvotna presuda. Tvoje riječi, dosljedno unesene u zapisnik, ostat će opaka derviška tlapnja kojom se, sa zlom namjerom, unosi nemir u duše pravovjernih! - dorekao je Ebu-Suud-efendija i pokazao da izdvedu šejha.
Presuda je izvršena istoga dana, ali je neko od njegovih pristalica prepoznao šejhovo obezglavljeno truplo u valovima Bosfora. Procurile su i pojedinosti o šejhovom susretu s Mehmed-pašom i njegovim velikim muftijom. S time je, iako se hamzevije htjelo prikazivati kao bogohulnike i kršćane u islamskoj vjeri, porastao šejhov ugled u narodu. Čak dotle da je sultanu Muratu rastumačeno kako je neophodno da se njegovim muhurom odobri pogubljenje Ebu-Suud-efendije.
Može biti da je nalog o Ebu-Suudovom smaknuću došao i od Mehmed-paše. Dotad nedodirljivi veliki vezir nepovratno je izgubio od svoje omiljenosti. Pokušao se iskupiti i odlukom o prestanku progona hamzevija. Ali, to je među onima koji su samostalno mislili shvaćeno kao priznanje da je nepogrješivi vezir teško zgriješio.
Po šejhu Hamzi, prije nego što je pogubljen u Stambolu, ime je dobio njegov sin, koji je, na izričito očevo traženje, izučavao islamske znanosti u Konyi. Taj Hamza bi, da se nije umiješao u razračunavanja s Mehmed-pašinim askerima, postao hamzevijski šejh. Bio je pribran derviš, ali je, po saznanju o očevom smaknuću, napustio sveučilište, a htjelo se da se, pri iznenadnom prepadu janjičarske vojske - vraćajući se kući i navrativši u hamzevijsko stjecište u Gornjoj Tuzli - uvjeri u podlost i muklost mržnje s kojom su ubijane pristalice njihovoga tarikata. Od tada je preuzeo dužnost prvoga u poslovima branjenja hamzevijske časti. Dok i sam nije ogrezao u krvi. Odabirao je i plaćao osvetnike, predvodeći ih, skupa s dobrovoljcima, u odmzadi.

Sadašnji Hamza, ovaj koji živi u selu koje je upisano pod imenom Tekija i to ime mu odavno prihvaćeno iako u njemu nikad nije bilo tekije, a jesu - birvaktile - živjeli derviši hamzevije, ovaj Hamza koji prema Zvorniku jaše uz starijeg brata Dževhera i mlađega Mustafu i kome je pripalo da u ovoj generaciji Orlovića ponese ime Hamza, trgnu se iz misli o prošlosti svoje obitelji kad - kako je to uvijek činio dok su se primicali Kušlatu - podiže pogled uz visoku stijenu i iznad minareta džamije na vrhu vidje da se ukazuje sunce.
Sabahhajrola!
Dolje, duboko niz klisuru, kraj samoga druma po kome su jahali, hučio je Jadar ulijevajući se u Drinu.
Kad ponedjeljkom idu na pijacu u Zvornik, ovdje Hamza iz ruksaka vadi ono što je prethodne noći pripremljeno da usputice prezalogaje u sedlu. Prvim hisetom maslenice smotane u zvrk, samom srčikom, namjerio je ponuditi starijeg od sebe. Ali, uvidje da su Dževherove ruke zauzete. Lijeva bratova ruka pridržavala je ular, trud i kremen, a desna mlatila čakmakom. Jednako pokušava ukresati.
Iako se Dževher uporno prisiljava da povrati smirenost, i u sumračju razdjelnice noći od dana uviđa se da je uzbihuzuren. Ne mlatara samo desnom rukom. Sav se trese. I snagu čitavoga tijela - umjesto da ga primiri pribranim mislima - upotrebljava da bi izmamio varnicu u sudaranju čelika i kamena. Niz ruke mu se slijeva znoj, namačući trud uz čakmak i oblijevajući curkovima i kremen i čakmak. Dodatno se uznemiri kad, ispod oka, primijeti da Hamza odusta od nauma da ga posluži zvrkom maslenice.

MUSTAFA, NAJMLAĐI SIN ABDULKADIROV

Najmlađi brat Mustafa nosio je u ruksaku kruške jeribasme. Njima se zahlade nakon što pojedu glavno jelo. Dođu im kao zajutrak. Orijentir, znak da ih se maše, onda je kad konji zakorače na ćupriju nad Drinjačom, na mjestu gdje se ova rijeka ulijeva u Drinu.
Tu se već ne čuje huka i buka, kao nizvodno, gdje se Jadar ulijeva u Drinjaču. Ovdje Drinjača, najednom, samo sklizne. Nestane je. Sva se utopi. Proguta je velika voda Drine.
Mustafa je sin treće Abdulkadirove žene.
Iako je višeženstvo, neodobravano već u prvoj Jugoslaviji, dokinuto u takozvanoj Titinoj Jugoslaviji, u Tekiji su nastavili po svome. Upinjali su se u očuvanju svojih običaja. Samo hamzevijsko učenje, osim maglenoga sjećanja, već je bilo iščiljelo. Ostalo je zapamćeno da je neki sultan, koji je bio u sjenci svoga velikoga vezira Mehmed-paše Sokolovića, bio namjerio ubiti vezira izgovorivši:
- Ubiti i njegovo ime zlatnim slovima upisati u slavnoj historiji porodice Osmanović!
Samo je suludom čovjeku, s ispreturanim mislima i ispomiješanim genima genija kroz steljeća trošenim u vladarskoj obitelji Osmanlija, kakav je, nejma u to sumnje, bio četvrti po redu Murat na sultanskom tronu, mogla prosinuti takva misao. Ali, Muratove zavjerenike u više navrata osujetila je tjelesna straža staroga vezira. Sve dok ih, sve - i sultana i unajmljenike u njegovoj zavjeri, i Mehmeda Sokolovića i njegove čuvare - u saraju vezira Sokolovića nije pretekao derviš uvijen u kostrijet, savijen do zemlje, pridržavajući svojom desnom rukom Mehmedovu desnu ruku i ljubeći je iz zahvalnosti za dodijeljenu mu milostinju. Bačeno mu je nekoliko akči ili nekoliko madžarija.

Ovisno od toga odakle je paša zagrabio. I je li i zahvatio ili je uzeo samo između prstiju...
Na derviša je i sam paša obiknuo. Redovno je, već mjesecima, svakoga petka, upuštan u saraj kad se udjeljuje sadaka. Već je na sebe priviknuo i sarajske čuvare. Uvijek na oprezi i spram svačijeg treptaja oka i vični da sasijeku i muhu u letu, ovoga prosjaka upuštali su bez pretitravanja. Stekao je njihovo povjerenje.
Dervišu nije bilo važno šta mu je i koliko mu je udijeljeno. Jedino čemu je pridavao značaj bilo je još to da obujmi čitavu pašinu desnu šaku, kako bi je, trenutak poslije, nakon što je poljubi i prinese čelu - kako su se, već, Bošnjaci zahvaljivali na milostinji i paša im u tome, kao svojima iz Bosne, s posebnim zadovoljstvom udovoljavao - mogao stisnuti što čvršće i, snažnim trzajem, odmaknuti od tijela. Da, ukoliko paša slobodnom, lijevom rukom posegne prema srcu, ostane slobodna desna strana tijela i da mu u nju mogne sručiti što više uboda nožem.
Prestala je svaka priča o daljnjim pojedinostima. Nikad se nije saznalo ni koliko je puta nož sijevnuo. Ni gdje ga je sve Hamza sručio po pašinome tijelu. Osim što se i nije htjelo sakriti da je sam derviš, na licu mjesta, sasječen sabljama. I da se presamitio po mrtvome paši.
U trenucima napuštanja dunjalučkoga života morale su biti sublizu duše dvojice krvnika. Time se napokon zatvorio krug bošnjačkoga kola smrti zaigranoga na stambolskome dvoru.
Najgrublje je dirnuto u najkrupnije poslove Carevine. Zboden je najveći među velikim vezirima najvećega dunjalučkoga carstva. Odmazda se morala izvršiti do kraja i za sva vremena Ovoga svijeta zatrti hamzevijski tarikat. Žareno je i paljeno uzduž i poprijeko Carstva. Sasijecano ili bacano u zindane sve što je hamzevijsko. Sve dok nije bilo sasvim izvjesno da je zatravljena i pomisao o hamzevijskom pokretu i njihovom tumačenju islama.
Jedino nije ni pipnuto u same Orloviće. Ni Murat nije bio toliki tevećelija da bi se usprotivio redu i zakonu: ovo selo i životi njegovih žitelja bili su pod zaštititom najvećih sultanskih prethodnika. Na seljacima je bilo da se brinu o musafirhani i musafirima. U beratima ništa nejma o hamzevijskom naučavanju. Zato su dugo, vrlo dugo nakon ubojstva Mehmed-paše, u musafirhani boravili strogi mufetiši iz Stambola. Revnosno su se brinuli da ne bude nikakvoga dervišluka.
Stambolski mufetiši bili su u tančine upućeni u poslove ispiranja mozga. U Orlovićima se nisu miješali u običaje i ranije događaje. Da su im ukinuli pravo i na takvu vrstu sjećanja, bivše hamzevije, ponosni do naprasitosti i hrabri do nežaljenja za dunjalučkim životom - kakvi su bili i morali ostati - iznašli bi načine da se odupru i nastavili tajno ispoljavati svoje učenje, uz koje je ostala klica najveće smutnje.

Do ovoga Mustafe, Orlovića koji, s dvojicom starije braće, jaše na pijacu u Zvornik, očuvano je sjećanje o prvome Mustafi u tradiciji Orlovića.
Pričanje je od davnine. Zato, ponegdje, djeluje i nevješto. Može biti da je, prenošenjem s koljena na koljeno, neko nešto dodavao i oduzimao, pa sačuvano uvijek nije najuvjerljivije. Predanja kao predanja. Ali, i takva, dragocjena su.
Helem, taj Mustafa bio je - sasvim pozdano se zna - sin Hamza-Dedin. Više se nije razabiralo je li njegov otac došao sa najvećim od svih sultana Mehmedom Fatihom, kao istaknuti učenjak, kakve je sultan ostavljao iza sebe po Bosni i s njihovim znanjem

ukorjenjivao i širio islam. Ako je bilo tako, bit će, onda, da se šejh utopio među zatečene žitelje Orlovića. S hukom i búkom. Kao Jadar u Drinjači. Ili se, može biti, samo stopio s njima. Kao Drinjača s Drinom. A možda je on bio kao Drina... Ali, bilo kako bilo - ako je išta od toga bilo, u svakoj od mogućnosti morali su uticati jedni na druge. I u Drini je, iako se to uopće ne zamjećuje, uvijek vode i iz Jadra i iz Drinjače... Ili je sultan Fatih u Orlovićima zatekao Hamza-Dedu kad je s vojskom kretao na Kulu? Neće biti... Tada je već znao Hamza-Dedu kao jednoga od svojih šejhova, i - poslije više godina - krećući na Kulu, namjerio zakonačiti u Orlovićima. Htjelo se da šejha, dok je sjahivao, zatekne kako s volovima ore u Konjević-polju. Začudio se tome i poslao da orača izvedu pred njeg.

- Zašto oreš bijele brade? Zašto si zakasnio? Zašto nisi uranio? - upitao je.

- Uranio sam, ali mi Bog ne dade!

Drugima bi njihov govor vjerovatno bio nerazumljiv, ali su se njih dvojica veoma dobro razumjeli. Sultan je prekorio Hamza-Dedu zašto se nije ranije oženio, pa bi mu sada sinovi orali, a Hamza-Dedin odgovor značio je da se on na vrijeme oženio, i dijete da je stekao, ali da mu je sin Mustafa podignut na vojsku.

Potom sultan upita ima li gdje musafir prenoćiti. Hamza-Dedo, sav sretan, pokaza prema kućama na brdašcu.

Kad se sultan, sa pratnjom na hitrim konjima, primakao kućama, ususret mu je izišao Hamza-Dedo i pozva ga u kuću. Fatih se nije dao zbuniti time što je starac u međuvremenu uspio i ispregnuti volove i pješke prije stići, a kad su završili s klanjanjem jacije, zapita:

- Znaš li gusku očerupati?

Pomislilo bi se da sultan iskušava domaćina hoće li ih za večeru ponuditi pečenom guskom. Ali, Hamza-Dedo odgovori:

- Ako bih je imao, znao bih je i u torbu metnuti.

Sultan je odgovor prihvatio kao konačnu potvrdu svoje pretpostavke da se Hamza-Dedo svojom predanošću vjeri uzdigao na deredžu posebnih Allahovih, dželle šanuhu, miljenika te je evliji namjerio omogućiti izdržavanje, i to da ga ne unizi nagradom, nego da ga njome i obaveže. Zato je, pred spavanje, nešto zapisao. Kad je, ujutro, gost, sa svojom pratnjom i silnom vojskom, nastavio ka Kuli, Hamza-Dedo, ispod jastuka nađe berat o uvakufljenju posjeda uokolo Orlovića koji se, dok je svijeta i vijeka, ne smije otuđiti niti će se na njega plaćati porezi i ostali nameti, s obavezom da se podigne musafirhana i u njoj bez ikakve naknade ugošćuju namjernici i njihovi konji.

Poslije, sjećajući se noćenja u Orlovićima uoči velike pobjede na Zvorniku i osvajanja utvrđenoga Kula-Grada, Božija sjena na Zemlji, vladar svijeta od Mašrika do Magriba, sultan svih sultana, Njegova Visost han Mehmed Fatih, nazvan Silni, zvanI Osvajač, slao je posebne berate kao potvrdu da se ima poštivati njegov ukaz u Orlovićima kod Vlasenice.

Htjelo se da se, i to ubrzo, na Orloviće namjeri i drugi, poslije Fatiha najveći, sultan Osmanske imperije, Sulejman Drugi Veličanstveni. I on je naišao s velikom vojskom. Većom i od one koju je Mehmed Fatih ovuda proveo. I on je bio na proputovanju ka Zvorniku, ali je namjerio dalje. Dotle daleko da se granice Carstva više ne bi mjerile samo od Mašrika do Magriba, nego bi se morala uračunati i sjeverna odrednica. I njemu, u ravnici ispod Orlovića, u Konjević-polju, zapadne u oči stari orač. Imao je dugu bijelu bradu. Sav ostario. Samo što mu se i samo tijelo nije, poput paučine, kao i njegova brada, lelujalo na prijepodnevnom povjetarcu koji je pirkao niz Jadar.

Starac nije bio sam. On je za jaram vodio volove, a plug je pritiskivao njegov sin Mustafa. Čim je ugledao sultana, starac istupi i ponudi mu sina jedinca u askere.
- Onoliko koliko će tebi jedini sin valjati u oranju, meni jedan vojnik neće vrijediti u osvajanju Mohača... - kazao je sultan Sulejman.
- Sitna su posla oranje i ovo zemlje. Mohač i tvoja vojska su carska posla. A može biti da ti baš moj sin u vojsci zatreba... - branio se Hamza-Dedo.
Glavni savjetnik prišapnu sultanu o onome šta je bilo između starca i sultana Fatiha. Dodade da je sin Mustafa pročuven gazija. Ako ništa drugo, ima i ono da se nikad ne zna šta može biti i ustrebati. Ne bi bilo učtivo ni povrijediti dušu starog alima, niti odbiti gaziju kakav je njegov sin. Sultan prihvati, a Hamza-Dedo najponiznije zamoli za oproštaj što će njegov sin kasniti.
Otkud, sad, to? Navaljivati, a sad reći da će kasniti.
Ali, neka bude...
Starcu je trebalo vremena da iskupi konje u okolici. Na sedla im je pripeo prazne sepete, savjetujući sinu da se ne razmeće s kruhom, nego da u sepete trpa i kruh koji će razbacivati osiljena vojska. A kad dođe vakat da, više nego ičega, zatreba kruha, samo da se sjeti kako je njegova rahmetli majka spravljala poparu.
Mustafa, na odmornome doratu, za kojim je bio povezan karavan neopterećenih konja, brzo sustiže pročelje vojne kolone. Usput su mu se čudili i svašta pomišljali. Te, čuveni asker Mustafa došao dotle da samo misli na pljačku, pa poveo konje s praznim sepetima. Te, ne može biti tako; zna se kako se raspodjeljuje ratni plijen, a i ne trpa se u sepete. Te ovo, te ono, ovako i onako. A i šta bi drugo dokoni askeri, koji, u svojoj pomamnoj silodernosti, razbacuju unaokolo kruh, krkajući samo janjeće pečenje i misleći o plijenu koji ih čeka kad pobijede na Mohaču?
Kad vidješe Mustafu da sakuplja razbacani kruh, i prestadoše mu se iščuđavati:
- Šta rat učini od gazije! Pobenavio. Skuplja brda kruha. Šta ćeš, de. Mora biti i svakakvih u ovolikom mnoštvu najrazličitijih ljudi...
Odulji se boj na Mohaču. Dan za danom, mjesec za mjesecom. Uzmanjka i ovaca. Nestade janjetine. I zaljeti se. Istrošiše se i zalihe brašna. Nova pšenica nije prispjela. Niti će. U Unđurovini - znajući da će biti napadnuti - nije ni zasijano. Sve se mislilo da će Mohač, danas-sutra, biti osvojen, pa se nije ni slalo po dodatnu opskrbu iz pozadine. A sad da se i pošalje... Srijemoža je vrijedila dukata.
Ali, i braniteljima je svega nestalo.
Helem, duraj danas, duraj sutra, naduraji, dok askeri ne zapomagaše:
- Da nam je da se samoga kruha najedemo, lahko bi Mohač bio naš!
Mustafa nikome nije ni naumpadao. A i zašto bi? Morao se ubuđati kruh koji je sakupljao.
Nije. Strujanje zraka kroz šupljine na sepetima spriječilo je da kruh obajati i da se ne skori. Preliveno vrelom vodom i posut izmrvljenim sirom torotanom - koji je, slan i ljut, za srce ujedao i sam se nije mogao ni okusiti - ispade baš prava popara. Mnogi asker se založi dobrim zalogajem. Nahranjeni, jurnuše u odlučan boj. Posebno se istakao Mustafa. S lahkoćom je razmahivao jataganom. Okolo njega, kao snoplje žita, padali su protivnici. Imao je osjećaj da vitla sabljom kao kad njegov babo vilama rastresa pšenicu na guvnu.
U to vrijeme, Hamza-dedo je, na guvnu kraj musafirhane, razmahivao vilama i prizivao Boga u pomoć: da se, ovako kako otac čini vilama po zraku, oko sina razmiču Unđuri...
Ljudi u Orlovićima, pošto nije bilo vrijeme ni žetvi ni vršidbi, zaključiše:
- Pobudalio Hamza-Dedo! Uprazno maše vilama...

Mustafa je prvi požurio ispod Mohača. Bilo je vrijeme vršidbe i valjalo je vratiti posuđene konje. Zatekao je oca pred hambarom. Ovrhao je svoju pšenicu sam je gazeći i razdvajajući je od trine razmahujući se vilama na vjetru.
Svijet nahrupi. I da vide gaziju. I da preuzmu svoje konje. Pristigli su kad je Mustafa, odgovarajući na babino pitanje kako mu je bilo, kazivao:
- Da ne bi tebe, da ti nisi mahao vilama i razgonio dušmane, ja bih ti nastradao.
Na te riječi Hamza-Dedo, izmiren sa sudbinom, kaza:
- Sine, ti nas prokaza!
I, u sami taj tren, obojica umriješe. Pred drugima, osim pred sultanima, nije se smjela razotkrivati evlijska moć.

Kao što je među Orlovićima davanje imena Hamza započeto s Hamza-Dedom, po njegovome sinu ostalo je da se prenosi ime Mustafa. Tako ga je ponio i ovaj Mustafa, koji se, dok mu je konj stupao na kaldrmu mosta na Drinjači, prihvati obaveze da braću ponudi jabukama senabijama. Ali, Dževher samo odmahnu. Nije ni rukom. Glavom. Ruke su mu, i dalje, bile zauzete kresanjem i hvatanjem iskre u gubi.
Bilo se razvidjelo i jasno se vidjelo da mu je mokra kosa ispod fesa i da mu se graške znoja sustižu niz nos.

ABDULKADIR

Njihov babo dugo je bio među posljednjim Orlovićima. Oni koji nisu bili poklani pri četničkim upadima preko Drine uz Svjetski rat, skončačali su na samome kraju Drugoga svjetskog rata. Bilo je tako što su, iz Šekovića - koji su dotad nazivani Šehovićima - četnici, izdajući se za partizane, uporno poručivali starješini Tekije da je prošlo četničko vrijeme, da su oni prešli u partizane i traže da se daljnji otpor fašizmu organizira skupa sa Muslimanima. Pozivali su u zajedničku borbu protiv njemačkog okupatora i njegovih domaćih sluga. Kazivali su *slugu*. Tako je bilo moderno. A sluge su, da ne bude zabune, i četnici, s kojima su ovi iz Šekovića zauvijek raskinuli, poručujući da se i do Tekije moralo pročuti za njihove sukobe s četnicima iz Papraće.
Još se nije moglo zaboraviti kako su srpski žandari, sedam-osam godina poslije onoga rata, dokinuli samostalnost vakufa u Orlovićima. Bilo je ljeto, kokoši se prpile u prašini, ovce plandovale u tankoj hladovini, konji se valjali po livadi ispod kuća najavljajući da će prestati sparina. U dosadu Orlovića, čije je selo već zvanično vođeno kao Tekija, bahnuli su žandari i stavili se u zaštitu kupčija. Ovi su između kuća hvatali raskakoljene kokoši i odgonili ovce i konje. U živoj stoci i peradi namirivano je neplaćanje poreza novoj državi.
- Prošlo je vrijeme musafira i musafirhana! - odgovorio je Bjelorus Čabakov, sudija, zvani Čabak, prebjeg iz raspadnute Carske Rusije, kad su, nakon što su se požalili - umjesto pred kadiju - izvedeni pred njeg.
Abdulkadir Orlović se usprotivio:
- Ono nije han. Ono je posebna musafirhana. Nju štite berati najvećih sultana Osmanske carevine.

- Ko sada stoluje u Istanbulu? Niko! A u Ankari? U Ankari upravlja Kemal Ataturk. Je li on sultan? Nije! A ako ćemo pravo, u vašem Stambolu ipak stoluje neko naš: vaseljenski patrijarh.
- Samostalnost sela Orlovići poštivala je i Austro-Ugarska monarhija?
- A koji car i kralj sada stoluje u Beču? Nikoji! Austrija je, kao i Turska, republika. A šta smo mi? Monarhija! Vi hoćete da ostanete država po tuđinskim zakonima, nestalim u našoj Kraljevini Jugoslaviji - kazao je Čabak.
- Ama...
Presudio je sreski predstojnik Krsmanović:
- Ama s vama. Mi vas na put, vi pod put, mi na put, vi pod put. Mi s vama lijepo, a vi nikako. Mi bismo da se vratite u staru vjeru pradjedovsku, da vam damo privilegije kao što ste ih i od Turaka dobili prelazeći iz naše u njihovu vjeru. Na Kosovu, kad je branjeno srpstvo, iz Bosne se lepršala zastava s ljiljanima u rukama Orlovića...
- Orlovići na Kosovu bili su Bošnjaci, sa vjerom Dobrih Bošnjana. Islam smo primili radi sličnosti s našom vjerom i da bismo se spasili komšijskog bezvjerja. Nijedan se naš nije pokrstio. Ako nismo i prvi, jesmo među prvima koji smo u Bosni prihvatili islam. Prvo su u Skugrićima, pa mi. Naši ljudi su se i dotad školovali i hodali po svijetu. Tražili spas kako ćemo, kuda ćemo, šta ćemo i s kime ćemo, jer je bogumilstvo istrebljivano. Još je s Kalisijama uspostavljena veza, onima koji su raznosili poštu između Orijenta i Sjevera i Zapada Evrope. Oni su sebi gnijezdo savili u današnjoj Kalesiji. Bili su Hazari islamskoga vjerozakona. I dolazili na vrh one stijene, koju su kasnije Turci prozvali pticinim gnijezdom, Kušlatom. I tu se molili Bogu, zajedno s našima. To se zna. Eno i sad, u stijeni uz džamiju na Kušlatu, uklesanoga molitvenika. Mihrab u kamenu. Gore su se naši molili Bogu. Zato su nas, radi visine, i prozvali Orlovićima... A na Kosovo naši nisu došli s jednim, sa dva su bajraka: i sa ljiljanima i sa sokolovim likom, jer su već bili izvješteni u sokolarstvu... Na Kosovu su branili Bosnu. Pametnije se braniti na brdu iznad sela, nego na kućnom pragu. I Bosnu braniti izvan Bosne. Komšijska kuća se gasi da bi se svoju sačuvalo. Orlovići su jednako i u Svjetskom ratu branili Bosnu na Soči i Pijavi, na Karapatima i Galiciji. A zna se i ko je i kako je započeo taj rat. I ko ga je gubio i izgubio. I to već prve godine. Pa ga Frankovi proglasili pobjednikom. I odakle su, zna se, četnici upadali i ovamo, preko Drine, žarili i palili. Najmučkije...
- Tu više ne može biti razgovora!
- I ne može ga biti!
- *Ne može* je ako mi tako kažemo... Ako ćete po svome, još vam nije kasno da se iselite za svojim Turcima. U svoju Tursku.
- Niti smo Turci, niti nam je Turska zemlja, niti...
- E, vidjet ćemo! - dreknuo je Krsmanović.

Sad i ovi iz Šekovića pričaju svoje priče. Najviše im je stalo da se u Tekiji raspusti zeleni kadar. Prestali su s umiljatim porukama i počeli s ucjenjivanjem:
Pošto odbijate suradnju, morate rasformirati vojne formacije muslimanske milicije. U protivnom, smatrat ćemo vas kolaboracionistima: nikad se niste suprotstavili Nijemcima, domobranima, ustašama ni crnim ustašama. Smrt fašizmu - sloboda narodu!

- Jesmo četnicima. Pobrojanima, a ni partizanima, njima nismo zato što oni nas nisu dirali. Da jesu, i njima bismo potprašili.
Viša vlast iz Tuzle naredila je da se pregovori nastave razmjenjivanjem prijateljskijih poruka. Kuriri iz Šekovića stizali su s prekrojenim uskim šajkačama, titovkama. Na njima su, crvenim koncem, bile izvezene petokrake zvijezde. I dvojica drugova iz prethodnice, Savo i Vujo, imali su na čelu crvene zvijezde - jedan na šubari, drugi na širokoj šajkači. Obojica su bili obrijani. Friško obrijani. Svojim dolaskom garantirali su život Abdulkadiru Orloviću.
Njihovi su, u zakazani čas pomirenja, domarširali u Tekiju trčećim korakom. Najavili su se harmonikom i pjesmom.
Utom je u Tekiju upala i bradata bratija. Četnici iz Papraće!
Pribrani drug Savo skinuo je šubaru:
- Nećemo pokaziti riječ! Ti se ne trebaš bojati! - kazao je Abdulkadiru natucajući sebi na glavu izvrnutu šubaru.
Na čelu mu se sjajtila kokarda.

Da su uspjeli razbiti velike kamenove nad Hamza-Dedinim i Mustafinim mezarovima, u Orlovićima ne bi ostao kamen na kamenu. Ovako, izgorjela je i kućica koja je štitila turbe. Od živih, ostavljen je jedino Abdulkadir Orlović.
Preživjelo je još nekoliko Orlovića. Pokoja žena i žensko dijete. I tri-četiri, najviše pet muškarčića. Oni su se - koliko je god u pregovorima traženo da niko ne bude odsutan i da svo selo prisustvuje zajedničkom slavlju pomirenja - zadesili izvan Tekije. Ili su se žene s dječicom ranije sklonile kod svoje familije u druga, udaljenija sela.
Kasnije - i kad je minulo i prijeko vrijeme obnove i izgradnje i u njemu glave letjele kao da je ratno stanje - oni iz bošnjačkih sela koja je zatrefila ista sudbina kao Tekiju i koji su na isti način preživjeli kao i nekolicina iz Orlovića, nisu se usuđivali da zatraže da im se makar vrati zemlja. Njihove posjede preuzele su nekadašnje komšije iz prvog srpskog zaseoka. Pogotovo se nije smjelo ni zucnuti o ratnom zločinu, a niti i pomisliti na traženje pravde.
Abdulkadir Orlović stisnuo je petlju i vratio se na svoje. Zapljunuo je u šake s prestalim muškinjem i nejači. Upregnuli su se u plug i orali. Scenu su, fotoaparatom, ovjekovječili iz neke strane misije. Vozeći se automobilom iz Beograda ka Sarajevu, naišli su na takav prizor. Na jednoj fotografiji: plug vuku golobradi muškarčići. Na drugoj: muškarac u pelengaćama naprijed, a za njim, također ujarmljene, tri žene u dimijama.
Mnogo godina kasnije, u knjizi *Istočna Bosna u NOB-u i revoluciji*, obje fotografije bit će objavljene, s legendom da je narod s mnogo elana prionuo poslovima obnove i izgradnje.
Tri žene u jarmu iza muškarca u pelengaćama vjenčane su žene Abdulkadira Orlovića.
Čim se načulo da se ukidaju kadije, Abdulkadir Orlović doveo je sve tri pred Mustafu Abdurahmanovića i vjenčao se sa po jednom siroticom iz zatrvenih sela vlaseničkih sela Dželilovići, Arnauti i Zahum.
Orlovići su obdržavali običaj višeženstva braneći naslijeđe. Niti su prodavali ili u miraz davali zemlju koja je vođena jedan kroz jedan kao vakufska. Niti su u svom selu zapjevali i kasnije, kad su u masovnu upotrebu ušli radioaparati. Gledalo se na sahat, radio uključivao kad su vijesti i, potom, trnuo. Ni na svadbama se nije čula pjesma. Kome je bilo do igranja u kolu, svirke i pjesme, silazilo se ispod sela, na ravno

Konjević-polje, gdje je nekad njihov predak, koji je - kao što se iz svake generacije Orlovića odlazilo Konyu - izučio nauke i bio postavljen za kapetana Zvorničkog sandžaka, a ovdje konje trkao. Otuda i ime Konjević-polja.
Odbojnost spram pjesme, svirke i igre ostala im je od hamzevijskog učenja o islamu.
Hamzevije su posebno držale do pejgambera Sulejmana, salallahu alejhi ve selem. Hamza-Dedo je - ostala je priča o mahanju vilama - znao i s vjetrom.
Znanje o pticama opstalo je sve do posljednjeg čuvara sultanskih berata. Sokolarstvo je produžavano tako što ga je šejh prenosio na svoga nasljednika. Kad je hamzevijski tarikat zabranjen i Orlovićima uskraćeno pravo da biraju šejha, između sebe su određivali starješinu koji je proglašavan čuvarem sultanskih berata. Abdulkadir je bio posljednji.
Nije stigao prenijeti svoje znanje o sokolovima najstarijem sinu. Naprečac je umro. Presvisnuo. Puknulo mu srce.
Dževher je bio premalehan, kao sada njegov najstariji sin Abdulkadir, da bi sam mogao zapamtiti kako je bilo. Tri hudovice su, iz straha, pred djecom krile istinu: *Moglo bi se koje izlanuti, pa mu ne gine robija!*

Smrt Abdulkadira Orlovića bila je posljedica mirnodopske pomodnosti partizanskog rukovodstva da u miru uživa u lovu. Narod ih je - u sebi - zvao titićima. Bilo ih je malih, malo većih, krupnih i krupnijih. Bez izuzetka, svaki je bio opasan. Predsjednicima općina klecala su koljena kad bi im telefonom ili telegrafom zapovijedili da će doći u lov. U Sarajevo ili Beograd odmah su slati svi automobili i iz okolnih općina, plaćane frizure sekretaricama, aktivirani posebni štabovi koji su brinuli o janjcima i vrstama pića, izdavan nalog o krečenju hotelskih soba, aktivirana rezervna milicija i čitav kraj držan u izolaciji.
Tako su drugovi Vujo i Savo - jedan iz Beograda, drugi iz Sarajeva - izvijestili Narodni odbor općine Bratunac da mora organizirati otvaranje lova na zečeve. Dolaze najugledniji drugovi iz vrha i diplomatski kor. To je generalna proba za sljedeći lov kome bi prisutvovao i drug Tito. Drugovi iz najvišeg vrha oduševljeni su saznanjem da se još može loviti sokolovima, a takav lov u Evropi može upriličiti jedino još Abdulkadir Orlović.
Iste noći, nakon što ga je milicijska patrola izvijestila o pripremanju lova, ispratvši milicionere, Abdulkadir sazva žene. Raspodijeli im preostalu zlatninu. Da mognu djecu na selamet izvesti. Halali su se. Odjenu najljepše što je imao. I, sav svečan, pusti sokolove.
Nikad to nije činio po noći, pa je mislio da se neće vratiti.
Milujući svakoga i tepajući im da se ne vrate, opet ih je pustio. Zatim im je, kad su mu se opet vratili, jednom po jednom, položio glavu na cjepalo i sjekirom izodsijecao vratove. Prvo je odrubio glavu najdražem sokolu. Potom je sišao na cestu i iščekao noćni autobus koji saobraća iz Beograda za Sarajevo. I imamu Begove džamije predao na čuvanje berate. U povratku iz Sarajeva, dok se penjao uzvisinom u selo, ispunila mu se želja da ne hizmećari svojim smrtnim dušmanima, koji su ga doživotno osudili na smrt kad su pustili da ostane živ. Pa, se predomislili i namislili kako da ga doubiju.
Onda, u kasno proljeće hiljadu devetsto četrdeset pete godine, rekli su mu:
- Bilo bi kao da ništa nije bilo ako ovo što je bilo ne bi imao ko nositi kao živu ranu na srcu. Vaši iz okoline jedno vrijeme će pamtili šta se zbilo, ali će i zaboraviti. Krhko je

tuđe sjećanje. Oni će čak, makar u krajnjoj potaji vlastite zluradosti, biti i sretni što se njima nije dogodilo ovo što je bilo s Tekijom. Zato bi sa sjećanjem na Tekiju ubrzo bilo kao i da nikad ništa nije bilo.
To je kazao Vujo, a Savo je dorekao:
- U novoj državi se događaj s Tekijom može prikazati kao velika pobjeda protiv ustaškog uporišta. Ili da ste nas namamili, pa nas napali... A i nova vlast ima pravo na greške iz prošlosti. Revolucija je masovna pojava. Jedno selo, pet, deset, pedeset, stotinjak takvih sela, sve je to malo naspram toga kad neko bude proglašen ratnim pobjednikom...

Ne zna se je li nemogućnost lova sa sokolovima uticala na to, ali drug Tito nikad nije došao u ovaj dio Bosne uz Drinu.

POČETAK KRAJA PRIPOVIJESTI O ORLOVIĆIMA

Zanesenom mislima o ocu, među prstima Dževhera Orlovića kresnu iskra i primi se na trudu. Prinese je ustima i žiška zasvijetli na vrhu raskvašene savijuše. On, nesvjesno, povuče. Dim-dva. Ali, dozva se kad ga duhan zaškaklja niz grlo. Ljutito skuvlja cigaretu u jumruku. Skupa sa žiškom na vrhu. I baci pod konja. Potom, podižući oči i zaključujući da ujahuju u Zvornik, opsova ovakav ćeif.
Jutro je bilo dobro odmaklo. U Zvorniku se već gubila jutarnja studen sa Drine i nad gradom se hvatala jara kao nad zapaljenim kamenom u krečnici. Gledali su da što prije rasprodaju što se može prodati. I pokupuju šta treba kupiti. Samo im je bilo da se sklone u hladovinu i iščekaju kad će vrelina uminuti. Pa da krenu nazad, svojim kućama.

U povratku, prvi i iz prve, svoju cigaretu pripali Dževher Orlović. Ali, zgužva je u jumruku i baci pod konja, opsovavši i ovakav ćeif.

Prošli su utornik, srijeda, četvrtak. Mali Abdulkadir Orlović opet je, uoči petka, maštao da će budan dočekati rani sabah...
Braća Orlovići, kako im i priliči, uzjahali su pred zoru. Kretali su na pjacu u Vlasenicu, gdje odlaze svakim petkom, kao i ponedjeljkom što putuju u Zvornik, da bi prodali šta imaju prodati i kupili koliko uzmognu kupiti. A moglo se, ne moglo se, djeci se nešto kupi u slastičarnici Sejfe Helje.

Napuštajući Vlasenicu, čim prođoše Jašića han, dvojica mlađe braće mašiše se tutun-kesa iza bensilaha. Saviše. Ukresaše. Pripališe. Sve po pravilu. I ispušiše.
Pričalo se da Dževher više nije ni primirisao duhana.

TIGAR SA DRINE

KRUH

Kaplan-beg je, kad je zaratilo, punio osamdeset i pet godina. I, koliko je god i sam dugo poživio u dobru zdravlju, neuporedivo duljom starinom bio je povezan sa svojim gradom. Niti se više i moglo znati ko je stariji - grad ili su se njegovi preci još ranije ovdje nastanili.
I baš se zarati.
I opet isti sišli s brda, ili se na njih vratili, oni koji su zulume zločine počinili i prije pola stoljeća i pri početku istog ovoga stoljeća.
Kad su prvi put, bio je još dijete. Ali, dobro je zapamtio, više po pričanju, da su i tada mučki žarili i palili. U zasjedama iščekivali osamljenike i manje skupine. Dolazila im pojačanja preko Drine i udarali po kućama na osami ili po selima odvojenim od većih naselja. Što su zatekli, i poklali su. I to su fursat uhvatili čim su muške bošnjačke glave na vojsku dignute. Ali su se, kad je na Srbiju udareno, razbježali.
Bošnjaci su otišli dalje, rasijani po frontovima od Pijave i Soče do Karpata i Galicije. Bio je rat za koji se mislilo da je i prvi i posljednji takav, pa je, bez numeriranja, nazvan samo Svjetskim. Ali, kad se uvidjelo da se Austro-Ugarska monarhija - iako pobjednica u velikim bitkama - sama u sebe urušava, opet su se osilili. I još osorniji postali u novoj državi, s njihovom vlašću i nad Bosnom. Biva, nastupilo njihovo carstvo zemaljsko. Gradovima su se tek primicali, nemoćni da se i na njih svale.
I drugi put im je izmakao. Iskorijenjena su čitava bošnjačka sela. Tada su već palili i po manjim gradovima. I to su uglavnom činili najbliži susjedi. Kao da se nikad ni taj, Drugi svjetski rat neće završiti i neće trebati preživjelima pogledati u oči. Ili su samo dobro bili izračunali da opet mora nastati država u kojoj će njih biti najviše pa oni nastaviti vladati ostalima, a stradalništvo biti prikriveno pravom većine na grešku. Ali se na veće gradove nisu drznuli udariti pa je preživjeli bošnjački narod u dubini Bosne u muhadžirluku tražio glavi selameta.
Treći put, sada, morao je i Kaplan-beg umaknuti. Kao što su i njegova djeca sa svojom djecom učinila. Ali se njemu nije micalo iz rođene kuće. A nije ni Ćerima-hanumi. Ođuturumili. Obnemogli od starosti. Bili su nesposobni i za ugodna hodanja. Čak ni familiji, ni vlastitoj djeci i unučadima, nisu othodili na iftare istom minuloga ramazana. Iako im je bilo koliko samo preko sokaka. Ili im je još malko duže trebalo, toliko koliko desetak puta prijeći svojom velikom sobom. I s autima su po njih dolazili; samo da im pријеđu na koji sahatak... Ama, pusti se hodnje. Neka njih između četiri svoja zida...
A kamo li da se još po tuđem svijetu potucaju.
- Lijepa smrt... - kazivao je Kaplan-beg svojima dok su njega i Ćerimu njihovi pokušavali utrpati u automobile. - Lijepa smrt. Samo neka nas zatrefi na svome. Nama je svakako umirati. A kad je umirati, pustite nas da ostanemo gdje smo obiknuli. O nama ne brinite. Imamo svega. Ništa nam ne fali. Puna nam kuća svega. Ni hrane ne može uzmanjkati: dućani nam ispod prozora, na svakome koraku...
Nisu stigli saznati ni utekoše li im djeca ili ne utekoše pred novom vlasti, a novi vladaoci opljačkaše prodavnice. I njima se kuća oprazni. Čaršijska kuća k'o čaršijska kuća. Makar i begovske prošlosti. Džabe je. Nove navike sa svakoraznim prodavnicama sa svom mogućom dobrotom pod samim nosom, izbrisale domaćinsku navadu da se gomilaju zalihe hrane. Šta god njemu i sijedoj prahne, djeca trknu i donesu. Ili sama od sebe naslute šta bi se starcima moglo prohtjeti, pa pribave. Neka je friško...

Ono, nije kuća bila ni prazna. Daleko od toga. Baš je bila puna. Od magaze do tavana. Prolamala se od namještaja, ćilima i modernijih tepiha. I kakvoga sve pokućstva nisu imali!
Kaplan-beg, kakav je bio, a nije pio, niti je pušio, skitnje se i tako davno prošao, sve što je sticao i unosio je u kuću. I zlata bilo. Biserja. Najraznoraznijega nakita. Naskupilo se svačega vrijednog.
Svega bilo.
Ali se hrana nije skupljala.
A i zašto bi? Prodavnice bile pod nosom.
Sada, ispražnjene. Opljačkane. Nova vlast...
Ne prođe više od desetak dana dok su on i njegova hanuma, kao da su ptice, pozobali i brašno koje je, za kolača, zaostalo po malim kesama. Tako su ostali i bez kruha.
A kako se, je li, može jesti bez kruha?
Pred čovjeka Bošnjaka da se iznese kila janjećega pečenja, sa salatom od mladoga luka, krastavca, kajmaka i sira, da mu se na trpezi servira što mu je najmilije, neće ni pogledati ako mu se ne pokuči i štruca kruha. Ne mora je svu ni pojesti, neka je samo načne, ali neka je pred očima.
A nejmaju više ni mrve kruha.
- Kruha ima. Pronose ga cestom. I to će biti da je Hasipijev... - omaknu se Ćerima-hanumi.
- I jest dobar Hasipijev kruh... - raspričao se starac. - Pritisneš ga između dva prsta, a prsti se sastave; pustiš prste, a kruh se vrati, kao spužva... Kad sam ja, s vatrogascima, bio u Sloveniji, pa onaj njihov kruh dobar, ja ga hvalim što je onakav. A veli meni gospodin Eöry, Mađar, predsjednik Gasilske zveze Slovenije, veli: “Nemojte tako, gospon Kaplan, znam ja šta je dobar kruh, bio sam ja u Bosni. Prstima pritisneš vaš kruh, a prsti se sastave; pustiš prste, a kruh se vrati, kao da je spužva, kao da je dobra duša”...
- E, muko moja, moj Kaplan-beže. Pusti se puste priče. Šta li nam je s djecom?
- Prekinula djeca da se javljaju... Nekoliko puta se javili telefonom, pa prestali...
- Nisu djeca, Kaplane. Veze prekinute. Telefonske veze, osim za Srbijom...
- A što se nama naša ne jave...
- Zato što nisu u Srbiji...
- Nisu? Kako nisu. najlakše im je bilo pobjeći u Srbiju. samo preko Drine.
- E, moj Kaplan-beže, muko moja. Blago li se meni s tobom... - trga se stara hanuma, ne znajući bi li plakala ili bi samo vrištala. - Zaratilo. Srbija na Bosnu udarila...
- Eto vidiš... Znao sam ja to. Kad-tad, znao sam, opet će oni udariti... Ih, šta sam ja ratova zapamtio. I preživio. Svaki...
Cijeloga dana je pokušavao tješti. Cunjao nešta po kući, sve smišljajući - i nikako se ne dosjećajući - šta bi mogao korisno učiniti. A potom je, duboko u noć, pripokrivao dekom, ne bi li se kakogod zavela u san. tako se i dosjetio. Sjetio se njezinih riječi o Hasipijevom kruhu. I samo čekao kad će svanuti, pa da, s ranim jutrom, iziđe napolje i vrati se s vrelom štrucom kruha.
“Da nije Hasipijev kruh, ne bi ga moja Ćerima prepoznala gledajući sa sekije. A opet se, kaže, čudi da ga nisu dosad ubili... Čuj ti, ubili? A sijeda se, opet, čudi da im nije utekao. Mora, veli, da su dobro motrili da im Hasipi ne utekne. A niti su njegovo ime isturali na prve spiskove za strijeljanje. Ako su ga tukli, a ne može biti da nisu, nisu ga i umlatili do kraja. Treba im kruha. Pravoga... E, dobro i kaže. Kakav kruh Hasipi zna zamijesiti i ispeći!” - premišljao je starac i gegao se trotoarom.

Kad li, nije prešao ni pedesetak svojih iskoračajčića, što bi nekad preletio u tri skoka za tren oka, a skoliše ga:
- Ličnu kartu!
On pipa. Premeće po džepovima.
- Brže! Brže! Šta si rastegao kao 'odža s džamije!? Brže! Da ti...
Starac i dalje spolja opipava džepove pa zavlači prste po istraženim udubinama... Ali je i pronađe!
Jedan od prljavih, zadriglih bradonja uze zagledati legitimaciju.
- Ime?! - vrisnu.
- Piše... - kaza Kaplan-beg.
- Majku li ti tvoju... Šta kažeš?! - podvrisnu siledžija.
Starac odšutje.
- Učinilo mi se da si nešta rekao?!
- Kaplan... - kaza starac.
- Šta?!
Starac je šutio, a četnik razabirao slova sa legitimacije i upoređivao ih sa izrečenim imenom.
- Kaplar?! Kaplar, kažeš!? Kaplar? Kao Tito. I kao Hitler! Kaplar?
Ostali su se grohotom smijali. Valjda samo zato što im je trebalo da se smiju.
- Kao tigar... Tigar! To znači moje ime, tigar... - objašnjava Kaplan-beg.
- A, tigar, kažeš?! Tigar! Morao sam to i sam zaključiti! - podrignu se kabadahija, pa se opet, kao, zagleda u legitimaciju i onako, preko oka i preko ruke, sveza šamarčinu uz lijevi Kaplanov obraz. _ tigar, a nijednog mu zuba u glavi!
Ostali su se smijali još grohotnije.
- Ti mene ošamari?
- Tako je! - pjenio je neobrijani rezervist s titovkom i crvenim koncem izvezenom petokrakom zvijezdom.
- Šta si, kaplare?!
- Kako, šta sam?
- Šta si? Dok te lepo pitam...
- Musliman... - smisli starac kako bi dao najtačniji odgovor, kojim će ih najviše zadovoljiti i oni ga poštedjeti novih muka.
- Profesionalni musliman, je li?! Ja te lepo pitam za profesiju, a ti meni tako! - i puče šamar u po drugom obrazu.
Starac se, desnom rukom, ne misleći da se ovo može zbiti, dodiruje po obrazu.
- Jesi li musliman?! - uznosio se rasmijani kavgadžija.
- Tigar, gospodine... - kaza starac kao da se javlja iz sna.
Nasilnikova šaka opet mu se privi uz desni obraz.
- Trostruko me zafrkavaš. I tigar, i još musliman, i meni da sam gospodin. Tri puta za samo tri šamara. Ali mi nećeš jeftino proći... On meni da sam gospodin... Četnik! Ja sam, bre, četnik! - pa četnik podvrisnu svojim kolegama:
- Drugovi, gazite govna!
Oni ga i zgrabiše za svehla prsa.
- Stani, druže! Stanite, drugovi komunisti... - borio se starac za zrak.
- Dva! Još mi dva šamara duguješ! - dernjao se glavni četnik i nabrajao psovke.
- Druže četniče, drugovi, stanite!
Oni i prestadoše drmati starinu.
- Druže četniče, nađi, nađite trojicu čestitih Srba...

- Tri! Tamam se popraviš, pa zabrljaš. Još si jedan šamar zaradio. Ne smiješ zaboravljati da su svi Srbi čestiti!
- Nađite trojicu Srba, bilo kakvih, samo da su iz ovoga grada, nađite ih, pa ako oni imadnu išta prigovoriti za mene, ja ću za njima sve ponoviti. Sve što reknu o meni, unaprijed priznajem. I da sam još sto puta gori, samo ako ijedan imadne o meni ijedne ružne riječi...
Starac je dalje govorio uprazno. Već se nalazio na zemlji. Ne shvaćajući ni da ga je četnik još dva puta ošamario. Niti da su ga oborili pod noge. I da ga gaze. I da i njegovi sugrađani koji se još nisu obukli u uniformu, i žene njihove, prolaze mimo i ništa ne poduzimaju da bi ga zaštitili. I još, prepoznavši ga, dobace:
- I za mene ga jednom!
- I za mene ga!
- I za mene!
Kad mu u ušima uminu zveket dobačenih riječi, i dok se razabra i progleda - vidje da se nad čaršijom uhvatio mrak i osjeti da po njemu dobuje kiša.
- Pa, ja, travanjsko vrijeme... Ima li išta promjenjivije od vremena? Ima, vrijeme u aprilu. Izideš iz kuće u lijepo jutro, ne prođeš trotoarom ni kao za prepiš hoda, a nebo se smrkne i počne kiša. Učini se da će padati heftu, da je heftena, ali u aprilu najednom, evo, prestane i heftenjača, kao što je i počela. I kao da nikad nije ni započinjala padati, razvedri se... - gunđao je starac, polahko se pridižući, još ne shvaćajući ni gdje je, ni šta je bilo s njim, ni da se pridiže, ni odakle.
- Uh, što me prepade. Majku ti tvoju balijsku! A ja mislio da je mrcina dotučena, da je crkla. Čitav dan leži nepomičan. Pa se mislim da ga se kao čovjek čovjeka napopišam, a on - miče se! Pu, pu, pu, što me prepade! Što me prepade, majko moja! Majku li ti tvoju! - vrišti nad Kaplan-begom uniformirani rezervist Jugoslavenske narodne armije, ovaj s metalnom petokrakom, i cokulom zaždi starca u slabine.
Bol opet obori starca i natjera ga da pridigne pogled. Nije ni bila kiša. Nad njim je, skopčavajući šlic, stajao bradonja koga se nije sjećao. I odozgo se izdirao.
Kaplan-beg poče razaznavati šta je bilo s njime. I šta se zbiva s Bosnom. I da je omrknulo. I da je on od kuće bio poranio. I da s minareta nije čuo sabahski namaz, nego su iz džamijskih zvučnika treštale četničke pjesme. I da, evo, ne prestaju ni po noći. I to toliko snažno da i njemu zaglušuju sluh.
- Diži se, mamicu ti... tvoju! - dernjao se četnik sa sjajtećom petokrakom na kapi titovki. S mutnom spoznajom stanja, starac obori glavu na trotoar, gdje je ona čitav dan preležala... Na vidiku mu ostadoše samo izgražena kapa i, začudo, osobna karta. Bile su mi ispred oka. Drugo oko mu se nije ni rasklapalo. Bilo je čvrsto slijepljeno zgrušanom krvlju. Krv mu je otekla niz obraz i vrat pa uronila ispod potkošulje, najveći pečat - spečena - ostavljajući u desnoj očnoj duplji.
- Ja, što me prepade, Kaplane! - vrištao je četnik rezervist, a spominjanje njegovoga imena u starcu prizva nadu da će se spasiti.
- Evo ga! - pomisli. - Evo ga, jedan od gradskih Srba. Dobro je da je naišao. Makar me je i popišao. Sad je barem prepoznao koga je popišao. Sad zna da sam ovo ja zavaljen na zemlju. I da su mene tukli. Poželjet će od sramote u crnu zemlju propasti, kroz isti ovaj asfalt...
- A ja namislio da se do mile volje iznapopišam po mrtvom susedu Kaplanu... A ti, ne samo da nisi mrtav, nego me, bre, na mrtvo preplaši!
- Tako, biva... - roje se u starcu misli. - I moj prozvani svjedok! I još mi se ukazuje kao komšija. I još kako govori!? Ja ovo sanjam. Buncam. Starac sam. Odavno sam starac.

Samo se kočoperim da nisam. Ishlapio. buncam. Ne može se ovo događati. Gdje bi komšija ovako mogao komšiji? Zar bi ikakav čovjek spram starca ovako?
Ne miri se Kaplan-beg, ali se ne suzdrža. Ote mu se:
- A koji si, ono? Čiji si?
- A mali? Što ne reče: Čiji si ti, mali? Kako si to mogao ispustiti? Nikad pre nisi. Uvek si ponavljao: Čiji si ti, mali? Čaršijski, s visine: Čiji si ti, mali? Trideset, trideset i pet godina, koliko god pamtim, sve ove godine gadi mi se to vaše s visine. Pa bi i sada, odozdo, s trotoara, sav krvav i popišan? Boli tebe... čiji sam ja. Da ti reknem, pa da mi još na nos nabijaš da si me i 'lebom 'ranio... Jesam, ja sam Arsenijević, sin tvoga prijatelja Arsenivojevića, tvoga Musadika bivši drug...
- Zar onaj iz gimnazije?
- Ja sam bivši drug iz osmoletke... - započinjao je objašnjenje četnik rezervist, a starac se upinjao ne bi li ga njegove riječi podsjetile ko bi taj mogao biti; i nikako mu nije dolazilo u pamet.
- Šta je? Ne sećaš se? Prevrćeš po mislima kome si sve u životu nažao učinio? Mene se nećeš po tome setiti. Meni nisi. Dolazio sam ti u kuću. Igrao se s Musadikom. Lepa sam 'leba u tvojoj kući pojeo... I sve si me, s neke visine, propitkivao čiji sam. I još da sam mali...
Kaplan-begu pred okom opet zaigra nada:
“Dobro, četnik je. Možda je i pijan. Ali priznaje da mu ništa ružno nisam učinio. Čaršijsko dijete. Malo mu se važnost digla zbog uniforme. Pretjeruje i kad govori srbijanski, ekavicu. Nikad nijedan domaći Srbin nije ni pokušavao tako govoriti. I da jest, ispao bi smiješan. Ali, priznaje! Spominje kruh iz moje kuće. Čovjek je. Moj svjedok... - razmišlja starac i polahko se pridiže, prevrćući po rukama beretku.”
- Stavi kapu, Kaplane! Stavljaj! - vrisnu. - Tako! Sada je nakrivi. Nakrivi kapu, kaplane! Naheri je... na'eri. Slobodno! Sloboda je! Tako!
I, rezervist izvuče kamu iza pasa. Drugom rukom natuče beretku Kaplan-begu, pa mu pritisnu glavu. Potom s dva prsta zadiže pipak na sredini kape. I - odsječe ga.
- Evo ti ga! - pokaza mu odsječeni komadićak tkanine.
- A šta to, sine? - pita se starac naglas.
- To je, babo... - podržavao je posinjavanje, ali sa sprdnjom. - To ti je, babo, kusur. Ostalo od sunećenja... Drugi put, i ne prepadneš li me, ima da ti bude osunećen vrat! Samo li te moje oči budu još videle u ovome gradu. Jasno?! - dernjao se.
Starac odšutje.
- Jasno!? - zaurla rezervist.
Ništa.
- Kaži: Jasno! - zašgrguta.
- Jasno... - prostenja starac. - Sve je meni jasno, da ne može biti jasnije...
Dok se teturao prema kući, do nje mu je trebalo i više od stotinu pokreta stopalima. Pomicao se dugo. Predugo. I samo mislio šta će reći Ćerimi. I je li se ona uzbihuzurila? I šta li misli gdje se mogao dosad zadržati?
Avlijsku kapiju nije mogao pokrenuti. I prije mu je bila teška.
Ima već mnogo godina otkako su mu kanata otežala. Mučno se mirio sa spoznajom da nije greška sa kapijom. Da je problem u njegovim godinama. Ali se nikome nije tužio. Niti je i pomišljao promijeniti avlijska vrata. Nije se htio uniziti pred drugima. Ni pred sobom. Drugi bi se, djeca i unuci pogotovo, obradovali da se zastarjela kapija zamijeni modernijom. Njima je samo to bilo važno - da je pred starom kućom moderna kapija. I ne bi ni pomišljali o tome zašto im je starac popustio. Ali su njemu starinska kanata

ostajala čvrsta odbrana - da makar umišlja da ga se još za nešto pita i da se tješi kako je još živ čim ih može otvoriti.
Sada ih, pak, nije mogao ni maknuti. Ali mu dobro dođoše da na njihovu hladnu površinu prisloni vrelo, otežalo čelo. Dodir ga tajanstveno primiri. Učini mu se da više ništa ne osjeća. Čak ni bol. Ali, samo ga nije boljelo u tijelu. Na površinu pokuljaše povrijeđene misli.
- Odrezana, obrezana beretka... Sram ga i stid bilo... Hej, dokle se stiglo...

Nekad, davno, u njegovoj mladosti, nakon što je Kemal-paša izveo prevrat u Turskoj i naredio da se poskidaju fesovi ili će ih on poskidati zajedno s glavama, pročulo se da se more između Dardanela i Bosfora crvenilo od fesova i od krvi. Progonstvo fesova prihvaćeno je i u Kraljevini Jugoslaviji. Zarad toga je njegov babo Omer-beg dvostruko bavljen u žandarmeriju. Nabijano mu je na nos da fes dvostruko nosi. I radi vjere, ali i da njime podsjeti kako je pod istim fesom kao pripadnik vojske Austro-Ugarske monarhije razgonio Srbe do Kolubare... Kazao im je da ima samo jedan fes. I da slobodno mogu pretresti kuću. Odgovoreno mu je da bi mu bolje bilo da se ne gradi nevještim. I da je riječ o istome, jednome fesu. Kazao im je da su, ako ga sjećanje dobro služi, bošnjačke regimente u vojnim akcijama nosile sivi fes, a samo u paradnim prilikama crveni. Odrečeno mu je da se ne gradi nevještim. Samo neka se prisjeti. Kad je prešla Drinu, austrijska vojska imala je isključivo crvene fesove i tek je poslije došlo naređenje, zato što su se vojnici iz daljine raspoznavali, da se crveni fes zadrži samo za paradne prilike, a sivi uvede kao redovni dio opreme. I da je to ružno podsjećanje... Upozoren je na novonastale prilike s raspadom K. und K. monarhije i ustrojavanjem srpske monarhije i s ovu stranu Drine, s obzirom na savezničku ulogu srpske vojske u Svjetskom ratu, skupa s Francuskom, Engleskom, poslije i Italijom. I da bi uputnije bilo da se prihvati šajkače. Lijepo stoji. Jednako lijepo i na glavi srpskoga seljaka kao i na glavi srpskoga vojnika. I da su i Bošnjaci u vojsci pod šajkačom. I da Srbi nisu krivi što je Bošnjacima njihova Austrija ukinula bošnjačko ime. I da...
Omer-begu više nije bilo do naprđivanja.
A Bošnjaci su se, prinuđeni na drukčiju kapu i ne prihvaćajući šajkaču, kao po tajnome dogovoru, opredijelili za beretku. U narodu je ona, valjda da se Vlasi ne dosjete, zadržala ime francuske kape; francuzica.
Ako i nisu namah, dokrajčivši u komunizmu istrebljenje fesova i naredivši otkrivanje žena, Srbi su se dosjetili i u međuvremenu - bez obzira na svoje opstalo savezništvo sa Francuskom - beretku smatrali samo muslimanskom kapom.

Stari Kaplan-beg, oslonjen čelom o kapiju, nije se predugo bavio razmišljanjem o kapi. Babo, fes i beretka naumpali su mu u jednom jedinom trenu. Ali je i to sasvim dovoljan vremenski raspon da u njega, pogotovo kad je prilika panična, odjednom stane sve što ga je moglo podsjetiti na razlog unakaženja njegove kape. I to još nazvan sunećenjem!
Jednim jedinim bljeskom misli sagleda se vrtlog vremena i iz podsvijesti munjevito iskrsnu zaturena saznanja.
Starac je opet mislio samo o svojoj Ćerimi.

Šta ako ona i pomisli da je bio u, ne daj Bože, u kakvome zijanu? Uzaludno će joj se pravdati! Pri tome je, starački, smetao s uma da su nepovratno prošle godine kad se njegova hanuma trebala brinuti da će se on baciti okom na kakvo žensko. Zapravo, Kaplan-beg je već bio smetnuo s uma i u kom je vremenu. Čak i to da je uokolo najprljaviji mogući rat, u kome se na Drini, evo, raspada Bosna. Senilnost! I to još dotučena batinanjima. Zato mu je, može biti, odnekud i došlo u pamet da bi najbolje bilo misliti o nečemu što je lijepo. I da bi to lijepo moralo biti lijepo do nevjerovatnosti da bi moglo pripokriti stvarnost. Takva je i sama pomisao o izazvanoj ljubomori njegove supruge.
Misliti o lijepome! I baš zato što je sve lijepo nepovratno nestalo.

BISERJE

- Hvala Dragome Allahu da si se ti meni živ vratio... Čitav dan pucnjava i krkljanje. Strijeljaju i kolju naše ljude... Ništa bez muške glave u kući... Ja, koliko sam straha istrpila... A i neko nam ima u gornjim odajama... Nešta se čuje na gornjem boju... E, ne dam ti više od mene. Makar nejmali ni suha kruha jesti... - govorila je usplahirena Ćerima-hanuma, smećući s uma da baš više nejmaju ni trunke kruha i da je njezin muž zato jutros i izišao i izbivao cijeli dan.
Ali je *makar nejmali suha kruha jesti* veliko zaricanje i upotrijebi se kad se hoće žestoko prisegnuti a da se zakletvom ne dira u Božije ime i Njegove zakone.
- A, majko moja! Šta su ti učinili, moj Kaplan-beže... E, majko moja mila, šta bi s nama... Napolju čitav dan ne prestaju pucati i ubijati, po kući mi se neko kreće, muža mi nejma vazdugi dan... Otišao po Hasipijev kruh... A kad se vrati, imam šta i vidjeti... Ja, gdje li se nađoše tolike junačine nad takvim starcem... - uspomaga se Ćerima-hanuma, previjajući se od snebivanja kad je malko bolje osmotrila muža.
- Ko je starac?! Ja!? Je li, ja?! Nemoj ti vrijeđati! - hrabrio je.
- Ja, kakav li vakat osvanu... E, jesi mi se namjerio na junake, da Bog dadne da im se sjeme zatre... Šta nas snađe... Šta bi s nama... Da Bog dadne, ako Bog da, da ih od Boga snađe Dragoga! - klela je stara hanuma, barem dvadesetak godina mlađa od muža, ali i sama prestara da bi mogla pristati da joj on više ne bude zaštitnik.
Opet je, u jadu, kad se razišlo sve živo što su rodili, othranili, odgojili i na put izveli, opet je ostala upućena samo na njega. Kao u ono vrijeme kad su se uzeli. I odijelili od njegovog oca Omer-bega. I kad su, i tada, ostali sami. Samcijati. Opustošeni. Bez ičeg. Ona bez miraza. I on bez očevine. A nije bilo ratno doba...

Nije bilo ratno doba. Bio je, s onu stranu Drine, upućen ukaz protiv Bošnjaka. Kraljev ferman. Iz Beograda nametnuto Sarajevu. Agrarna reforma. Svijet takve nije zapamtio. Ukinuli Srbi nasljedninu da bi opljačkali bošnjačko plemstvo. Preko noći ih načinilo sirotinjom.
I Omer-beg je doveden na prosjački štap. I, umjesto da štap odbaci i prihvati borbu klanja zubima s kurjacima, ne bi li povratio imetak i očuvao ugled, on se prihvati pukoga čuvanja ponosa.
Ne da nâma pa nek ode glava!

U kući se jeo suh kruh ili tvrde kore kvasile mlakom posoljenom vodom. Potkradom se u jevrejskim dućanima zalagao dukat po dukat, prsten po prsten, biserje s prsa i toke s ženskih pojasnica. Nestajalo se bez traga u uspravnom umiranju.
Pomoći će Turska!
Neće dati ostali svijet. Danas bošnjačko, sutra će propasti i evropsko plemstvo.
Ničija nije do zore, neće ni srpsko dovijeka ostati.
Da bi, pri kraju, smogao još toliko moći da sina naputi u Zagreb, na obućarski zanat majstoru Crafftu, predstojniku obrtničkoga društva Agrum. Namislio smoreni Omer-beg ovako: Posao jest prljav, smrad iznosane obuće i tutkala širi nozdrve i nagriza pluća, ali će bolje živjeti od mukom stečene pare i podsjećati se na olahko izgubljenu očevinu. Makar i crkavica, ali je zarada sigurna. I zato što će ljudi, koliko se god pazili, derati obuću i donositi je na krpljenje sve dokle se igdje imadne prišiti ili zalijepiti zakrpa i zakucati klinčić.
Tako je Kaplan-beg započeo kuckanje čekičićem i struganje gumenih fleka rašpom.
Za takvoga je udata Ćerima, jedna po jedna hanumica po ljepoti i nekadašnjem imetku.
Da bi brzo sviknula da od svake šparane parice načini kao da su dvije u kuću unijete.
Sve dok dobro nisu stali na svoje noge.

- Gdje ćeš sada, muko moja? - pita ga Ćerima kroz plač, a on, kao zapeta puška, navikao na čitanje govora s njezinih usana, pribrano odgovara:
- Iz sobe, pa na ganjak, pa uz basamake, pa u gornje odaje!
- Nemoj... Pusti... Kad je mutna voda ponijela, neka nosi. Sve. I nas... Kad bi Bog dao pa da nas Drina odnese...
- Ništa se ti ne boj dok je tebi mena živog, ništa...
U međuvremnu se malko razabrao. Umio lice. Rashladio se. Ali, gluh, nije čuo što je njegova žena i dalje slušala - da u gornjim sobama i dalje horginja. Nije čuo, ali mu se u pamet urezalo čim mu je kazala kad se, raskrvavljen i dronjav, bez i drama snage, dokonačane otvaranjem avlijske kapije, ukazao na kuhinjskim vratima, a on joj pročitao sa usana i ostao dotučen očajem iz njezinih očiju. Zato se sada, pribraniji, kočoperi. Nadimlje svehla prsa i, vukući stopalo za stopalom, sprema svu staračku snagu staviti u njezinu zaštitu i za spas staroga begovskog doma. Već je izlazio iz sobe, pa će na ganjak, pa uz basamake, pa u gornje sobe.
- Nemoj... - jecala je.
Pa, postajući svjesna da je ne može čuti, galamila što je grlo nosi. I iz jada. A i da je on mogne čuti:
- Nemoj! Mutna voda ponijela! Neka i nosi! Sve! Sve... I nas dvoje...
Kaplan-beg skrenu pogled. Da je više ne mora slušati kroz sobna vrata koja je zaboravio pritvoriti. Samo je osjećao da je, suočen s općim rasulom, mora zaštititi. I to sada, pa makar više nikada.

Na spratu, kad se uspentra do gornjih kućnih odaja, zateče dar-mar. Ispodizane podnice. Razvaljene rozetne na odžaku. Izrasparane dušeke. Rasutu perinu. Izvrnute fijoke. Rasturenu vitrinu i regal. Razvaljenu seharu. Na hastalu je bila čitava gomilica biserja i zlatnine.
- Šta uradi, po Bogu brate?! - viknu starac kad ugleda četnika kako razmotava tube s ćilimima.

Preplašeni četnik pripravljeno vrisnu:
- Ličnu kartu!
Jedino što mu je odgovaralo iz iskustva s četnicima bilo je to što se svi, bez izuzetka, deru iz petnih žila.
“Galamom hrabre vlastiti kukavičluk...” - zaključivao je starac. *“Jest da je nepristojno vikati. I to još na starca. U mojoj kući. Na baštini mojoj. Ali ih makar mogu čuti. I ovoga...”* - misli se starac u sebi i osluškuje. Ne vjerujući dokle je sve doguralo.
- Ličnu kartu!
“*Svi galame, bez izuzetka. I traže ličnu kartu...”*
- Ličnu kartu! Sunce ti žeženo... - vrisnu onaj i po treći put, ali uperi i puščanu cijev.
“Čuh li...” - premišlja starac. *“U mojoj rođenoj kući, izgrađenoj na temeljima kuće koju je gradio moj djed na temeljima kuće svoga djeda, a šukundjed opet podizao na temeljima gdje je njegov djed imao svoju kuću. I sve tako, unazad, do od samoga početka. Kako je i običaj da se generacije preskaču kad se iznova podiže kuća. Svaki je gradio na istome mjestu. I, sada, usred praprapradjedovine, zateknem lopova koji slobodno krade moje i još mi naređuje legitimiranje. O moj Bože, šta se sve neće dočekati...”*
Dok premeće po mislima, prazno pilji uz četnika, niz četnika.
- Imaš li ličnu kartu? Ili ne? Dok te lepo pitam! - pa zateže feder na cijevi.
Puška je nova. Još nerazrađena. Natezanje opruge muklo odjekuje zbog zaptivenosti šupljina gustim mazivom. Tako je starac, osim što je gledao, mogao i čuti šta mu se sprema.
Četnik već gubi živce. Svašta psuje. Prinosi mu cijev pod nos. Smrdjela je po barutu i uščula se po smrti.
- Ličnu kartu! - vrišti bradonja i viku potvrđuje puškom čija cijev pritišće Kaplan-begova prsa.
- To je moje. Sve je moje. U mojoj kući... - kazuje starac.
- Jesam li te šta pitao?!
- Jesi. Za ličnu kartu...
- Pitao sam te samo za ličnu kartu. Imaš li?
- Imam... - kaza starac.
- Vadi! - vrisnu onaj.
- Dolje mi je. U donjim sobama. U dugome kaputu. Razderali mi ga tvoji. Takvi kao i ti...
- Jesam li te šta pitao!? - vrišti četnik.
- Jesi. Za ličnu kartu. U donjim sobama. U razderanu kaputu. Tvoji. Takvi kao i...
- Donesi! - podvrisnu četnik i uperenom puščanom cijevi izgura starca unatrag, do vrha stubišta.
- Brzo! Napred marš! Leva! Desna! Leva! Desna...
Starac se zatetura. Načini polukrug. Pa se, jedva, prihvati za ogradu nad stepeništem. I započe sporo silaženje basamcima, mimo takta zadobijene komande.

I Kaplan-begovo zadržavanje u kuhinji potraja, dok se, napokon, ne prisjeti da je na njemu kaput koji traži, da ga nije ni skidao. Ili mu je to, ipak, Ćerima-hanuma objasnila kad joj je rekao šta traži i da ona zna da mu lična karta stoji u kaputu u kome je jutros izlazio?

Kad se opet ispe uz basamake, na hastalu ne bi hrpe zlatnine i biserja. Ni četnika; ne bi ni njeg. Kao da je i četnik u zemlju propao.
Iako je buka morala pratiti četnikovo strčavanje niz škripave basamake, ali gluhi starac nije ni načuo bijeg. Čula je Ćerima-hanuma. I kad je čula, othuknula je što nije čula pucanj i što čuje škripu dasaka pod muževim nogama.
Starici je samo bilo jasno da ga četnik nije ustrijelio. I da vjerovatno nije zato što bi se pucanj čuo pa bi ostali četnici pritisnuli ovoga da s njima dijeli plijen.

- Ne trebaš se više bojati, moja Ćerima... - kazivao je još dok je silazio niz basamake. - Ne trebaš se više plašiti, moja Ćerima. Sad je tiho u gornjim sobama. Tiho. Tiho je...
Pa kad se nađe pred hanumom, pomislivši da ga nije mogla čuti, unese joj se u lice:
- Zasad je sve opet mirno. A ja ću tebi donijeti kocku šećera i čašu vode... Samo, ne znam gdje su nam mašice. Već dugo ih nikako ne viđam...
- A što će ti? - zapita ga.
- Kako što će mi?! Najbolje se vode napiti preko mašica. Tako najlakše insanu odlahne. Strah se odagna...
- E, moj Kaplan-beže, muko moja živa. Zaboravio si da već trideset godina nejmamo peći na drva. Sve nam je na struju. Zato nejma ni mašica - tješila ga je.
- Nejma više ni struje! - kaza starac.
- Neka. Nemoj se ti brinuti...
- Imaš ti pravo. Neka. Ali se više ne trebaš bojati za gornje sobe. Mirno je. Samo je, vidiš, šteta što smo se riješili i mašica. Trebalo ih je ostaviti... Što ti je čovjek! Nikad ne zna šta mu može opet ustrebati... - govorio je i, iznuren danom, tonuo u obamrlost, dok ga je Ćerima, odmaknuta od pendžerske sekije, na kauču gladila po srebrenoj kosi.
Njemu se, u lelujavom polusnu, maglilo pred očima. Zanosilo ga kao da će zaspati, ali je pomišljao da se, zaspi li, neće moći probuditi. Haman mu je na stotinu mjesta po tijelu tuklo srce. Brecali su mu damari na svakome mjestu gdje je zadobio udarac. Bilo mu je kao da mu bije stotinu srca. Osim što srca nije osjećao tamo gdje bi jedino trebao. Potom mu, kao nekad davno na zidnom kinu Taljića kuće, pred očima zatitraše još davnije slike očevoga povratka iz Svjetskoga rata. Isluženi vojnici na kapitulaciju primorane K. und K. Monarhije pristizali su natrag u razbijenim grupicama...
Brecanje bolova vraćalo ga je proteklome danu. I zamračivalo mu pamet. Zato se, uljuljkan ženinim maženjem, pokušavao od toga otrgnuti i u mislima: dok su mu oba očna kapka zaklopljena, pobjeći će što dalje od današnjega dana! Makar ponovnim prizivanjem uspomene na davni događaj s ocem. Iako mu se ni to nije slučajno javilo. I pritiskivalo ga je kao dodatni teret javljanjem podudarnosti u rasponu dužem od sedam decenija. Samo, otac je bio mlad. Krupan. Snažan. I sav kiptio od života. Kao od brda da je odvaljen. A on, sin, sada je samo starac. Ali je i u mladosti bio positan. I nikada se nije mogao pouzdati u vlastitu snagu. Eto, da se i ne spominje mahalskih tuča u djetinjstvu, i sad mu se pred očima javljaju svjetlice od šamara dobijenog u Vlasenici, kad je dolazio ašikovati s Ćerimom. Izmaklo mu je iz pamćenja je li to bilo pri prvom ili uz drugi njegov dolazak, ali je bilo sprva, na samom početku, istom kad se bio zagledao sa ovom svojom sadašnjom staricom. Bila je mlada. Kao rosa. Lijepa kao upis. I kad mu je stotinu zvjezdica sinulo u zamračenom oku, nije ga pokolebalo. To ga je šamarom ozevzečio neki Kurtagić, Muharem, terslija kakvog je trebalo tražiti a da ga se ne sretne čitavoga života. Zasmetalo mu što se došljak nameće njegovoj Vlaseničanki, mada

Ćerima nije imala ništa s Muharemom, niti bila s Kurtagićima u rodu. Ali to tako bude kad se momak iz drugoga grada hoće nametnuti mjesnoj curi...
Pa mu se prisjećanje na davni šamar izmiče iz misli i na površinu svijesti, kao da se dogodilo još jučer, što i priliči ljudima u dubokoj starosti, opet izbijaju, do u tančine, još davnija pričanja babe Omer-bega iz Kaplanovih dječijih dana, zaturena u zaborav pred obavezom obiteljskoga ponosa nakon što se uvidjelo da drukčije hasne nejma.

Njegov babo hitio je u radosti što je živ i čitav umaknuo iz Svjetskoga rata. I što će napokon ugledati rođenu dječicu. Dobahuljavši do Sarajeva, iz Sarajeva se, da ne bi bilo da se kući vratio pješke iz tolikih svjetskih daljina, idući zaobilazno, čak preko Zavidovića, kuda je vodila štreka, do Olova prebacio čađavim šumskim vozićem. I presjeo u isti takav za Han-Pijesak. Odatle se namjerio s Arsenom Arsenivojevićem, vojnikom iste im, Druge bošnjačke regimente. Dalje nisu mogli vozom. Nije više bilo pruge. Ali im i nije bilo preostalo mnogo pješačenja. Udružili su se na to još malo puta. Zajedno su, tri i po duge godine, na glavi nosili fes. I Arsenivojević, iako je mogao odabrati šapku; fes mu nije bio pod moranje. Sve dok nisu dopali ruskoga ropstva. A i zapalo im da ih Rusi skupa otpuste.
Još je Omer-begu bilo prijeći Rogosiju, pa će se i Drina moći vidjeti i bit će kao da je na kućnome pragu. I uvjeriti se koliko je dobro procijenio s poklonima iz bijela svijeta. Za njih je šparao dulje od četiri godine ruskoga ropstva. Ili će ispasti da su mu djeca izraslija nego što je u mislima pridodavao njihovome stasanju?
Arsenivojeviću je malo podalje. Kuća mu je prema Papraći, gdje je bio Omer-begov čardak.
Ali im je, naspram pređenoga puta, obojici neuporedivo blizu. Samo što nisu stigli. Kad li, komanda:
- Stoj!
Stali su. Ali opet:
- Stoj!
Oni su, jednako, stajali.
- Odgovaraj na komandu, ona vam stvar materina! Kad mi viknemo: Stoj, vi ima da odvrisnete: Stali smo!
- Stali smo!
- Stoj! Ko ide?
- Stali smo. Idu...
- Odgovarajte jedan po jedan! Jasno? Sad! Ko ide?
- Austrijak Arsenivojević!
- Ime?
- Arsen!
- Ti si Srbin, ona ti stvar materina! Ti, prolazi!
Arsen i ode. Čak ga, kraj busije, potapšaše po ramenu.
- Ko još ide?
- Bošnjak Omer-beg...
- Ti nam trebaš!
Iskočili su kao pomamni. Svalili su ga na zemlju. I udarali gdje su stigli.
Nije im se ni prepustio. Drukčije, umlatili bi ga namrtvo. Ali, koliko im je god uzvraćao, za toliko je puta više udaraca dobio od svakoga batinaša.

Osvijestila ga je tek jutarnja rosa na razdrljenim prsima. Samo su ga ostavili u donjem rublju - s dugim gaćama i u razderanoj potkošulji. Sve ostalo, šinjel, džemper, pantole, čizme, čarape, torba, vreća, sve iz vreće, i sve iz torbe, raznijeli su.
Osjetio je da nije mokar samo od rose. Ali, nije smrdio samo po tuđoj mokraći, nego su po njemu izobavljali i veliku nuždu.
Četnici! I tada su se nazivali četnicima.
Omer-beg je dvojicu dobro znao. I prepoznao. Pikulići. Niti su se krili dok su ga bili. Ali, kad ih je tužio, pred sudom su se odsječno kleli, prizivajući se na krst časni i slobodu slavnu, da oni nikad ništa nažao ne bi počinili čestitom Omer-begu. Navodili su da im nikad zla nije nanio. I samo je dobar bivao prema njima. Zar bi mu tako vraćali? Podvikivali jesu da je Omer-beg pogriješio što na ruskom frontu nije dezertirao iz austrijske vojske i dobrovoljno prešao slavjanskoj braći Rusima. Ali su i dodavali da je njegovo vojnikovanje stvar njegove lične svijesti i savjesti. I da mu se, po takvoj svijesti i savjesti, treba i suditi.
- Meni? Suditi?! - ibretio se Omer-beg.
- Neće se, zar, nama?! Drugo je sada vrijeme. I država je druga!
Pikulići su, ipak, privedeni i na drugi pretres. Priveo ih je novonamješteni žandar Arsen Arsenivojević. Omer-beg je zatražio njegovo svjedočenje. Sudija Čabakov, emigrant pred komunizmom, Bjelorus, otklonio je mogućnost uplitanja službene osobe. Ali je žandar pristao da svjedoči. Pred časnim sudom zakleo se čašću, pravoslavnim imenom i krsnom slavom da nije ništa čuo ni vidio od toga za šta Omer-beg optužuje časnu braću Pikuliće. Samo se s njim u miru, kao s bratom rođenim, rastao na Rogosiji. Odatle su, kazao je, njih dvojica krenuli svaki na svoju stranu. Putovi su im se razilazili.
- Časti ti tvoje, Arsene?! - pitao je Omer-beg.
Umiješao se sudija Čabakov i kazao da je on taj koji postavlja i dozvoljava pitanja, ali se žandar Arsen Arsenivojević proderao:
- Krsta mi časnog!

"Još su tada, prije sedamdeset i kusur godina, lagali i dernjali se..." - naumpade starac sam sebi. *"Osjetili da im se može. Počinjalo njihovo vrijeme. Lagali i dernjali se. Silodernošću hrabrili vlastiti kukavičluk..."*
S takvom mišlju Kaplan-beg i zaspa na krilu svoje životne supatnice Ćerima-hanume.

KRUH

Sutradan, opet čim se razvidjelo, ili još ne povjerovavši šta mu se jučer i sinoć događalo, ili i znajući pa da sebi prekrati muke time što će ga četnici dokrajčiti, otpravi se Kaplan-beg po kruh.
Ču Srbe, mještane. Samo razazna galamu njihovih glasova. Okupila ih čaršijska navika ranojutarnjeg iščekivanja na vreli Hasipijev kruh. Ako svaki glas i nije razaznavao, znao je da su samo oni - žestoko su međusobno psovali.
Bili su u različitim uniformama. Još više su im se razlikovale oznake na kapama: od onih s crvenom zvijezdom sa pet krakova i onih sa značkom trobojke Srbije sa skinutom zvijezdom, do onih s dvoglavim orlom i onih s bijelom lubanjom i dvije ukrštene ljudske kosti ispod na crnoj pozadini. Različite značke nisu uticale na njihovu

podijeljenost pri svađi. Ali su se prepirali i galamili valjda zato što im je to nalagala i važnost simbola posred čela.
Svađa je bila preglasna pa je i starac razabirao svaku riječ:
- Potrovao bi nas. Bolje je što su naši njega na vreme priklali.
- Otrovao ne otrovao, moglo ga se kontrolisati, a ovako nam je jesti gnjecavi 'leb iz parne pekare!
- Pazi se šta govoriš. Štitiš Šiptare. Pazi se šta govoriš!
- Tako je! Nastupaš kontrarevolucionarno spram događanja našega naroda!
- Ne kažem, neka su ga ubili... Ali kažem za njegov 'lebac...
- Ti se, druže, nisi moralno osvestio. Niti si pripravljen da tri godine jedeš korenje. Ti bi da jedeš šiptarske somune.
- Da te Šiptar...
- Da ja tebi... tvoju mater...
- Sramota, braćo! Svađamo se zbog jednoga zaklanog islamca, sada, kad nam je najpotrebnije jedinstvo misli i akcije. Svi za jednoga, jedan za sve...
- Ja ga ne branim. Neka ste ga. Neka su ga. Mislim, naši. Samo sam mislio...
- Mislio si ti, neku moju stvar si mislio. Zar ne vidiš da nam se neprijatelj podsmehuje?!
Tako i skrenuše oči i razgovor na staroga Kaplan-bega.
- Podsmjehuješ nam se?! - vrisnuše.
Starcu nije bilo nidočeg. Najmanje do podsmjeha. Samo je bio pozastao. Prvo da utvrdi radi li ili ne radi pekara. Potom, da predahne prije nego što se priključi gužvi pred pekarom, shvati da se to čeka na vreli kruh.
U ruci mu je bio novac pripremljen za plaćanje štruce. Debeli svežanj smotanih novčanica jedva da mu je stao u jumruk.
- Što će tebi pare!?
- Za kruh...
- Da ti kruh... sve živo i mrtvo...
- Tako je, kolega! Treba neprijatelja naučiti pameti! Na teritoriji naše države 'leb nazivati kruvom?!
- Sunce li ti tvoje žarko!
- Pare ovamo!
- Što će tebi pare kad u ovoj državi neće više biti kruva, 'lebac ti tvoj!?
Dok i starcu ne zapade da progovori:
- To je moja mirovina. Polovica moje mirovine. I više. Četiri milijarde dinara za kilu kruha u ovoj državi...
Puče šamar. Starca udari onaj koji je tražio novac. A i ote mu ga.
- Šta će ti njegove pare?!
- Braniš ga, je li!? Prvo Šiptara, pa i ovoga? Treba tebe, bre, lepo streljati. Ja ću te, ovaj isti, streljati! Neka neprijatelj ima saznanje o našem jedinstvu...
Četnik i izvuče pištolj. I repetira ga.
- Sramota, braćo! Svađamo se zbog običnog starog islamca! Ne smemo dozvoliti da se takvima čini na dobro. I još da prolevamo našu časnu krvcu.
- Ne kažem da bi' ga branio. Samo kažem da nama ne trebaju njegove pare.
- Nisu, bre, njegove! To su srpske pare!
- Nisu. To su pare bivše države...
- To su jugoslavenske pare, države koja je bila naša...
- E, jebi ga! Naša, a slamamo je...
- E, da ja tebi... tvoju mater...

- Sramota, braćo! Svađamo se zbog jednog islamca! Šta nas tek čeka ako smo već na početku ovako zapeli...
Tako i starac ujagmi riječ:
- Vratite vi meni pare od moje pošteno zaslužene mirovine...
- Evo, ti je! Da te ona... Svakako ti je zadnja! I kako da te ja, tebe, namesto ovoga moga brata Srbina, kako da te ne ubijem?! Zadnja ti je! I da te ne ubijem, zadnja ti je. Da vas... Tito, koji je dopustio da i vi primate penziju!
Razletje se po zraku debeli svežanj zgužvanih novčanica odbrojanih za štrucu kruha. Starac se prisage i poče s trotoara kupiti svoju posljednju mjesečnu penziju. Potom se, usporeno, kako je jedino i mogao, izvuče iz halabuke i zaputi nazad.
Nije produžio ka parnoj pekari. Naumio se vratiti svojoj kući.
Usput ga, ispred trafike, unutra uzva Isak Roth. I sam poranio, bojeći se da neće kasniti beogradska štampa, a sarajevska i zagrebačka ionako su, zbog barikada, već petnaesti dan, prestale stizati. Ako bi novine iz Beograda bile ostavljene na pultu prije nego što otvori kiosk, raznijeli bi ih raspojasani četnici. Na trafikanta bi se razbijesnile pijane oficirčine iz Novosadskoga korpusa JNA. Već treći dan iščekuju da se u beogradskoj štampi pojave opširni izvještaji o njihovim najnovijim herojstvima nad golorukim bošnjačkim civilima u ovome dijelu *bivše* Bosne i Hercegovine i privođenju kraju strateške operacije etničkog čišćenja i samoga Grada. Važne se stvari ovdje odigravaju: Podrinje je napokon oslobođeno od starosjedilaca, a oni u Beogradu kasne sa evidentiranjem historije. Ali, sve u svemu, najdeblji kraj mogao je izvući njemački Jevrejin, trafikant Roth. Mogu pripisati njemu ako ko, što se uobičavalo i u miru, rasnese buntove novina prije nego što se trafika i otvori. Iskalit će bijes na njemu.
- Dobri moj, Kaplan-beže. Gledam šta su ti jučer počinili. A vidim, i od jutra. Računao sam da ćeš i jutros izići, pa sam ti donio kapu...
- O, đela mašala, dobri moj Isak Roth! Koje dobro tebe natjera da poraniš?
- Dobro je prošlo, a šta tebe natjera u novo zlo jutro?
- Ko bi drugi? Kuća stoji na ženi, ali smo se opraznili. Nestalo i brašna. Šta bi moja Ćerima-hanuma? Ne može se bez kruha. Jedna štruca, dosta nama dvome i za deset dana. Ili za pet. Sve dok ne ubajati. Nama je dovoljno kao jednoj ptici. Pokoja mrva. A ne mogu Ćerima-hanumu ispustiti samu iz kuće na ovakvo nevrijeme... - pravdao se starac.
- Nego sam ti ja donio ovaj kačket. Računao sam da ćeš opet izići napolje. Naviknut si na kapu, pa, velim, i kačket je kapa. Uzmi.
- Navikao sam na ovu moju...
- Dobro je, velim, što je jutros nisi ponio. Ubili bi te zbog kape...
- Zar zbog francuske kape? Oni?
- Oni. Zbog te kape. I prije su, nas, Jevreje, ubijali i zbog kape, samo si ti zaboravio...
- Tako, veliš?
- Tako.
- Dobro... A šta ču s ovom?
- S kojom? nejma ti kape na glavi!
- Nema?
- Mora da sam počeo stariti! Nikad dosad nisam gologlav izišao iz kuće... Starim. Sedmo godište. Osamdeset i peta, u dobar čas!
- U zao čas, ali hajde-de. Hvala ti što si me poslušao.
- Ja se tebi trebam zahvaliti... Ama mi nije jasno...
- Meni je jasno... - započe stari Jevrejin, ali ga Kaplan-beg ne dosluša.

Stari Bošnjak samo odmahnu rukom. Na način kako se pokretom izražava prijateljstvo i odbija zabrinutost. Pa krenu, s kačketom u objema rukama, nesigurnim koračićima, ali još s odlučnijom mišlju da se što prije domogne svoje avlije. I predloži supruzi ono što je, usput, rastajući se od Isaka Rotha, namislio...

VODA

- Znaš li šta je, moja Ćerima? Donijet ću ja nama kruh. Nemoj se ti brinuti... Ali, znaš li šta je, moja Ćerima? Nejma nama života. Nejma, i gotovo. Zato sam ja, lijepo, smislio da se mi njima dobrovoljno prijavimo, pa da i nas ubiju. Otići ću u njihovu komandu i izložiti im našu namjeru. Ako su imalo ljudi, udovoljit će nam... Eto šta sam namislio.
Starac je govorio polahko. Čak usporenije nego uobičajeno. Osluškujući iza svake riječi hoće li ga Ćerima-hanuma prekinuti. Ali je ona, iako mu je zadnjih tridesetak godina upadala u riječ za svaku sitnicu, šutila. Kao zalivena.
Dugo je šutila i nakon što je on završio s izlaganjem plana kako da ih konačno spasi. Ali progovori baš kad se starcu pričini da je stekao podršku.
- Nemoj... - kaza mu. - Nemoj! - ponovi odvažnije. - Uvijek sam te u životu slušala. Ali, ne idi. Možda će se naći bolje rješenje. Sjedi. Nikud da nisi mrdnuo!
- A kruh? - zabezeknu se starac nakon poduge pauze. - Šta to ti misliš?! Pokraj mene živa da se patimo! - kočoperio se, već smećući s uma šta je ženi predlagao.
- Kruh?! Kruh je drugo. Ako se već ne možeš strpiti, ako misliš da ćeš se živ moći vratiti, ako nejmaš prečega posla... Ali ti je bolje da sjediš gdje si...
- E, ne može ni tako, moja Ćerima. Žena jest glavni temelj. Na njoj se kuća zasniva. I stoji. Jest! Ali je i moje da ti makar kruh osiguram. Ovo je kuća koja nije nikad, nikad za nikad, dotle spala da bude bez kruha. A muškarac i jest da bude u kući oslonac. Žena je kućni, a čovjek je ženin temelj...
- De, Boga ti... - kaza hanuma i stade činiti pokrete blagoga snebivanja, previjajući se u struku, dok to lomatanje tijela ne dobi ubrzanost i već se više nije odnosilo na njezina muža. Stara gospođa iščuđavala se nad stanjem u koje su njih dvoje, i čitava im Bosna, zapali.
Ipak, ne iščekavši da nju prođe snebivanje, starac opet iziđe.

Moglo ga se vidjeti kako se - poslije nekoliko sahata - opet primiče svojoj staroj kući. Teturao se. S čitavim kačketom na glavi. U razderanome mantilu. Stiskao je pod pazuhom uprljanu i izrazlomljenu štrucu kruha iz parne pekare. Bio je sav okrvavljen. I, umjesto da se navali po teškim kanatima i svojom težinom ih pokuša raskriliti i ući u avliju, zakrenu se. Na-desno-krug! Samo, tromo. Poput mehaničke igračke na feder. I nastavi hodnju još otežalijim iskoračajima.
I radi novih rana po tijelu, zadobijanih na putu do parne pekare i natrag, i radi novih rana po isakaćenoj duši, tek: na jedvite jade dovuče se do Konaka.
Konakom uz Drinu, i u Zvorniku i u Vlasenici i u Srebrenici, čaršijski ljudi jednako su nazivali velike kamene zgrade, koje su nalikovale kao jaje jajetu. Izgradila ih je Austro-Ugarska i u njima smjestila svoju upravu. Kasnije vlasti samo su se pridržavale iste namjene. Sada je na Konaku stajala velika tabla s drečećim plavim ćiriličnim slovima: Srpska komanda mesta.
On i uđe.

Nije obraćao pažnju na mnogobrojne naoružane portire. Bili su u raznim uniformama i s najrazličitijim simbolima srpstva. I nisu bili samo u portirnici. Bilo ih je i za đačkim klupama po hodnicima. I po klupama za čekanje. Izgledali su vrlo važno i sretno. Poput nakaza koje su se dočepale svoga parčeta najavljivane vlasti.
A ni oni njega nisu primjećivali. Smatrali su se međusobno nebitnim. I oni njega. I on njih. Tako starac i prihvati šteku na tapeciranim crvenim vratima.
Iza ovih istih vrata, i to još koliko jučer - ali ima, Boga mi, i više od petnaest dana - sjedio je njegov bratić Alosman. Allahrahmetile. Zaklan je na radnom mjestu predsjednika Skupštine općine, dok je bio primoran voditi pregovore o ustanovljenju srpskog dijela milicije i podjeli općinske teritorije. Sjedio je u ovoj istoj fotelji, u kojoj se sada raskomotio đilkoš sa zapuštenom bradom i s okruglim naočarima, istim s kakvim su na fotografijama Dražo Mahailović i Tito na slici iz robijaških dana. Starac ga prepoznade. I još se više začudi. Ali i steče kuveta da bude još odlučniji u naumu:
- Ja sam došao...
- Sedi! - dreknu đilkoš, a Kaplan-begu sinu da i ovaj jednako galami i, jednako, govori ekavski.
Uši mu je parala nespretna ekavica doskorašnjega ljubaznog komšije, direktora filijale Privredne banke Sarajevo i nekadašnjeg dugogodišnjeg sekretara Općinskog komiteta SK. Odjednom se, evo, pretvorio u goropadnika. I postao samo bivši komšija.
- Samo ti sedi. Slobodno! Sloboda je! Konačno je stigla sloboda...
- Sjedi, sjeo sam... - kaza Kaplan-beg.
- Hoćeš reći, pardon, 'oćeš da kažeš: Seo sam! - popravi ga zapovjednik srpske komande mjesta, svojevremeno školovan u Sarajevu za profesora zajedničkog maternjeg jezika.
Nato, i ne slušajući šta mu je rečeno, starac u jednome dahu izreče:
- Ja sam došao da se dobrovoljno prijavim da moja Ćerima-hanuma i ja, kao njezin muž i muški staratelj, primimo pravoslavlje!
- Dobro nam došao, kapelane! I, dobro je što si došao. Već bi, ovih dana, moji poslali po tebe. Potpisao sam spisak na kome je i tvoje ime. Istina, ne bi bilo potrebe da dolaziš u moj kabinet. To bi s tobom odradili zaduženi u drugim segmentima nove vlasti. Ali, kad si već tu... Da ti ukažem čast! Moj doskorašnji prvi sused! Bivši starosedelac! Pa, kad si već tu... Imaš privilegiju kod vojvode! Evo, ovde se ti lepo... A, jesi li ti, kapelane, pismen čovek?
- Pred ovim kapelanom, druže, svirali su najbolji kapelani na Bosni...
- Vojvodo!
- Šta?
- Vojvoso! Tako me oslovljavaj!
- A o pismenosti, ako ćemo, mene su u ranoj mladosti podučavali privatni učitelji!
- Eto, vidiš! Dobro je. Dobro je da si pismen. Da ne moraš kažiprstom... Evo, ovde, potpiši!
- Za pravoslavlje?
- Za tvoju bivšu kuću.
- Kuću?!
- Da je se dobrovoljno odričeš u korist novoustanovljene srpske republike. U zamenu ćeš dobiti... - i zapovjednik očima preleti po spisku, pa iznad ispruženog kažiprsta pročita: - ...Kuću, da vidimo, Srbina Petra Petrovića, iz Gračanice... Formalnosti prevođenja uredi s nižom upravnom vlasti...
- Gospodine, ja sam starac. Nagluh. Dobro ne čujem. Možda ni Vi niste mene dobro čuli. Ja sam izrazio dobrovoljnu želju da se moja Ćerima i ja prepišemo...

- Tvoja kuća, ona nama treba. Sve je pošteno. Vidiš, stesnili ste nas. Zato ti je u Sekretarijatu za pravne delatnosti, u hodniku, druga klupa levo, na raspolaganju pismeni pristanak Petra Petrovića, Srbina iz Gračanice. On je stigao na slobodnu teritoriju naše republike. Samo čeka na tvoju kuću. Ovo nije vreme za čekanje. Njemu je određena tvoja kuća.
- Ali... ja...
- Nisam ja nikakav Alija! Ako nećeš lepom, hoćeš kako mi hoćemo. Gotovo je s hoćeš-nećeš.
- Stari smo... Mislili smo da umremo na svome...
- Straža! Vodite ga!
Nisu ga odveli. Morali su ga iznijeti na rukama. I to do pred zgradu. I, to je i jedina počast koju je od nove vlasti doživio nepreobraćeni musliman Kaplan-beg.

Kući se gegao još mučnije nego što je dobahuljao iz suprotnoga smjera. To više i nije bio hod. Ni posrtanje. Niti teturanje. Ništa. Tek mukotrpni pokušaji pukog pomicanja ogoljele duše, koja samo što nije napustila unesrećeno tijelo.
Dotucao ga je strah. Šta ako Ćerima-hanuma dozna da ih je htio pokrstiti? Čut će se. Raščuti. Shvatit će i ona sama. Uvijek osjeti kad on nešto zapetlja...
"Šta? Šta? Šta!? Ništa. Znala bi da sam to smislio u najboljoj namjeri. Da iskušam posljednju nadu. Makar da dočekamo prirodnu smrt. Još koji dan ili mjesec, ili još koju godinicu da saberemo. A do tada bi propala i srpska republika. Sve revolucije propadaju. Pogotovo će ova koju trpi Bosna. Pa ćemo, oboje, dočekati da umremo u miru. Ili, ako bismo i prije umrli, pod njihovom zastavom, umrli bismo s kelime-i šehadetom na usnama. Srcem vjerovali i jezikom, u sebi, očitovali da je Allah jedini Bog i da je Muhammed Božiji rob i Božiji poslanik. Neka bi, oni, mislili o nama šta god hoće, nas dvoje bi umrli kao pravi ljudi. Ne bi nam mogli zaviriti u dušu. Naglas se ne misli. Nama naša vjera, njima njihova..."
Ali se bojao, strahovito se plašio, da njegova Ćerima-hanuma ne nasluti šta je bio naumio.

Uz suprugu, u kući zateče nepoznatu ženu. Pretvarala se kao da dvori Ćerima-hanumu. Ali, više, ponašala se kao gospodarica. Rekla je da je vjenčana žena Marka Markovića. Da možda čovjek s tim imenom i prezimenom postoji u Živinicama. Da možda tamo ima i svoju kuću. A ona da je u srpskoj Komandi mjesta dobila vjenčani list kao supruga Marka Markovića iz Živinica. I papire da takav čovjek tamo ima svoju kuću. I da će biti zakonita razmjena te kuće u Živinicama s ovom njihovom. Sve je regularno. Crno po bijelom i pečatirano. I više od toga. Rat je i u ratu niko ne vodi računa još i o zakonima. Ali, njihova razmjena je po svim pravilima međunarodnoga prava i Ujedinjenih nacija u New Yorku.
Starac se sjeti da mu jeu Komandi mesta spominjana Gračanica i Petar Petrović, ali pomisli da bi preče bilo izgrditi Ćerima-hanumu što je upustila torokušu u kuću. I zato što je dopustila da se nepoznata žena raskomoti kao da je u svome. Umjesto da joj je rukom, samo da joj je prstom, nehajno i odlučno, pokazala izlazna vrata. Ali, s bolom se prisjećao da se zadnjih tridesetak godina njega ništa ne pita u ovoj kući. Niti se išta njegovo uzimalo zaozbiljno. A i kad bi se dogodilo da mu naumpadne da je sada, da je

to ovih dana, da je rat, i da je sve drukčije, pa da on sve mora uzeti pod svoju komandu, obuzimao ga je strah da Ćerima ne zapazi da se ušeprtljio.
Spasi ga, ali samo nakratko, što se oglasi nepoznata žena:
- Brzo ću nazad. Samo da javim gde će mi stvari dovući... Vi za svoje stvari ne brinite. Neće mi smetati... Odmah se vraćam.
Izreče to tako kao kad je on, penjući se, u uz basamake, kuću, na ručak, u prizemlju, na dućanskoj bravi, ostavljao karton s istim tekstom: *Odmah se vraćam*.
- Makar sam nam kruh donio... - kaza starac ostavši nasamo sa ženom.
- Gdje ti je, muko moja?
- Jesam! Nabavio sam! - pokuša se isprsiti ohrabreni starac.
- A gdje ti je? - pitala je uviđajući da opet nešto petlja.
Starac potraži prstima lijeve ruke ispod pritisnutog desnog pazuha. Pa drugom rukom pod drugom miškom. Dok mu se obje ruke, nemoćno, ne opustiše niz iscijepani mantil. Pokuša slegnuti ramenima, ali mu je i za to ponestalo snage.
Ćerima-hanuma ga ne zaruži. Šutila je.
On je dobro znao da ona iščekuje da on dovrši šta ima doreći. Zato se sam odluči na pitanje:
- Šta nam bi s kruhom?
Izreče to pretiho. Nečujno. Da ona tuđa žena, ako bi bahnula nazada, ne bi mogla dočuti njihovu muku.
Ni sam sebe nije mogao čuti, ali nije znao je li ga Ćerima mogla čuti. Toliko je nečujno progovorio da se ne bi smio zakleti da je išta izgovorio.
- Kruha se i nađe. Ali, voda? Gdje li će nam biti nafaka vodu piti? - kaza Ćerima-hanuma i vrhovima kažiprsta pritisnu po sljepoočnicama, pa objema šakama prekri lice, jagodicama pritišćući očne duplje.
- Šta ćemo? Nas dvoje? Šta ćemo, moja Ćerima? Ti uvijek nađeš rješenje, blago li se meni s tobom...
- Muko moja, moj Kaplan-beže...
- A znaš li, Ćerima, bi li nas pustili da iziđemo iz Grada?
Žena uzdrhta. U potpunoj klopci. Podnimljena u gluhi akšamski nevakat.
- Ja ne znam... Ti si izlazio... Ja više ništa ne znam...
- Ni ja više ništa ne znam, ali znam da ubijaju i starije od nas.
Bi zavladala smrtna tišina da trajući muk ne razbi tresak. Zastakljena sobna vrata! Samo se ukaza glava one žene što je bila otišla. I njezin zadisani glas:
- Odmah se vraćam... Samo, da budemo načisto: nemojte, ni slučajno, da vas zataknem... Sve je pošteno, po zakonu, piše, rešenje, crno na belo... Od jutros ovo nije vaša kuća... Bolje je po vas, da vam ne dovodim patrolu... Ako dovodem patrolu, nećete imati kad ni zažaliti...
Njezinim glas zamrije u tresku stakla. Sasu se džam na vratima.

SASVIM TIHA SMRT
U SREBRENICI

SUNOVRAT

Sreo sam staru amidžinicu Zerinu. Izlazi iz svoje čaršijske kuće. U njoj, haman, nikad nije ni dana s noći sastavila. Mislio sam da se i srušila sama od sebe, ali je muhadžirska nevolja oživjela i trošnije obarahije. Mislim i na kuću i na amidžinicu.
- Fala im što su i mene primili - kaže mi i glavom pokazuje na ratne stanovnike svoje kuće.
Amidžinica je starica s mladim imenom. Možda ga je prva ponijela na čitavoj Bosni. Tek se u novije vrijeme djeci češće daje takvo ime. I to samo ženskoj. Nejma muških Zerina.
Amidžinica bi trebala biti Zerrin. Njezina majka Farah, jedna po jedna izmirska ljepotica, pristala je doći za svojom sestrom Zejneb kako bi joj umanjila samoću u Bosni. Ova se u svome Izmiru zagledala u nekog Bošnjaka Šehovca, bega i trgovca iz Rogatice. Je li joj sihire bacio ili je zanijela njegova ljepota? A i žensku kad se ukaže prilika da za nekim zaćori, teško ga je odvratiti. Muška od takve nikakvi sihiri ne spasiše! Kad je došla sa njim, i uvidjevši gdje je došla, namah je stala slati pisma roditeljima da joj je kao bubregu u loju, da joj je da ne može biti bolje na Ovome svijetu, vam-tako, ali joj nedostaje sestra Farah i neka joj je spreme na neko vrijeme kao družbenicu. Oni joj otpisivali. Daleko da je Bosna. Jedna ako je i otišla, gdje da i drugu kćerku puste na takvu daljinu. *Biva, mene ste otpisali,* pisala im je nazad. *A ja sam mislila da nas dvije ni u čemu ne razdvajate. Biva, ako je meni gorko, neka nije i njoj! Ali se varate. Grdno ste se prevarili. Meni je lijepo. Da ne može biti ljepše - toliko mi je lijepo. A i gdje u mome pismu piše da će se i Zejneb udati ovamo? Samo neka dođe. U Bošnjaka to ima. Nevjesta na to ima pravo. Ta koju sa sobom dovede da bi se lakše obiknula na novi kraj, zove se obikuša. Da se i ja uz Farah lakše obiknem na ovoliku ljepotu. I neka se vrati i ako joj se ne bude vraćalo. Ja ću vam je vratiti...* Oni pisali. Ona otpisivala. Dok, umjesto njihovog pisma, evo i Farah u Rogaticu. Zateče sestru u bogataškom rahatluku i teškoj strijepnji neće li joj muž, veliki ženskaroš, s trgovanja po Hercegovini dovesti inoču. *Hairsuz, da Bog sačuva! Za kućom ga nimalo nije briga. Važno mu da sebi ima popiti i pojesti. I duša mu krasti djevojačke poglede. Kakav je,* tako joj ga napanjkale mahalske jezičare, *ništa mu ne bi falilo i kaurku joj za vrat privaliti.*
Ljubomora. Najtegobnija ženska boljka. Ne uminu je ni sa sestrinim umirivanjem:
- Nemoj. Nikad nije kako svijet kaže. Ima u Boga dana, popričekaj!
Helem, u Izmir se ne vrati Farah. Vratila se Zejneb. Ili što je mislila da sestra neće pobjeći baš do Izmira i da će se, ako već ne iz puta, vratiti, što se rekne, i prije nego što stigne kući, ili što je bilo sramota sestrine sramote pa da odgovara za njezin grijeh, ili što se i sama zagledala u zeta. Kako god bilo, ali Farah ostade. I nakon što se razaznalo da se starija sestra i ne pomišlja vratiti iz Izmira.
Rodila je zahvalnom begu Šehovcu sina i kćerku.

Sinu bi nadjenuto ime Šemsibeg. To je ime ni tamo ni ovamo. I tamo i ovamo. I bošnjačko, i nije. I tursko, i nije. Nije Šemso, Šemsi, Šemsija, Šemsudin, nego baš s plemićkom oznakom u samom imenu.
A o Šemsibegu se rijetko govorilo. Osim da je do regrutacije izrastao u lijepa mladića i da mu se u Svjetskom ratu gubi trag. Toliko. Nije se znalo ni je li preživio, ali nije bilo dokaza ni da nije preživio. Nije ga bilo zgodno spominjati ni kao živa, ni kao neživa. Nije ni prešućivan. Ne treba duše griješiti, nije se o njemu moglo ni pomisliti išta hrđavo. Samo je šućeno. Niti valja o živome govoriti kao da je mrtav. Niti valja mrtva spominjati kao da je živ. Zadata šutnja odabrana je kao nejtegobnije i najprimjerenije rješenje.
Kćerka im se našla dobro poslije. Rodila se po bratovom regrutiranju. Otac se i ne pomisli usprotiviti da išta ne bude po materinom. Curica dobi ime Zerrin.
Zerrin je zelenkada. Narcisus angustifolina. Cvijet sunovrat.
Jest neobično ime za Bosnu. Pogotovo što je više ličilo na muško. Ali je beg Šehovac u svemu unaprijed odobravao svojoj umilnoj ženici, svim silama se trudeći da joj udovolji svakoj želji. Ona, opet, nije bila prohtjevna. Pa im je brak proticao kao da su kumrije u zlatnom kafezu. Beg se okanio putovanja i prešao na trgovinu u dućanima. Ubrzo je i poslove s ćefencima prepustio momcima i sav se dao na sitna ugađanja svojim dunjalučkim hurijama.
Za njegovoga života je Zerrin bila Zerrin. Kad je preselio na Ahiret, njih dvije nisu ni pitane za dopuštenje, a Zerrin postade Zerina. Makar je imalo prostije, tvrđe, manje lijepo. Ne voli čaršija da je išta mimo nju. Pa ako se nije moglo Farah-hanumi ni pera odbiti, može se makar njezinoj kćerki na kraju imena pridodati jedno slovo, da bude pravo žensko ime, kao što su, onomad, učinili da Zejneb bude brža iz Bosne nego iz Izmira.
A insan i ne može sam sebe zvati. Onakvo mu je ime kako ga drugi zovu. Odazivalo se, ne odazivalo se, ali je onako kako drugi hoće.
Zerina je postala moja amidžinica. I moj amidža Meho se, da mu supruga bude bliže majci, preselio na naše imanje u Okruglici. Tamo je već živio amidža Ferid, najstariji sin Rahman-bega Đoze. Neženja i osobenjak. Njemu pridošlice iz Srebrenice nisu ni zasmetale. Mora da ih nije ni primijetio u svojoj opsjednutosti da izmisli leteći ćilim.
Amidži nije bilo pravo da se šegači s njegovim namislima. Osjećalo se da se ljuti. Govorio bi da se ne može izmisliti ono što je već bilo. Leteći ćilim je postojao. To je potvrđeno helijskim balonom, jedrilicom, helikopterom, avionom. On samo hoće da obnovi stari izum. Tokom njegovih dugogodišnjih pokušaja na nebu su se pojavile i rakete te ih je samo pridodao spisku postojeće argumentacije:
- Kad se sva ta silna letala, i onoliko teška, mogu vinuti u nebo i ići zrakom, može opet i ćilim! Ja ništa ne želim izmišljati. Samo nastojim dokučiti umijeće ranije civilizacije o kojoj bismo govorili samo kao o bajkovitoj. Moj naum nije alhemičarski. Nije ostala potvrda da se uspjelo zlato načiniti iz drugih metala, ali nejma negiranja ćilima iz vremena u kom ih je bilo. O njima se govori samo kao o nečemu što je, naprosto, bilo...
Moj djed Rahman-beg Đozo obradovao se Mehinom i Zerininom prelasku u Okruglicu. Osjetio je to Božijim znakom.
Ostalo mi je na krajičku pameti da se po našoj kući znalo govoriti da se djed, kad su supružnici otišli na seosko imanje, zavukao u svoj čardak i iz njeg nije izlazio mjesec dana. Nikako nije jeo. Dopuštao je da mu se uz akšam pred vratima ostavi kutija cigareta *filter sarajevo* i ibrik vode.

Zadao je sebi mjesec posta. Mimo ramazana. Iftario se samo vodom i pušenjem i činio dove Allahu, dželle šanuhu, iz zahvalnosti što mu je poslao Zerinu da odvede Mehu na imanje u Okruglicu kako bi se mogao naći pri ruci i tevećelijastom bratu Feridu. Mislim da se govorilo i da su, osluškujući pred vratima, čuli djeda da, obradovan, rida iz zahvalnosti Bogu.
U našoj, kao i u svakoj dobroj bošnjačkoj kući, nije se znalo za muške suze. Ili se, samo, nije moglo znati? Ali je bilo nečuveno da se iz stare drenovine, sušene gotovo stotinu godina i prosušivane četvrt stoljeća na bjelosvjetskim vjetrometinama izvan Srebrenice, može iscijediti kap suze. Stari terslija nikad, do moga rođenja, nije pomilovao po kosici nijedno dijete, niti je ikad želio iskazati svoje slabosti. Tako je bilo i kad je Feridu, zbog budalesanja s letećim ćilimom, kazao da mu se seli s očiju i da se preseli u Okruglicu. Odluka je bila prijeka. Ali se znalo da nijedan neće pogaziti vlastitoga nama. I znalo se da oni jedan drugoga živim očima više nikad neće vidjeti. A onda mu Dragi Allah šalje na dar snahu koja bi, življenjem na imanju u Okruglici, voljela biti bliže majci.
Prepisao im je i kuću s mutvakom i nevelikom avlijom u čaršiji. Ali su se oni zaboravili u Okruglici. Ostali su i nakon što je njezina majka presvisnula za babom. I nakon što su i jedna i druga Jugoslavija rašćerdale begovsko po Bosni. Uspjelo im je podmititi direktora Zadruge, nekoga Srbijanca iz Šumadije, dovedenoga da ovamo pravi sovhoze kad su ih se i Rusi bili odrekli, pa su preotkupili dulum-dva svoje zemlje uz čardak. Polahko trošeći staru zlatninu, bez poroda, živjeli su kao dva panja kojima je dragu obavezu činilo micanje da pomalo raduckaju u bašči i brinu se o Feridovom prehranjivanju. I nikad nisu, ni koliko za zub, na sebe potrošili od onoga što im je djed - gradeći se gordim u slabosti i napominjući da samo ispunjava obavezu o nasljedstvu - tutnuo u sepet da im se nađe za Ferida.
Kad su se prepali starosti i spoznali opasnost da bi im moglo uzmanjkati, učinili su mi haber da im čaršijsku kuću, ako je šta od nje i ostalo, dam pod najam. Nisam naselio podstanare, ali sam im redovno odnosio stanarinu. Naša stara loza svela se na pretanke niti i činilo mi je neopisivu radost što su mi susreti s troje staraca prešli u obavezu. Tako mi nije moglo promaći da ih ne vidim barem jednom u mjesecu i tutnem im poneku paru, govoreći da je od stanarine.
Novi rat u Bosni dočekao ih je, sve troje, u dubokoj starosti. Skroz naskroz omatuhile. Toliko su već bili neprimijetni kad sam ih još mogao obilaziti, da sam ih potom, zabavljen sam o sebi, čini mi se, smetnuo s uma. I, najednom, evo i meni znaka!? Amidžinica sišla u Srebrenicu! Znak ili predznak? Jedno mora biti. Neće biti da se amidžinica Zerina tek tako pojavi.
Ih, brate lijepi, na šta je spalo plemenito porijeklo! I na šta je dopala amidžinica Zerina, anadolska dama prve vrste, snena zatočenica Đozića čardaka na Okruglici, koja nije dozvoljavala da bude viđena u katu koji nije besprijekorno uredan. A i imala je dimija, bluza i mahrama - da ni u dva dolafa nisu mogli stati. A sada, u Srebrenici, na kanatima svoje polusrušene kuće, u dimijama od izvehdjela plavo-bijeloga čaršafa na kocke.
Vidi da sam oči zaustavio na njezinoj odjeći. Nije zbunjena. Ne hiti s pravdanjem. Priča mi. Polahko i tiho:
- Ostali smo sami. Samo ti i ja. Zadnje Đoze na Ovome svijetu. Amidžu Ferida su zapalili u kući. Još živa. Jedva živa, ali živa. Naišao je Ramo, sin onoga Adema iz Okruglice. Bahnuo nam u kuću iza pola noći. Mislio da je prazna. Nikoga da nejma. Tražio brašna. Veli da upadaju, ono što ih je iz Okruglice ostalo na okupu, upadaju naizmjenice u kuće. Izvuku, na brzinu, štogod hrane. Pa, tutanj u šumu. Ponekad i po danu bahnu u selo. Puknu koji put. Pa u šumu. Komšije Srbi još nisu sigurni je li selo

prazno. A ne hiti im se da se našega domognu. Previše su ubijeđeni da će sve naše ubrzo i konačno postati njihovo. Njihovi spremaju silovit udar na Srebrenicu i ne rizikuje im se da sami napadnu Okruglicu. *A ima*, veli Ademov Ramo, *i sedam dana otkako je selo iseljeno. Razišao se narod. Ko će, u onolikoj pometnji, znati da ko nije izišao.* I mene su, veli mi, dozivali. Čak su i Ferida obavijestili. Jesu. Čula sam da su dovikivali da se više nejma šta čekati. Da nam je bježati. Ja nisam mogla. Čovjek mi umirao. A i Ferid, tamo, u onoj kući, nije ništa bolje. Šlagiran... Kad me Ramo ugledao, samo što i on nije umro. Mogao se i šlagirati. Toliko se nije nadao meni i mome Mehi. Kod tolikih kuća, a on našao krasti iz naše! Neka je. Halal mu bilo. Ionako bi četnicima sve zapalo. Ali i da mene zatekne! Da ne govorim koliki mu je zort bio pred ukupnim prizorom... Jest, moj Merdžane. Na drugi dan kako se selo iselilo - umrije tvoj amidža Meho, rahmet mu bilo duši. Presjedim, kakav je i adet u našem kraju dok se muž ne pokopa, prvu noć u krevetu s rahmetlijom. Pod njegovim nogama. Ujutro, iziđem. Od kuće do kuće. Nikog. Samo oni četnici, odozgo, od šume, pucaju. Sve meci oko mene lijeću. Kao osovi. Po dimijama mi se zapliću. Zuje i po šamiji. Odnesem Feridu čorbe. Da ga, kao da je maksum, nahranim. Šta ću? Šlagiran. Leži. Oduzet, deseti dan. Ne mogu s njime pokopati moga Mehu. Zanoćim, sjedeći, i drugu noć pod muževim nogama. Neko će se, zar, sutra pojaviti. Iziđem i sutra. Srbi pucaju. Kuršumi mi se zapliću po dimijama i bluzi. Od kuće do kuće, dozivam polahko. Nikog... I treću noć i treći dan, isto. Po noći sjedim uz rahmetliju, bahuljam po selu, oni pucaju, odnesem Feridu da štagod pregrize. Četvrti dan Feridu nisam nosila hrane. Došlo mi slabo. Ili od nespavanja sjedenjem uz Mehine noge ili što mu se tijelo već bilo uščuhlo. Molim Boga i moga Mehu da mi halale, ali iz mrtva tukne da se ne može reći kako i koliko. Samo sjedim i samo molim Boga da kogod naiđe. Ne mogu Mehu nepokopana ostaviti. Sama ga ne mogu pokopati. Molim Boga da četnici ne shvate da je selo prazno. Vidjet će da se nigdje ne vije dim. A ne mogu na noge da stanem i da odem vatru podložiti u kojoj kući po selu... Jesam, po noći sam izlazila i po selu vatre u šporetima palila. Četnici vide dim. Shvate da bi, krenu li u selo, imao ko po njima pripucati. Pa zapucaju. Zvizga stoji metaka. Ali, nisu blizu mene. Ne vide me u mraku... Pete noći, dade Dragi Bog, bahnu Ademov Ramo. Zamalo se čovjek ne baildisa. Ćefin se bjelasa u mraku. I ja, uz ćefin, kao sjenka mrklija od sobne tame. Šta ću, prepadnem se i ja Rame. Ama mi milo. Kažem mu šta je i kako je. Iz prve je prihvatio, i u bašči, u mekšini, hašovom kabur iskopao. Nije ni plitko. Koliko se moglo u mrklini i dokle je bilo mekšine, da četnici ne bi čuli. Te spustimo Mehu. Ramo i prouči šta treba ili je šta je znao. Veli mi da bježimo. *Ne mogu,* kažem, *ostaviti djevera Ferida. Šta mu je?, pita.* Kažem. *E, ne mogu ga,* kaže, *ja nositi. On je težak insan*, kaže. *Nije više težak,* kažem. *Došao je kao brklja. Ali ni on ne bi iz kuće,* kažem. *I sam Ferid kaže da je njegovo odbrojano. Dobro,* kaže Ramo, *nisam mislio na tijelo, mislio sam da je Ferid sam po sebi težak čovjek. Ali, ako neće iz kuće, i ne mora,* kaže meni Ramo. I još kaže: *Hajde sa mnom, kroz mrak ćemo. Ne mogu ti ja,* kažem, *po mraku hodati. A i spora sam. Hajde ti. Fala tebi i gdje čuješ i gdje ne čuješ. Sama ću. Samo mi reci kuda ću ići da udarim na Srebrenicu. Kako hoćeš,* kaže Ramo. Ovuda da ću, i onuda, pa onuda, pokazuje rukom kroz mrak. *Kad naiđeš na bukvu u kojoj je šupljina kao da je kapija, obori desno,* kaže. I ode. Zaboravi ponijeti hrane što sam mu pripremila da ponese. Da ga zovem? Bih! Ali se bojim hoće li mi se odazvati. Pa će četnici, odozgo, raspaliti po njegovom glasu... Tako. Svanjiva. Krenem Feridovoj kući. Ne pucaju. Rano im, zar. Kažem Feridu da je Mehi bila dženaza. Da su četnici okolo sela. Selo je prazno. I da sam došla da čujem šta će mi on reći. Kaže: *Samo me još u jednome poslušaj. A to ti je da ti ideš! Hajde ti, snaho! Halal tebi bilo i na Ovome i na*

Onome svijetu. Moje je prošlo. Za mene ne brini. Kažem mu da se ne predaje. Kažem: *Uvijek ima u Boga dana, popričekaj!* A on svoje te svoje. Da idem. I sve mi govori kao najnormalniji insan. I bio je. Nikad nije kako svijet kaže! Šta je ikome mogao zasmetati njegov ćilim?! Šta? Ništa! Nikome nikad ništa pod milim Bogom nije skrivio. Rahmet mu duši bilo... Šta ću? U našem je adetu starijega poslušati. Halalio mi je, ali ja zaustim da ga to i upitam. Da bih mu još išta mogla kazati. *Halališ li ti meni, Feride?* Ne odgovara... Nisam se okretala da ga čujem. Ne mogu duše griješiti, nisam. Ne znam je li bio dušu ispustio ili mu se nije ponavljalo što je već rekao. Ali mi se čini da sam mu čula kašalj dok sam pritvarala vrata. Zato i mislim da su ga živa spalili. Ali još nisu bili. Prvo sam se vratila u kuću. Odjenula najbolji kat. Dimije i bluzu sa samog zadna sehare. Najljepšu šamiju zavezala. S kerama šamiju. Odvezala kravu i junicu. I pustila im otvorena štalska vrata. I, pođem niz bašču. Nogu za nogom. Bud mi je strmo, bud ne mogu brže. A oni se, odozgo, raspucali. Sve po meni. Šta ću? Kud ću? Majko moja!? Ionako mi se nije živjelo. Ni mrlo. Šta ću? Kud ću? Allahu moj dragi! I, sjednem. Poravnim. Koliko se može poravniti na strmini ispod naših kuća, poravnim. Ne osjetim da me pogodilo. I zapalim. Lijepo, zapalim cigaretu. Da kao čovjek, da kao žena ispušim cigaretu... Pušenje duhana bilo je u adetu koji sam od majke ponijela... Onima, Srbima, tačno sam na meti. Ali sam, ne znam koliko treba da se ispuši cigareta kad se ne puši u hitnji, ali sam odsjedila. Pridignem se. Oni i dalje pucaju. Sve po meni... Još sam korak, možda dva, i smaknem im se s mete. Zamaknem pod među. Više me nisu mogli vidjeti. Niti sam dalje osjećala da mi se kuršumi roje po katu i mahrami. Samo sam, jednako, čula pucnjavu. Sve dok sam silazila u potok. Poslije, kad sam se penjala uz drugu stranu potoka, čujem im i dernjavu. Galame po Okruglici. Spustili se u selo. Na brdu kad sam bila, prije nego što ću kod šuplje bukve oboriti prema Srebrenici, vidim kako gori Feridova kuća. Rahmet mu duši bilo. Prvo je njegovu kuću zapalilo. Poslije je svaka gorjela. Ali je prvo Feridovu zapalilo. Zateklo ga, zar, živa, pa im bilo da prvo njega zapale. Eto...
- Eto... - plače tiho anadolska dama.
- Nemoj... - kažem. - Nije nam u adetu. Ne znam je li u adetu koji si ponijela po majkinoj davnini. Ali nije u bošnjačkom adetu da se plače za rahmetlijom. Pa se ti, ako si se mogla držati adeta da žena dežura uz noge mrtvoga muža dok ga se ne iznese iz kuće, uzdrži i od plača. Ostani oslonjena na adete. U Džehennemu si bila, i Dragi Allah te spasio iz vatre. Nemoj da ti zarad sitnice bude uskraćen neki od dženetskih stupnjeva.
- E, lijepi moj Merdžan! Sami smo ti i ja od Đoza na Dunjaluku ostali... - govori i vraća se u avliju.
Jedva pomiče kapiju. Rukom me priziva da idem za njom.
Ispod jastuka, u maloj sobi, u najmanjoj sobi, kakve se u bošnjačkim kućama nazivaju malom sobom, u njezinoj maloj sobi, koju su joj muhadžiri ustupili, amidžinica ispod jastuka vadi dronjke. Ostaci kata i šamije koji su bili na njoj dok su je četnici ubijali.
Ako se i u čemu mogu prevariti, ne mogu u tragovima metaka na odjeći. Ako bih ja i mogao, ne može nijedan drugi još živi Srebreničanin. Nama su kuršumi bliži od košulje. Oni su najtanja nit na Ovome svijetu koja naš život dijeli od naše smrti. I nejma nikakve sumnje da su amidžinicine dimije, da je njezina bluza, da je amidžinicina šamija, da je rasparčano kuršumima sve što je bilo na njoj. U sunovratu bivanja u Okruglici i odlaženja od kuće u njezinoj odjeći rojili su se kuršumi. I nijedan je nije ni ogrebao. Božije davanje!
Allahu, moj! Ti sve znaš! Ti sve možeš! Ja sam samo nemoćni Merdžan Đozo. Fala Tebi Koji Si davnu anadolsku ljepoticu i bosansku staricu poštedio smrti kakvu su joj

namijenili din-dušmani. Molim Ti se, podari je Svojim rahmetom i u ostatku njezina izbivanja na Ovome svijetu! Allahu moj! Ti sve znaš! Ti znaš i jesu li se dekiki namirili i je li se skroz-naskroz primakao kraj Ovoga svijeta u Srebrenici. Meni je dato da znam onoliko koliko mogu shvatiti. Zato se i bojim je li amidžinica Zerrin spasena kad je spasena.
Zerrin je zelenkada. Narcisus angustifolina. Cvijet sunovrat.
Amidžinica je cvijet sunovrata.

SMIRAJ

Naumpadaju mi filmovi s kaubojima koji su satjerali Indijance u rezervate i po okupiranim prerijama nagonili u stampedo indijanska goveda. Ne znam šta treba učiniti kravama da bi se dale u bjesomučnu jurnjavu. Kasnije ih, vjerovatno, goni samo instinkt opstanka i dadnu se u trku bježeći od smrti.
Gledam ženske spodobe u stampedu. Ova stvorenja su nakon dugog, predugog iščekivanja okusila pravu hranu. Dobila su snagu da jurnu na kamione s kojima im je hrana dovezena. Niko ih ne može obuzdati. Ni nasilni pokušaji vojnika Unprofora. Ni pucnji u zrak iz sakrivenih pušaka branitelja Bosne. Čak ni pokušaj da im se obrati komandant Naser.
Ne vrijedi nikakvo obećanje da će biti omogućeno svima koji žele da otputuju u Tuzlu. Samo da je, kao preduvjet, potrebno uspostaviti red. Ništa. Instinkt opstanka vlada masom žena kojima je predugo samo smrt pred očima. Njihova izbezumljenost utapa se u posljednjoj nadi da će opstati samo ako se domognu mjesta na kamionima. Gaze se. Guše. Otresaju djecu iz stisnute ruke. Ispentrane na kamion, odozgo bacaju ugušene na kamionu. I ne čine to iz samilosti prema mrtvima. Samo sebi oslobađaju prostor ne bi li uspjele otići iz Srebrenice. Odbacuju i dojenčad s prsa.
Nije poznato da keruša odbaci štenad.
Ima li granice ljudskom padu?
Ima li očaj gore ime?
Zar se već nisu bili izredali svi katovi Džehennema? Ne znam. Nisam brojao. Ili sam se zabrojao? Ali sam mislio da ih je već bilo svih sedam.
Koliko, ovo, katova ima dunjalučki Džehennem?
Kamo nestaje Srebrenica?
Odgovore ne znam. Znam, samo, da je prizor nevjerovatan. Znam da bih volio da me makar sada oči varaju. Samo znam da je doktor Avdanović stekao najmlađe pacijente o kojima se nejma ko drugi brinuti. Srebrenički svespecijalist opet može, kad je najpotrebnije, biti samo pedijatar.
Među odbačenom djecom našlo mu se petnaest novorođenčadi. Mahom, muškarčići. Uglavnom imaju komandantovo ime. Kažem, kao nekad po čitavoj Bosni s onim Abdelom iz takozvane zemlje UAR, sada je u Srebrenici u modi ime Naser.
Percepcija košmara filmskoga stampeda s indijanskim govedima gubi se u doživljenom stampedu bošnjačkih žena ispred kamiona Unhaceera čije je sjedište u Genevi. A gdje je Geneve, a gdje je Srebrenica, i na šta je spala Bosna!
Ne odlazi mi se kući. I to kad napokon mogu kući kad hoću. I kad mogu kući na koliko hoću. I kad imam kome u kući. Demobilizirani sam vojnik. Ali mi se ne mili ništa lijepo. Ne mili mi se, u ovakvome stanju, vidjeti Tenzilu. Ne treba mi neuropsihijatar.

Prizoru iz mojih očiju nejma lijeka. Ne znam kako nazvati doživljeno. Ne znam posljednji stadij očaja imenovati preciznim imenom. Ne krivim žene koje su izgubile zadnje djeliće ljudskosti. Krivci su oni koji su ih doveli u takvo stanje. Stampedo ispred kamiona Unhaceera osjećam kao pokopavanje zadnjih iluzija o čovjeku i čovječanstvu.
Nikad mi nije bio jasan paganski običaj među Bošnjacima da se s dženaze ne odlazi vlastitoj kući. Prezirao sam takav oblik straha od smrti. Ovo se ja vraćam s osjećajem totalnog gađenja i zagađenosti životom. Na dženazi s koje idem nije bilo pokopavanja umrlih. Živi smo pretvoreni u grobnicu. Hoće li se ona ikad ekshumirati? I čiji bi sve posmrtni ostaci bili pronađeni dok, pri raskopavanju, bude smrdilo na evropsku truhlež?
Zato mi se ne mili ništa lijepo. Ne želim da mi se oči dotaknu Tenzile.
Vrućica me strefila dok sam se još mogao držati na nogama. Sjećam se da sam išao prema kući. Ne znam kad me oborila s nogu. Ne sjećam se. Samo znam, kao kroz izmaglicu, da me nije bilo. A niti je išta utješnije i ovo čime razaznajem mogućnost vlastitoga postojanja. Uokolo, kao buba-švabe, gamižu neumilne riječi:
Ni u moru mosta
Ni u kamenu mozga
Ni na dlanu dlake
Ni na volu grive
Ni na konju roga
Ni na gavranu biljega
Ni na Merdžanu Đoziću uroka...
Ili, ovo, neko mene mrtva priziva?
Bježi, straha!
Tjera te očna sjala
Sa Merdžana Đozića spala
Na psa napala...
Ili mene iz mrtvih dozivaju?
Božiji meleki dođoše
Merdžana Đozića uroke odniješe
U goru studenu
U gredu crvenu
U dolinu duboku
U planinu visoku
Gdje pas ne laje
Gdje kokoš ne kakoće
Gdje horoz ne pjeva
Krava ne riče
Vo ne buče
Konj ne hrže...
Kao da nada mnom, iznad glave i prsa, i nad nogama, kao da se olovo razlijeva u vodi. Cvrči.
Crne oči urekoše
Božiji meleki odrekoše
Zelene oči urekoše
Božiji meleki odrekoše
Jastrebaste oči urekoše
Božiji meleki odrekoše
Žute oči urekoše

Božiji meleki odrekoše
Lice mi se kvasi. Pa prsa. Mokrina po desnoj ruci, od lakta do šake. Pa po lijevoj nozi, od pete pa do iznad koljena. Po lijevoj ruci. Pa po desnoj nozi.
Tri uročice dođoše
Božiji meleki ih odnesoše
Po vitancu
Po vjetarcu
Um po svijetu
Ko pčela po cvijetu
Ko po nebu oblak
Pa me opet mokrina oblijeva. I opet slušam nad sobom, iznad glave i prsa, nad nogama, kako se vatra u vodi gasi. I više ne cvrči olovo. Kao da žiške u vodu upadaju.
Urok sjedi na pragu
Uročica pod pragom.
Što god urok urekne
Uročica odrekne.
U uroka devet braće
Od devet...
osam
Od osam...
sedam
Od sedam...
šest
Od šest...
pet
Od pet...
četiri
Od četiri...
tri
Od tri...
dva
Od dva...
jedan
Od jedan...
nijedan
I pred svakim smanjivanjem brojeva, čuje se šišteći klokotić vode.
U uroka dva oka
Jedno oko ognjeno
Drugo oko vodeno
Puče ono vodeno
Pa zagasi ognjeno
Gasite se uroci
Kao ovi ugarci
Razlijte su uroci
Kao pjena po vodi
Kao zlato po gospodi
Odbjegnite uroci
U visoke planine

Gdje horoz ne pjeva
Gdje pas ne laje
Tamo ostanite
Završava. Upinjem se ne bih li čuo kur'anske ajete. Ne čujem. Samo sam slušao bajanje. Da mi izgone strah i salijevaju strahu, morale bi se čuti i dove. Ako se čuje bajanje, mora i učenje.
U goru studenu
U gredu crvenu
U planinu visoku
Gdje pas ne laje
Gdje horoz ne pjeva
Gdje konj ne hrže...
Neko mene sedla. Po meni mahnita. Na meni nagome. U kući bez Kur'ana. Mahnita. Ili i ne mahnita. Ili mi je i lijepo?! Ili je to moja Tenzila? Prepadnuta mojim umiranjem, sva opsjednuta erosom otkako je ostala u mojoj sobici, u strahu da me više neće imati, crpi zadnje sokove moje muškosti.
Ali, nisu Teziline grudi. Ovo nisu ženske grudi. Ovo nad Tezilinim licem nije kosa. Griva se vihori. Ovo mene morija mori. I u taktu klatećeg tijela ponavlja vatrene uzdisaje.
U gredu crveeenuuuu...
U goru studeeenuuuu...
Horkan ne pjeeevaaaa...
Puče ono vodeeenooo...
Pa zagasi ognjeenooo...
Isponova me nejma. Opet sam sebe zagubio. I uzalud čeprkam. Zalud grebem noktima po koži. Nejmam se po čemu zagrebati. Nejmam ni noktiju. Nejma ni bjelila. Ni mrkline. A mora biti da me ima. Čim osjećam da me nije i da ničeg nejma. Ne može tako osjećati neko koga nejma.
Pa opet moja Tenzila. Polahko se klati. Ne mahnita. Opsjednuta još jedino seksom otkako je ostala živa u Cerskoj i na putu iz Cerske. Njezine su grudi. Njezine. Ne mahnita. Ona je. Neko u hrani, neko u gladi, neko u bjekstvu, neko u samoubojstvu, neko u nečem, ona posljednji smisao slobode nalazi u seksu. I ne dopušta mi da se izmigoljim ispod nje. Bila je moja trava. Putena postelja. Moja horizontala. Jedina preostala vertikala. Sad me još i osedlala. Ne bilo joj malo horizontale. Pretvorila se u vertikalu. Klati se, odozgo, na meni.
I opet nije ona.
U planinu visoookuuuu...
Pas ne laje, ne laajeee...
Pjena po vodi, pjenaa...
Zlaaatooo po gospodi...
Uroci, ugarci, momci...
Opet me nejma. I opet sam svjestan da su poslije morije i prije morije Tenziline grudi tukle po mome srcu. Srce moje drago, Tenzila!
- Tenzila!
To ja čujem sebe kako govorim.
- Tenzila!

- Ne bježi! Ne ostavljaj me! Samo sam bio umro! Ne boj se! Učinilo mi se! Ili se tebi nije ni učinilo! Ne govorim ti da se ne bojiš zato što sam šehid. Govorim ti da me se ne bojiš zato što sam ti živ!
- Da ti Dragi Bog, sinko, bude na pomoći!
Da ti Dragi Bog, sinko, bude na pomoći!
- Da ti Dragi Bog, sinko, bude na pomoći!
Jest, čujem. Čujem glasove Ovoga svijeta! Nije Tenzila. Nena Bejda. Stara salivačica strahe iz naše mahale. Ona mene doziva.
- Čujem te! - kažem.
Ili samo mislim da kažem. Tonem. Odupirem se. Pužem. Pužem po podu i dohvaćam bravu. Vičem. Dozivam salivačicu strahe iz naše mahale. Otvaram oči. I vidim da sam u postelji. I vidim nenu Bejdu. I prvi put vidim sebe kako ležim u postelji. Samo se sjećam da sam se vraćao... Navire pomćenje. Da nisam htio kući. Da su majke djecu s prsa odbacivale. Da sam doživio ne znam koji kat Džehennema na Ovome svijetu. I sada, sebe nalazim u postelji.
- Da Bog Dragi dadne pa da bude na dobro. A nije na dobro, sinko!
Stara salivačica strahe iz naše mahale!!! Ona je.
Čujem nenu Bejdu. Obraća se meni. Govori meni, misleći da sama sa sobom razgovara. Mora da je osjetila da se mičem.
- Neeenooo Beeejdooo! Ja sam, Merdžaaaan, Džaaaaan!
- Ih, što me prepade, pasiji sine!
Čujem nenu Bejdu. Vidim i čujem. Čuje i ona mene. Pljuje u njedra:
- Ih, što me prepade, pasiji sine! A ja, Boga mi, mislila da ti nejma lijeka! Mislila da si već i umro...
- Haman i nisam!
- Haman si bio, ali više nisi. Fala Dragom Bogu po hiljadu puta. Fala mu i gdje čuje i gdje ne čuje...
- On svugdje sve čuje! - kažem.
- Znam. Tako se, samo, rekne. Tako se rekne. Ali si živ. Čim se svađaš, živ si, paskoviću pasiji!
- A Tenzila? Gdje je moja žena Tenzila?
- Ti si momak. Nejmaš žene. Javila ti se u vrućici. Snašla te muka gledajući kako su se žene pokušavale iskobeljati iz srebreničkoga krkljanca penjući se na prazne kamione humanitarnog konvoja...
Više nije bilo proljeće. Bila je jesen u Srebrenici. Nikako ne pamtim drugo ratno proljeće. Mjesecima sam bio ni tamo ni ovamo. Dovodili su mi i doktore iz *Ljekara bez granica*. Dolazio je i doktor Avdanović. Bdio nada mnom i, u nedjelotvornosti medicinskog umijeća, mrmljao dove koje nije poboravio. Dovodili su mi razne hodže. Hodža Durmiš iz Slapovića učio mi je dove na jednu stranu. Da umrem ili da ostanem živ. Ali da jedna strana pretegne. Previše sam se patio. Onda je amidžinica Zerina kupila crna ovna i dala da se zakolje kurban. Takav je adet da bi se lakše umrlo. Ili, makar, ozdravilo. Potom je dovela nenu Bejdu. Strahu da mi saljeva. Takav je, rekli joj, adet iz Đozića mahale.
- A Tenzila? Gdje je Tenzila? - opet pitam.
- Kakva Tenzila? - pita Bejda.
- Ne pitam šta mi je ona činila. Za nju znam. Samo pitam gdje je.
- Pusti... Neka si ti živ, a ozdravit ćeš, ako Bog da. Nejma Tenzile. Samo ti se javljala u vrućici... - kaže nena Bejda.

Došla je i amidžinica Zerina. U novome katu. Novcijatom. Nedirnutom kuršumima. Miče usnama nada mnom kao derviš nad umrlim šejhom. Sva u čudnom čudu. Zgrahnuta. Kao da je gromom pogođena. Zabezeknuta mojim oživljenjem. Ona, koja je na sebi iskusila da se više ničem ne treba čuditi. Čudi se nada mnom. Šta li sam, onda, morao prepatiti!?
Pogođen bolom stare Zerine, ne pitam je za Tenzilu. Bih je pitao. Radije nego išta ne svijetu, pitao bih amidžinicu Zerinu za Tenzilu. Ona meni ne bi mogla ne reći istinu. Ali mi u pamet dolazi da bih spominjanjem druge žene poremetio Anadolkino dostojanstvo. Samo mi se iz grla otimaju komadići pjesme. Zapjevavam:
Pogledaj me, Anadolko, Muhammeda ti,
Aj, ja ću tebi sevdahlinke pjesme pjevati.
Hranit ću te bademima, da mi mirišeš,
Pojit ću te šerbetima, da me sevdišeš...
- E, neka sam i od tebe čula tu pjesmu... Pa makar... Ionako mi više nije žao umrijeti...
Poslije njezine majke Farah, bila je najveća dama koja je ikad kročila na prostore sjeveroistočne Bosne. Bila je jedna po jedna hanuma. Ljepotu mladosti žrtvovala je da bi bila u blizini svoje lijepe majke, a i majka je sve svoje prežalila da bi bila bliža ljubomornoj sestri Zejneb, pa ostala uz njezina muža, opčinjena odužívanjem nepravde koju je sestra bjekstvom nanijela i zanijeta blizinom dotakljive ljepote u dalekoj zemlji Bosni.
Ali me zima prikovala za postelju kad mi se učinilo da ću se napokon pridignuti.
Tetka Zerrin je sklopila oči ni deset dana poslije moga ustajanja na noge. Bilo je proljeće. Treće ratno. I smrt joj je bila lahka. Poručila je po mene. Da dođem bez odlaganja. Kaže mi da je legla da umre i da se boji. Dugo je gledala kako se ja patim s umiranjem i boji se takve, đozićke smrti.
Rastaje se s dušom i veli meni:
- I ja sam đozićka! Jelde da jesam! Pravo reci, jesam li? Jelde da jesam?!
- Jesi, Anadolko, jesi... - istiskujem pisak iz stegnutih prsa, a jabučica mi se osušila.
Plačem. Haman mi je prvi put. Ne sjećam se jesam li još ikad zaplakao.
- Jesi! Samo je još moj djed umio biti Đozo kao ti... - jednako očitujem njezinu pripadnost davnom i slavnom soju Đoza. - Jesi, Anadolko, ja šta si!
Reče:
- Srećom, bila je već sloboda dok si ti umirao...
Nije bilo ni nalik na slobodu. Ali nisam mogao mislima o poganluku remetiti ovaj tren smiraja njezine duše. Ona je, utom, samo sklopila oči. Bilo je lijepo. Prelijepo. Da samo mogu žaliti što se nisam mogao nagledati njezine smrti. Prebrzo je umrla. U trenu. Kao da sam ja, otimajući se vrućici, odživio tegobu njezina umiranja. Ili je to ona, još uvjerljivije, učinila odlazeći ispred četnika u Okruglici? Ako nije i čitav život umirala pa joj, na kraju, uzvraćeno lahkom, prelahkom smrti. Mirnom. Tihom, pretihom. Allahrahmetile.
Srećom, bila je sloboda kad je umrla.
Bilo je ni nalik na slobodu. Srbi samo privode kraju svoje prefrigane ratničke igre oko *zaštićenog* rezervata *Srebrenica*. Propuštaju konvoje kad im se svidi. So nam nikako ne stiže. Osiljeni do krajnjih granica, ne prekidaju ni s puškaranjima. Preuzimaju jedno po jedno osmatračko mjesto Unprofora. Srebrenica samo što nije pala.
Ali, jedva da pamtim pojedinosti najnovijih srebreničkih događanja. Patim za amidžinicom Zerinom. Za davno minulom ljepotom majke Farah i kćerke Zerrin. Presahle ljepojke. Uvehli cvjetovi sunovrata. Korijenje iščupano iz anadolskog tla.

Prekinuto u Bosni. Anadolka i poluanadolka. Dokinuti Orijent na krajnjem Istoku Bosne. Preobraćena Bošnjanka i polubošnjanka. Nisu ostavile potomstva. Bosna, najzapadniji Istok Dunjaluka, ostaje samo totalnim Bošnjacima.

Patnja me čini ispaćenim. Bolestan sam čovjek. Pripadam totalnom narodu Bosne. Mi smo, bosanski istočnici, lud narod. Godinama i godinama, stoljećima i stoljećima, mi branimo Bosnu na Drini. Na prvoj liniji. Ginemo i kolju nas. Kolju nas i ginemo. Kroz generacije se satiremo samo da bismo na Drini odbranili Bosnu. I nikome od preživjelih Bošnjaka, kad klanje prođe i nametne se primirje, ne duhne da ode odavde. Moj djed Rahman-beg Đozo, vojnik austro-ugarski, potucao se dvije decenije po Bijelome svijetu poslije završenoga Svjetskog rata da bi se mogao vratiti odakle je krenuo. Ako mu je već Dunjaluk bio tijesan, što se igdje drugdje nije skrasio, a da bude i u Bosni? Zašto nije u Sarajevu? Što nije presadio korijen obitelji Đozo u Tuzli? Zar nismo zaslužili da koju stotinu godina budemo pošteđeni klanja i odbrane Bosne? Šta bi nam falilo odgojiti koju generaciju u Travniku? Deset mjeseci u ovome ratu padala je Cerska. Srebrenica se branila godinu dana. Iza toga, duže od dvije godine, Srebrenica umire u agoniji demilitarizacije. Nimalo ne miriše na dobro. A naša pozadina nikako da nam pomogne. Zašto smo mi njima zaleđe? Mi i jesmo, svojim ludilom, zavrijedili da nas ne bude.

Ali se bojim da se, i kad nas više ne bude bilo, neće shvatiti da će se Sarajevo, i Tuzla da će se, i Travnik također, da će se oni naći na istoku Bosne. Oni će biti istočna Bosna. Istočnije od njih neće biti Bosne. Postat će graničari. I neće moći uzmicati s mejdana.

I samo je, haman, još jedan dio bošnjačkoga naroda sličan nama, dosadašnjim istočnicima. To je drugi totalni dio ovoga naroda. Onaj s drugoga kraja; zapadnjaci. Oni koji su i svikli sebe nazivati Krajišnicima.

Ne izričem pokudu. Najmanje kukavičluk. Naša hrabrost ovaploćuje se u smrti. Niti je ovo pohvala, a nije ni pokuda ludosti vječitih bosanskih graničara. Samo najobičniji uzdrhtaj premorenog ratnika, umišljenog da je ovih ratnih godina u Srebrenici, više nego i na šta, svikao na smrt, a sada ga rastura amidžinicin nestanak.

Prvi put poslije završene softinske prakse, kad sam, uz ramazan na završetku Gazi Husrev-begove medrese, bio teravih-imam u Cerskoj, opet sam odjenuo džube i stavio ahmediju. Predvodio sam dženazu.

Dragi Bože, smiluj joj se i na Onome svijetu, kao što Si joj se smilovao ovom smrću i spasio je da ne doživi kijametske dane koji su, ubrzo, uslijedili s padom Srebrenice.

O smirena dušo, vrati se svome Gospodaru zadovoljna i uđi u Džennet Moj!

Rahmetullahi alejhi ve selem.

BILJEŠKA O PISCU

Isnam Taljić, rođen je 1954. godine u Vlasenici, gdje je živio do srpske oružane agresije na njegov rodni kraj. Dugo godina bio je reporter i urednik u *Oslobođenju*, a potom urednik u *Ljiljanu*.

Za novinarstvo nagrađivan više puta. Također i na natječajima za pripovijetku (jedini dva puta s prvom nagradom *Zija Dizdarević*).

Pripovijetke su mu prevođene na engleski, slovenski, češki, madžarski, albanski, švedski jezik.

Ovo mu je jedanaesta knjiga.

Objavio romane: *Progonjenik i bogorodica, Sezonac*, *Množina crvenih snovanja*, *Tigar, Roman o Srebrenici* i *Put iz Mekke*, knjigu reportaža *Čovjek koji popravlja vrijeme* te knjige kratkih priča: *Noć bez zore* i *Drvored srebrenih nevjesta*, knjige ratnih proza: *Nema nama života bez Bosne* i *Muhadžiri* i zbirku pripovijedaka *Kuća na Drini*.

S A D R Ž A J